

वेणीसंहारनाटकम् ।

श्रीभट्टनारायणविरचितम् ।

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यकृतटीकया समलङ्कितम् ।

पण्डितकुलपतिना, वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमञ्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण

तथा

तटात्मजाभ्यां

पण्डित-श्री-आशुबोध-विद्याभूषण-

पण्डित-श्री-नित्यबोध-विद्यारत्नाभ्याञ्च

प्रतिसंस्कृतया व्याख्यया समलङ्कित ताभ्यामेव प्रकाशितञ्च ।

पञ्चम संस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रितम् ।

इ १८३४ ।

प्रकाशक— { पण्डित-श्रीभाशुबोध-विद्याभूषण
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २ न०, रमानाथ मजुमदार स्ट्रीट, आम्हार्ट
स्ट्रीट पोष्ट-अफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार स्ट्रीट, कलिकाता ।

Dist. para Jeki sang tub
Accn No. २७२२२ D ७.२.५०

वेणीसंहारनाटकम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

नान्दी ।—

निषिद्धैरप्येभिर्लुलितमकरन्दो मधुकरैः
करैरिन्दोरन्तश्चुरित इव सन्निवसुकुलः ।
विधत्तां सिद्धिं नो नयनसुभगामस्य सदसः
प्रकीर्णः पुष्पाणां हरिचरणयोरञ्जलिरयम् ॥ १ ॥

(१) नान्दी हृदये ज्वाला वेणीसंहारनाटकम् ।
व्याख्यायते सुबोधाय श्रोतारानाद्यश्रमणा ॥

रङ्गविज्ञोपशान्त्यर्थे नान्दीनादौ प्रयोजयेदिति बोधितव्यं च यथासाक्षात् नान्दीमुप-
निषन्नाति, निषिद्धैरप्यादि।—निषिद्धैरित्यनेन ये यथाव्यन्तासक्तास्ते निवारित-
त्वापि ततो न निवर्तन्ते इति ध्वनयता दुर्धौषणादयः अत्यन्ताकाव्यासक्ता भोषा-
दिभिर्निवारणेऽपि नाकार्येभ्यो विरता इति सूचितम् । लुलितमकरन्दः अलित-
पुष्परसः, न तु आस्वादितमधुकरैः, निवारणेन व्याकुलतया मुखेनास्वादासम्भवात्,
इन्दो करैरन्तमध्ये, चुरितो लित इव, इतरेषामिन्दुकरैः बाह्यमावप्यश्रः, पुष्पोच्च-
यस्य त्वत्यन्तमधुव्यान्दताद्योतनायान्तर्लितसुप्रसूचितं, सन्निवसुकुलः विदलित-
मुकुतोभावः, विकीर्णत इत्यर्थः । अञ्जलिरञ्जलिपरिमाणं, पुष्पाणामिति बहो,
तत्रैव पारभाषेऽन्विता, तथा च अञ्जलिपरिमितानि पुष्पाणीति वाक्यार्थः, परि-
माणपरिमैययोरभेदोपचाराच्च तथा निर्देशः, अत एव च पुष्पाणां प्रकीर्णत्व-
भाटाद्येव अञ्जलि, प्रकीर्णत्वमन्वयः, यथासुतपरले अञ्जलिर्द्युतदृश्यायंक्तया तस्य
प्रकीर्णत्वासम्भवः, स्वचारेण नान्दीकरणसमये सपुष्पाञ्जलिना भवितव्यमिति
सूचनाय अयमित्युक्तम्; सदसः सदसि स्थितजनानां, नयनसुभगाम् अतिनय-

अपि च ।—

कालिन्ध्याः पुल्लिनेषु केलिकुपितामुत्सृज्य रासे रसं
गच्छन्तीमनुगच्छतोऽप्युक्त्वेषां कंसदिवो राधिकाम् ।
तत्पाटप्रतिमानिवेशितपदस्योद्भूतरोमोद्भूतेः
अच्छुस्योऽनुनयः प्रसन्नदयितादृष्टस्य पुण्यातु वः ॥ २ ॥

दमंतद्वारा प्रीतिदा, सिद्धिमभिनेयसम्पत्ति, विधत्ता चरोत्, कवीना निरदुःखत्वम्
कर्तुं गतफलाभावेऽपि तद् । प्रायेणार्था कौट् । विधत्तादिति तातङ्कनः पाठस्य
समीचीनः । केचित् पुण्यास्रणिः अयं प्रबन्धस्य एतौ हरिचरचरयोः हरिचरच-
स्रादिस्य, प्रकीर्णः चित्तः अपित्तय, सिद्धिं विधत्तां कृतानामिति विधत्तानामतया
व्याकुर्वन्ति, तत्र च प्रबन्धप्रतिपाद्याख्येण लुलितमकरन्टादिकृतया प्रबन्धस्य
तथात्व दृष्टव्यम् ; तथा हि, मधुना मदेन, कीर्यन्ते इति करारः चिद्यन्नाथा इत्यर्थः
ते दृशोऽनादिभिः, श्रीप्रादिभिर्गिर्विद्धेरपि, क्लृप्तः चालितः, मकरन्द इव सारास्य
पिबथ्ये यस्य, तथा श्रद्धाभिः परामृताऽपि इन्दुकिरणवत् शुद्धस्वभाव, पडास्य पण-
कनयतिवाङ्मनेन विदलितदेवदपमुक्त्वमीभावश्च नायश्च इति यथामन्त्रवं विशिष्यं
शोच्यम् । शिखरिणीश्लोकं, “रनेकद्रौऽङ्कुरा यमनसभला गः शिखरिणी” इति तद्वच-
नम् ।

(२) वादशरणात्मकान्टीकपद्य विधिस्तत्कालाप्येवसामं सूचयन्नाह, अपि-
न्ध्यादि ।—केलिकुपिता कौतुके एव कुपिता, प्रथमकोपवती, रासे कौडाविशेषे,
“रासे विदग्धगोष्ठ्यान्तु कौडायासपि गोदृङ्गाम्” इति कोषान्, रस रागम्, उत्सृज्य
कच्छन्ती राधिकामनुगच्छतः ; तत्प्रकारमाह, तत्पाटदेव्यादि—तथा राधायाः, पाटयोः
प्रातमासु चक्षुषु, निवेशितपदस्य तत्पाटादस्यशैनापि कृताशयत्वमानतया तत्र पद-
दानेऽपि तत्प्रथममन्त्रवाश्या इति चरचरस्य, अत एव पडात्प्रभादपि, उद्भूतरोमोद्भूतेः
जातरोमास्यस्य, तथा रोमोद्भूतदंशेन च “अयं मध्यम्वन्तानुरक्तः, यतो मत्पादाङ्कः
स्पर्शनाख्यस्य रोमासोदयः” इति निश्चित्य प्रसन्नया कृतप्रसादया, दयितया दृष्टस्य, अतः
अव चक्षुषः सफलः, तत्प्रसादतापेनेवानुनयस्य कर्तव्यतया तत्प्रसादे च जाते चक्षु-
स्यस्य सफलतेति भावः । अत्र प्रबन्धप्रतिपाद्यानि द्वौपदीकौपरोदने श्रद्धा-
कल्पनं हीनकृतानुनयस्य सफलत्वं द्वौपदीप्रसादशेखेतानि वक्ष्यन्ति सूचयन्ति ।
प्रार्थन्यविकीर्तितं वृषं, “स्युःश्रेयंदि गः सुखी सनवगा, मादंशुविकीर्तितम्” इति
श्लोककृतम् ।

अपि च ।—

दृष्टः सप्रेम देव्या किमिदमिति भयात् सन्धुमाञ्चासुरीभिः
 शान्तान्तस्तु त्वसारैः सकरुणमृषिभिर्विष्णुना सन्नितेन ।
 आदायास्त्रं सगर्वैरुपशमितवधूमन्ध्रमैर्देव्यारैः
 सानन्दं देवताभिर्मयपुरदहने धूर्जटिः पातु युष्मान् ॥ ३ ॥

(३) मयि देव्यास्त्रिणा, निर्मितं पुरं मयपुरं विप्रासुरपुरमित्यर्थः, मध्यपदलोपी
 लमासः, तस्य दहने दहनसमये, नानामात्रेण भगव्यादिनिर्दृष्टः त्रिषो
 युष्मान् पात्वित्यन्वयः । केन केन कथं कथं दृष्टः ? तदाह, देव्या सप्रेम "धन्याऽहं
 यस्मा ब्रह्मभेनेदृशं पुरं दग्धम्" इति जातानुरागमहितम्, आसुरीभिः असुर-
 पक्षीभिः, किमिदमपतितमिति भयात् सन्धुमात् "आ । कष्टभीदशब्दाप्यसुरनाश-
 ष्याय परिभवः, कदाचित् अस्मात्स्वामिनामपीदृक् स्यात्" इति लहेगाच्च, मृषिभिः
 सकरुण सदय, कारुण्ये हेतु बटन् तान् विशिनष्टि, शान्तेत्यादि—शान्तमुप-
 श्रमवत्, अन्तः अन्तःकरणं येषां ते, तत्त्वमनारोपितरूप यद्यार्थं, ब्रह्मेति यावत्, सारो
 वेद्यतया प्रधानं येषां ते, पश्यात् पुनः कर्मधारयः, तथा च शान्तान्तःकरणत्वात्
 तत्त्वप्रधानत्वाच्च तेषां दुःखिदुःखःशने दया युक्तैव, मैत्रीकरुणामुद्रितोपि वाक्यविन-
 ङ्गीना विषयविशेषेषु शान्तात्मनामेवाद्यादिति भावः, विष्णुना सात्त्विकेन
 "इच्छामासेष्वेव नियन्तु शक्यस्यापि तस्य दहने जटदोशनेदृक् प्रयासोऽङ्गीकृत
 इतीवहृतैत्यर्थः । प्रबन्धप्रतिपाद्यभारतवङ्गामोऽपि देव्या द्रौपद्या सपत्न्यम्,
 आसुरीभिरसुरपक्षीभिः दुर्व्यधिनादवधुभिः भयोहेगाभ्याम्, मृषिभिः नारदा-
 दिभिः सकरुण, देव्येवंटीत्कथादिभिः सगर्वैः, इन्द्रेण सानन्दं, कण्ठन च" मयेव
 पूर्वे निहता धूमन्तराज्ञ इत्यभिप्रायेण इतानां हननार्थमेवा मुधा उदयोग इति
 उक्तता दृष्ट इत्यपि सूचितम् । सम्भराहत्, "सर्वेषांना मयेव विमुनियतिधुता
 सम्भरा क्षीर्णिता सा" इति तल्लक्षणात् ।

पाठान्तरे गान्धी ।

ब्रह्मेति च मानिकंगता स्त्रिणाभिरन्ध्रीवज्जगदीशः ।
 क्षीमोर विजोहरनङ्गरक्षनिविष्टजनदक्षः ॥ १ ॥

(१) श्रवणाञ्जलिपुटपेयं विरचितवान् भारताख्यममृतं यः ।

तमहमरागमकृष्णं कृष्णद्वैपायनं वन्दे ॥

(१) "रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः चाख्याशंसुषकैः । हृदयस्य कवेराख्यां गीता-
द्यपि स कीर्त्तयेत् ॥" इत्युक्तेः प्रथमं प्रथमस्य भारताद्यं प्रतिपादकत्वसूचनाय भारतं तत्-
कर्तारश्च स्तोति, श्रवणेत्यादि ।—चाख्यायनकरत्वेन उपदेशद्वारा नीचरूपासुतप्रद-
त्वेन वा भारतस्यासुतत्वेन प्रशसनं, तत्कारुण्यं सूत्रप्रधानतया प्रशंसनमिति
द्रष्टव्यम्; अरागम् अरजस्कं, "रजो रागात्मकं विद्धि तस्यासङ्गसमुद्भवम्" इति
गीतायां रजसो रागात्मकत्वाभिधानात् रागशब्देनात्र रजोगुण एव गृह्यते, अकृष्णम-
कलुषं, तमोरहितं, तथा श्रीमद्यतिशेषणाभ्यां रजस्तमोगुणाभ्यामनभिभूतसत्त्व-
प्रधानमिति फलितम् । अत्र अदृष्टमिति पाठस्तु प्रामादिकः, रागस्य दृष्टाद्देतनाया
गीतायामुक्तत्वात् रागनिषेधेनैव नम्रनिषेधमिति तत्कारुण्यमनवीकृतत्वदोषयत्तत्वात् ।

अपि च ।—

जयति स भगवान् कृष्णः श्रुते यः शेषभोगशय्यायाम् ।

मध्ये पयः पयोधेरपर इवाश्वोनिधिः कृष्णः ॥ २ ॥

अपि च ।—

उत्तिष्ठन्त्या रतास्ते भरभुरगपतौ पाणिभेकेन कृत्वा

धृत्वा चान्तेन वासो विगलितकवचीभारमसे वदन्त्या ।

भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः

शय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसदाह् कच्छ्याः पुनातु ॥ ३ ॥

नान्दन्ते सूत्रधारः ।

"आश्रीर्वचनसंयुक्ता निव्यं यज्जानं प्रयुज्यते । देवद्विजन्तृपादीनां तज्जा-
त्रान्दोति शीर्षिता ॥" इत्युक्तस्य च । सा खेद दादृजपदा श्लोकमवात्मकत्वात् "पदे-
रुक्ता दादृजभिरष्टामिवां पदेरुत" इत्युक्तेः, पदस्य कश्चित् सुमिञ्जलरूपं कश्चिच्च श्लोक-
अरण्यरूपं यथासम्भव याज्यम् । एतेन श्रवणाञ्जलिपुटेत्यादिश्लोकानन्तर नान्दन्ते
सूत्रधार इति पाठः प्रामादिक एव, तद्यत्वे नान्द्या' बोद्धव्यपदत्वापत्तेः । सूत्रधारः,
वदतीति शेषः, एवं सर्वत्र । "नान्दोपवदरथादीनि सुत्रान्त्वमिधीयते । सूत्रं धार-
यतीत्यर्थे सूत्रधारो मतो बुधेः ॥"

अलमतिविस्तरेण । * ' समन्तादवलोक्य] तत्रभवतः

(१) परिषदपेसरान् सर्वान् विज्ञापयामि ।

(२) कुसुमाञ्जलिरपर इव प्रकीर्यते काव्यबन्ध एषोऽत्र ।

मधुलिङ्ग इव मधुविन्दून् विरलानपि भुजत गुणलेयान् ॥

यदिदं कवेर्मृगराजलक्षणे (१) भट्टनारायणस्य अभि-

भारतप्रबंधशः चात्र भारतमूषकत्वं सूचितं, तस्मिन्नेन च ख्यातवृत्तप्रतिपादक-
त्वनाम्नापि बन्धुनाथनाटकलोपपरिचयाश्रयः । आर्यां वृत्त, "यस्याः प्रथमं पादं
द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके साऽऽर्या" इति
तद्वचसात् ।

(१) एव काव्याद्यं सूचयित्वा रङ्ग प्रवादयिष्यन् विज्ञाप्य सामाजिकान्
समन्तादवलोक्य तानभिसुखोक्तुं विज्ञापनः प्रतिजानीते तत्रभवत इत्यादि ।—तत्र-
भवतो मान्यानिचयं । सन्तानेन प्रतिज्ञाया सम्भाना तच्छेषे कुसुमलिङ्गमिति विज्ञा-
पना प्रतिज्ञातेति भावः ।

(२) प्रतिज्ञाता विज्ञापनानाह, कुसुमाञ्जलिरित्यादि ।—गुणलेयानित्यनेनोक्तं
परिहृतम् । आर्यां वृत्तम् ।

(३) अवेराख्याद्याह, मृगराजलक्षण इति ।—मृगराजशब्देन तदाचार्यवाचकः
सिंहशब्दो लक्ष्यते, तद्विज्ञेय सिंहोपाधिकस्येत्यर्थः ; वस्तुतः मृगेण शशेन राजते
इति मृगराजः शशशरः, तच्छब्देन च तदाचार्यवाचको द्विजराजशब्दः प्राग्बन्
लक्ष्यते, तेन द्विजराजोपाधिकस्येत्यर्थः, अनेन विपरीतत्वकथनात् न तदंशे ग्युनता,
युक्तश्च एतत्, श्रौत्यादिगुणेन अविद्यस्त्वेव सिंहोपाधिसम्बन्धसम्भवात् ज्ञानाद्यञ्च तथा-
त्वानौचित्यात् । साक्षात् द्विजराजशब्दमपहाय मृगराजशब्देन व्यपदेशस्तु मृग-

* [अत्रैव "अलमतिविस्तरेण, भवन्तः परिषदपेसरान् ! विज्ञाप्य नः किञ्चिदस्मि" इति वा पाठः]

अथं वाक्पुस्तकपाठस्तसमीचीनः, भवच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन लक्ष्मीधनविभक्तयत्न-
सदा क्वापि मयीमादधंनान् ।

नवकृतिं वेणीसंहार(१)नामकं नाटकं (२) प्रयोक्तुमुद्यता वयं, तत्र च कविपरिश्रमानुरोधेन उदात्तवस्तुश्रुत्यागौरवाद्वा (३) नवनाटकदर्शनकुतूहलाद्वा भवद्विरवधानं (४) दीयमानमभ्यर्थयं ।

राजस्य सिंहास्य, लक्ष्य जटाधारित्वमिव लक्ष्य जटाधारित्वं यस्येत्यर्थलाभद्योतनाये च कविपद्ये जटाधारित्व, वेदपाठभेदेषु संदितापदकमजटाघनेषु जटाकपपाठविशेषश्च चारुचात, तथा च, जटानवेदपाठित्वेन जटाधारित्वलक्ष्येण इत्यर्थलाभः ।

(१) दृश्यकाव्यरूपकव्याख्यामाह, वेणीसंहारंति ।—संहारः संहरण, संयमनमिति यावत्, वेण्या द्रौपदीकेशरचनायाः, संहारो यस्मिन् तत् वेणीसंहारं, वेणीसंहारश्च च प्रतिपाद्यतया यस्य सम्बन्धश्च विरुध्यते । एतच्च वेणीनामकमपि, द्रुपदादौ वेण्यातित्याद्यसङ्गते, तथा च "तदित्याधिकृत्य" "अधिकृत्य कृते पद्ये" (४।३।१८७ पा०) विहितस्यापि "लुबाख्याशिकाभ्यो बहुलम्" इति तत्-सूत्रस्यवार्तिकेन वा लुपि तद्वित्यपि च प्रकृतिलिङ्गभागितया शक्यन्त्यावासव-दत्तादिषु च स्त्रीत्वात् वेणीति सिद्धं, अकुन्त्याया इव भारतीयलक्ष्याधिकत्वेनाका-बाख्याधिकारपत्वम् ।

(२) दृश्यकाव्यव्यानेकविधत्वेऽपि अस्य विशेषरूपत्वमाह, नाटकमिति ।—तच्च "नाटकं ख्यातव्यं ख्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् । प्रख्यातवशो राजविधिरोढात् प्रतापवान् ॥ दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः । एक एव भवेदङ्गी शङ्करो वीर एव वा ॥" इत्युक्तलक्षणम् । एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथाशान-नवान्तरेकप्रयोजनेन सम्बन्धः सन्धि, स च मुख्यप्रतिमुख्यादिभेदेन पञ्चविधः, तेन युक्तमित्यर्थः । अत्र च वीररस एवाङ्गी ।

(३) उदात्तम् औदार्यादिगुणयुक्तं, यद्वस्तु नायकः, तस्य कथा तत्र गौरवं श्रद्धातिशयस्तथादित्यर्थः ।

(४) अवधानं विषयान्तरपरिहारेण चित्तलोकत्र समावेशनम् । कथाश्रवणा-धाने हि कवेः क्रेशसाफल्यप्रवचता विषयसौन्दर्यं नववस्तुदर्शनकुतूहलित्वं वा एकेकमपि चारुचम्, इह तु तत् नित्यमपि समुदितमस्तीयवशमवधानं दीय-मिति भावः ।

[नेपथ्ये] । (१) भाव ! (२) त्वर्थ्यतां त्वर्थ्यताम्, एते खलु, आर्यविदुराज्ञया पुरुषाः सकलमेव शैलूषजनं व्याहरन्ति. * “प्रवर्त्यन्ताम् भातोद्यविन्द्यासादिका विधयः, (३) प्रवेशकालः किल तत्रभवतः पाराशर्यनारदतुम्बुरुत्रामदग्न्यप्रभृतिभिर्मुनि-वृन्दारकैरनुगम्यमानस्य भरतकुलहितकाङ्क्षया स्वयं प्रतिपन्न-दौत्यस्य देवकीसूनोर्देवस्य चक्रपाणेर्महाराजदुर्व्योधनशिविर-सन्निवेशं प्रति” (४) [प्रस्थातुकामस्येति] ।

सूत्र । [आकर्ष्य सानन्दम्] । अहो ! नु खलु (५) भोः ! भगवता जगदुत्पत्तिस्थितिनिरोध(६)प्रभविष्णुना विष्णुना अद्य अनुगृह्येतिमिदं भरतकुलं सकलञ्च राजकम अनयोः कुरु-पाण्डवराजपुत्रयोः आह्वयकल्पान्तानल(७)प्रशमनहेतुना अनेन स्वयं सन्धि-कारिणा कंसारिणा दूतेन । तत् किमिति पारि-पाश्विक ! (८) नारभ्यमि कुशीलवैः (९) सह सङ्गीतकम् ? ।

(१) नेपथ्ये नाट्यशालायां, “नेपथ्य नाट्यशालाया नेपथ्यञ्च विभूषणे” इत्यन्तेः, सा च लवनिष्ठाऽन्तर्भूमिरिव ।

(२) भाव । विहन । “भानां विहानवावृक्ष.” इत्यमरोक्तेः ।

(३) विधयः विधानानि ।

(४) शिविरसन्निवेश सैन्यनिवासव्यानं प्रति भगवतः प्रवेशकाल इति पूर्व-शान्त्यः, एवमन्वयसम्भवे प्रस्थातुकामस्येत्थधिकपाठकल्पनं व्यर्थम् ।

(५) अहो नु खलु भोरित्यन्वयममुदायोऽत्यन्ताश्चर्यसूचकः । (६) निरोधः विनाशः ।

(७) आह्वयं युद्ध, कल्पान्तानल इवेत्युपमितसमासः, तेन तस्य पूर्वपदाद्यं प्राधान्येन राजपुत्रयोः कल्पान्तानलसदृशाह्वयप्रशमनस्य सम्भवः, रूपके तु तदन्वयो न सम्भव-तीति बोध्यम् ।

(८) “सुवधारस्य पार्श्वे यः प्रकरोत्यमुना सह । काव्याद्यं सूचनालापं स भवेत् पारिपाश्विकः ॥” इति भरतीकलचणो नटविशेषः ।

(९) कुशीलवेर्गटेः, “भरतास्तु कुशीलवाः” इति भरतीक्तेः ।

* [परिषद्विधि इति क्वचिदधिकः पाठः]

[प्रविश्य (१) पारिपार्श्विकः] । भवतु, आरभ्यामि ।
कतमं समयमाश्रित्य गीयताम् ? ।

सूत्र । ननु अमुमेव चन्द्रातपनक्षत्रक्रीडहंमकुलसप्तच्छन्द-
कुमुदपुण्डरीककाशकुसुमपरागधवलितगगनटिङ्गण्डलं स्वादु-
जलजलाशयं शरत्समयमाश्रित्य प्रवर्त्यतां सङ्गीतकम् । तथा
इह अस्यां शरदि—

(२) सत्यदाः मधुरगिरः प्रसाधिताया मदोद्धतारम्भाः ।

निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशात् मेदिनीपृष्ठे ॥

पारिपार्श्विकः । [ससम्भ्रमम्] । भाव ! शान्तं पापं,
प्रतिहतम् अमङ्गलम् । (३)

सूत्र । [सबैलक्ष्यस्मितम्] । मारिष ! शरत्समयवर्षणा-
शंसया [हंसा धार्तराष्ट्रा इति व्यपदिश्यन्ते] * तत् किं शान्तं
पापं प्रतिहतममङ्गलम् ? ।

(१) अपटीलेषु च स्वयं प्रवेशे नाद्ये प्रविश्येत्युक्तिः, एवं सर्वत्र दृष्टव्यम् ।

(२) “श्रेयच्छाद्योपदेशेय समुद्दिष्टं विसर्पति । यत् फलोद्देशपर्यन्तं तद्वीजनिष्ठ
कीर्तनम् ॥” इति भरतीक्तफलोद्देशपर्यन्तं प्रवक्ष्यप्रतिपाद्यमर्थं बीजरूप श्लेषेण
वर्णयति, सत्यदा इत्यादि—धार्तराष्ट्रा इत्यवशिष्टा धृतराष्ट्रमुतास, कालवशात्
शरत्समयवर्षणात् समयनिर्देशाच्च, मेदिनीपृष्ठे मूढितये, निपतन्ति मानवसरस
व्यागच्छन्ति, नि.शेषेण पतन्ति, समुत्सुष्टिदशके लेशधरेः ; विशेषणसाम्येनोभयं
दर्शयति, सत्यदाः शोभनपतन्ताः विद्यमानसेवादिप्रहायाश्च, मधुरगिरः मधुरशब्दाः
मधुरवाचीयाश्च, प्रसाधितायाः मूढिताशेषदिग्विप्रागाः ल्वायतीकताशेषदिग्व-
जनाश्च, मदीन इषेण गवेण च, उद्धतारम्भाः उत्कटव्यापारा उच्छृङ्खलचरिताश्च ।
आर्या इत्यम् ।

(३) “शान्तं पापमनिर्देशे” इत्युक्तेः न वक्तव्यमिच्छतेः । अपक्तव्यत्वे हेतुमाह,
प्रतिहतमित्यादि—अमङ्गलमश्रितं, तद्धेतुभूतं वाक्यं, प्रतिहतं प्रतिघातेनोच्चारितम् ।

पारि । न खलु जाने, (१) अमङ्गलाशंसया अस्य वो वचनस्य
यत् सत्यं (२) कम्पितमिव मे हृदयम् ।

सूत्र । मारिष ! (३) ननु सर्वमेवेदानीं प्रतिहतममङ्गलं
स्वयं प्रतिपन्नदौत्येन सन्धिकारिणा कंमारिणा । तथा हि—

(४) निर्वाणवैरदृष्टनाः प्रशमादरीणां
नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।
रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च
स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः समृत्याः ॥

(१) न खलु जाने किन्तु जानास्येव अन्तरदृष्टमप्रकरणीयतया वचनस्य
इति परत्वं, न त्वन्यपरत्वम् ।

(२) यत् सत्यमिति अष्टमसुदायोऽसम्भावनीयाद्यन्वयकः, "वसन्त्ये तु यत्सत्यम्"
इति भरतीकौ, तच्च कम्पनाधिक्यान्वयि, असम्भावितमपि हृदयकम्पनं यो वच-
नस्त्वामङ्गलाशयत्वापि प्रतिपादनसामर्थ्यात् कम्पितमिवेत्यर्थः ।

(३) मारिष । आर्थ्य । "आर्थ्यस्तु मारिषः" इत्यमरीकौ ।

(४) अरीणां प्रशमा, "प्रियते यावदेकोऽपि रिजस्तावत् कृतः सुखम् ?" इत्युक्ते-
रैकस्यापि सत्त्वे न सुखमित्यतो बहुवचनम्, प्रशमात् माधवेनेत्यर्थात् सन्धिकारण-
द्वारा शान्तेः प्रापणात्, निर्वाणो दाहनिवृत्तौ दाहकनिवृत्तिवत् शान्तिप्रापणेन
अरिभावापनने निःशेषेण निवृत्त, वैरदृष्टनो विद्वेषानन्ना येषां तथामू-ः सन्तः
माधवेन सह पाण्डुतनयाः नन्दन्त्वित्यर्थः । अत्र अरिप्रशमनरूपहेतोरन्वयीपपत्तौ
पूर्वपदाद्येप्रधानः वैरं दृष्टन इवेति उभयितसमासो शास्त्रः, न तु वैरमेव दृष्टन इति
रूपकसमासः, तच्च उत्तरपदाद्येप्रधानतया उत्तरेतीरत्वशानुपपत्तेः ; वस्तुतः दुःखाभावे
सत्येव आनन्दोदयात् तत्पदस्य दुःखामावपरत्वं कल्पनीयं, तथा च, निर्वाणं निवृत्तं,
वैरस्य विद्वेषस्य, दृष्टनं तापो येषामित्येष विग्रहः साधोयान्, अरिप्रशमननेन च
तद्विषयविद्वेषाभावात् तत्कृततापरहिता इत्यर्थः, रक्तैः अमुराजैश्च, प्रथये-
नेत्यर्थः, प्रसाधिता आशुनीकता, भूर्भूयसोको येसवाभूताः, अतो विानवृत्तः, विग्रहो
युद्ध येषां ते तथाभूताः, समृत्या, कुरुराजसुताः स्वस्था, सुखिनः, भवन्तु । पक्षे—
अरीणां प्रशमा, माधवेन सह कैरित्यर्थात् प्रशमात् निवारणात्, समुक्तमुच्छेदात्

[नेपथ्ये साधिलेपम्] । आः ! पाप ! दुरात्मन् ! ह्यथा-
मङ्गलपाठक ! शैलघापमट ! (१)

(२) लाक्षागृहानलविषान्नमभाप्रवेशैः

प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः पट्टत्य ।

आकृष्टपाण्डुवधूपरिधानकेशाः

स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्राः !! ॥

सूत्र । [आकर्ष्य सभयं नेपथ्याभिसुखमवलोक्य च] । (३) । *

निर्वाचयैरदृशनाः निवृत्तविशेषकृततायाः, रक्तेन रुधिरैश्च, प्रसाधिता चकङ्कता, भुयैस्ते, तत्र हेतुः अतविषडा विषतश्चरीराः, स्वस्थाः स्वर्गस्थाः, भवन्तिव्यथे, "सुखिते च मृते स्वप्यः" इति कोषः । अत्र श्रिष्टेन वाक्येन प्रकरव्यतिपाद्यस्यार्थ्याभिधानात् श्लेषगच्छाख्य नाटकाङ्गं, यथोक्तं भरतेन "दायंता यत्र वाक्यानां श्लेषावाः प्रतीयते । शब्दभङ्गाऽनुपातोऽपि श्लेषगच्छः स उच्यते ॥" इति । शब्दभङ्गा विश्लेषशब्दसंनिवेशनेन, अनुपातः अभाकृतः, अपिकारात् प्राकृतः अर्थः । दपंश-कृता त्विटं पताकाव्यानत्वेनोक्तं, "वचः सातिशयश्रिष्टं नामावन्वसमन्वितम् । पताकाव्यानमुद्दिष्टम्" इति लक्षयित्वेदमुदाहृतम् । वसन्ततिलकं इत्तं, "श्लेषं वसन्ततिलकं तत्रजा जगौ गः" इति तल्लक्षणात् ।

(१) शैलघेषु नटेषु अपसदः अधमः, तत्सम्बुद्धौ ।

(२) लाक्षाप्रधानं गृह लाक्षागृहं, विषमिश्रणं विषान्नं, मध्यपदलोपी समास, सभाप्रवेशं व्युत्पत्तं सभायां प्रवेशनं, परिधीयते इति परिधानं वसनं, कर्मणि क्यट् । इह नाटकीयस्य फलहेतुभूतस्य विधानलाट्टे सर्वस्य कीर्तनात्, मयि जीवतीत्यनेन च उक्तादस्य कथनात्, स्वस्था भवन्तिव्यथेन च अवसानस्य कीर्तनात् विश्लेषकं नाम नाटकाङ्गं, तदुक्तं भरतेन, "नाटकीयफले हेतु मृत-प्राप्यचकीर्तनात् । आ-फलोदयमुत्साहावसानाभ्यां तु विश्लेषकम् ॥" इति । दपंश-कृता तु "साव्याः संस्रु समुत्पत्तिरूपेषु इतीत्यती" इति मुक्ताङ्कविशेषमुपलक्ष्य च लक्षयित्वा एतत् पद्यमुदाहृतम् । वसन्ततिलकं इत्तम् ।

(३) नेपथ्यलाभिनेयवदपवारकव्यानल, अभिसुखं दारम्, अवलोक्य, वदतीति श्लेषः ।

आः ॥ कृत एतत् ? । [पृष्ठतो विलोक्य] । अये ! (१) कथमयं वासुदेवगमनात् कुरुसन्धानमसृष्यमाणः पृथुललाटतटघटित-
विक्राटभ्रुकुटिना दृष्टिपातेन आपिबन्धिव नः सर्वान् सहदेवे-
नानुगम्यमानः क्रुद्धो भीमसेन इत एवाभिवर्त्तते, (२) तत्र युक्तमस्य पुरतः स्थातुम * [निष्क्रान्तौ । (३) प्रस्तावना] (४) ।
[ततः (५) प्रविशति सहदेवेनानुगम्यमानः क्रुद्धो भीमसेनः] ।

भीम । आः ! पाप ! दुरात्मन् ! इथामङ्गलपाठक !
श्लेषापसद ! [लाक्षागृहेत्यादि पुनः पठति] ।

सह । [सानुनयम्] । आर्य्य ! मर्षय मर्षय, अनुमतमेव

(१) अये इति निपातः व्यासहादिनाऽवशिष्टांशं हठादावशने सम्भ्रमाति-
प्रथमभिवर्त्तते ।

(२) इत एव इद्वैत्र, अभिवर्त्तते आभिमुख्येन वर्त्तते, आगन्तुमारभते इत्यर्थः ।

(३) निष्क्रान्तौ स्वधारपारिपाशिकौ, तयोरेव पूर्वं रङ्गे प्रविष्टत्वात् ।

(४) प्रस्तावना आसुखं, पूर्ववत् इति यावत्, “नटो विदूषको वाऽपि पारि-
पाशिक एव वा । स्वधारणं सङ्घिता संलापं यत्र कुर्वते ॥ आसुखं तद्विज्ञानो-
यात् बुधैः प्रस्तावनीच्यते ॥” इत्यत्र प्रस्तावना कथोहातरूपा, स्वधारवाक्यार्थं
ज्ञादाय भीमसेनपात्रस्य प्रवेशात्, यद्योक्त दर्पणे “स्वधारण्य वाक्य वा समा-
दायार्थमेव वा । भवेत् पात्रप्रवेशेन कथोहातरूपा” ॥ इति । अत्र स्वधारणं
प्रवेशप्रतिपाद्याशंस्य श्लेषेण सूचनेऽपि तत्राक्यमन्वयपरतया सम्भाव्य भीमरूपपात्रस्य
प्रवेश इति बोध्यम् ।

(५) ततः प्रवेशसूचनानन्तरम्, “असूचितस्य पात्रस्य न च नाट्ये प्रवेशनम्”
इत्युक्तेः । अत्र प्रवेशनमित्युक्तेः पटोक्षेपेण स्वयं प्रवेशे तु न सूचनापेक्षेति
सूचितम् ।

* [कौवाग्रतोरेष्विदृशायज्ञानभीषण] कृत्रिदधिकपाठः ।

† [तद्विदित आवागन्तव्यं शब्दात् ।] कृत्रिदधिकपाठः ।

नो भरतपुत्रस्त्रास्य वचनम् । पश्य [निर्वाणवैरदहना इति
घटित्वा अन्यथाऽभिनयति (१)] *

भीम । [सोपालम्भम्] । न खलु (२) न खलु अमङ्गलानि
चिन्तयितुमर्हन्ति भवन्तः कौरवाणां, सन्धेयास्ते भ्रातरो
युष्माकम् ।

सह । [सरोषम्] । आर्य्य !

धृतराष्ट्रस्य तनयान् कृतवैरान् पदे पदे (३) ।

राजा न चेन्निषेधा स्वात् कः क्षमेत तवानुजः ? ॥

भीम । [सरोषम्] । एवमिदम्, अत एव अद्य प्रभृति
भिक्षोऽहं भवद्भ्यः (४) । पश्य—

(५) प्रवृद्धं यद्वैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभिः

न तत्रार्य्यो हेतुर्न भवति किरौटी न च युवाम् ।

जरासन्धस्योरःस्थलमिव विरूढं पुनरपि

क्रुधा सन्धिं भीमो विघटयति यूयं घटयत ॥

(१) अन्यथा मरणाद्यपरतया, सम्भ्रत्याः कुरुराजसुताः अतजालङ्कृतभूमयः अत-
दिहा स्ताः, भवन्तु एतत्परतयेत्यर्थः । अभिनयति तथाऽर्थबोधकशरीरवेष्टादिना
व्यञ्जयति ।

(२) न खलुशब्दोऽत्यन्तनिषेधवाची समुदितो निपातः ।

(३) पदे पदे प्रतिष्याणं, प्रतिविषयमिति यावत् । पथ्यावक्तं वक्तं, “युजोश्चतु-
शंतो जिन पथ्यावक्तं प्रकीर्तितम्” इति तज्जन्तवात् ।

(४) अत्र “भेदः संघतिभेदवत्” इति दर्पणोक्तमेवाख्य नाटकाङ्गम् ।

(५) शिशोरेव शिशुकालमारब्ध, सङ्कलमिति यावत्, कुरुभिः सह मम यद्वैरं
प्रवृद्धमुपचितं, तत्र तस्य, हेतुर्निमित्तम्, आर्य्यो न, युवा नकुलसद्वैरो, तस्य हेतु
न भवथ इति विपरिणामः । अत एव अत्यन्तमाधारी यस्य तसुरः अत्यन्तमित्यर्थः,

* [यथाऽशमेव अतजालङ्कृतवसुन्धराः अतशरीराद्य सम्भ्रत्याः कुरवः क्षर्गस्थाः
अवन्विति व्रवीति] ।

अतजालङ्कृता इत्याहिन्यपाठस्य सुठताद्भोषद्रूपितलाइनादयः ।

सह । [सानुनयम्] । आर्य्य ! एवमतिसम्भृतक्रीधेषु
युष्मासु कदाचित् खिद्यते गुरुः ।

भीम । [सहासम् ॥ किं नाम !! मयि खिद्यते गुरुः ?
[सामर्षम्] । गुरुः खेदमपि जानाति ? पश्य,

(१) तथाभूता दृष्ट्वा नृपसदसि पञ्चालतनयां
बनं व्याधैः साहं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।

विदुः प्रसवकालेऽजातं मातृभ्या प्रसूतदेहाहंखण्डद्वयं प्रथमं विद्युक्तमासीत् ततो
जरया राक्षसा संश्लेषणेन पुनः संयोजितमित्यर्थः, सन्धि सन्धिस्थानमिव, युष्माभि
क्रियमाणं सन्धिं पश्यविशेषं साङ्गत्य च, विद्युद्यति विद्योजयति, अपाकरोतीति
यावत्, साटसाङ्गत्वभङ्गमाशङ्क्याह, कृधेति वैरजातक्रीधेन, प्रागुक्तेन संघतिभेदेन
च तत्र दोषं न गम्ये इति भावः, युयम् आर्य्यादयः त्वदादिशेष, पुनर्घट-
वत्, असम्भावितोत्पादनाय यत्रो हि घटना, असम्भावितमपि तेषा सन्धिसुत्पाद-
वित्तुं यत्तद्ध, न तु सेक्यतीति भावः । अत्र युयञ्च कुरुतेति पाठस्तु भयप्रकम-
कीषान्नाततया दर्पणायसम्पत्तया विवचितार्थाप्रतिपादकतया चोपेक्षितः । अथ
च महःभारतीया कथाऽनुसन्धेया, सा च समापर्वणि १६ अध्याये “अथ काले
महाप्राज्ञ । यथासमयमागते । प्रजायेतावमे राजन् । शरीरशकले तदा ॥ एकाचि-
वाहुचरथे अर्होदिरमुख्यिक्रमे ॥” इति ।...“ते चतुष्पथनिश्चिते जरा नामाथ
राजसौ । कर्तुंकामा सुखवद्दे शकले सा तु राक्षसी ॥ संयोजयामास तदा
विधानबलनोदिता । ते क्षमानोतमावे तु शकले पुरुषवर्षभ ॥ एकमुत्तिंशरो
शोरः कुमारः समप्रयत ॥” इत्युपक्रम्य राज्ञे तथा ते दत्ते इत्यभिधाय “जरया
यन्धितो यस्मात् जरासन्धौ भवत्वयम् ॥” इत्युक्तम् । तत्रैव २३ अध्याये ‘बभूव पृष्ठ
साङ्गिष्य निष्पिष्य च ननाद च । करं गृहीत्वा अरथं देवा अक्ते मङ्गावसः ॥”
इति देवीकारणेन भीमेन इत इत्युक्तम् । शिखरिणोत्पत्तम् ।

(१) तथाभूतामनुभूतप्रकारा, कृतकेशान्तराकर्षणाय नृतुमतीमेकवस्त्रा धर्षिता-
मित्यर्थः, अतिदुःखाकारस्य कथनेऽपि क्रोधदायित्वाचष्टेत्वेन कारितमिति भावः,
कदा प्रत्यक्षमुपस्थब्ध, न तु सुत्वा, नृपसदसि नृपाणां सदसि, न तु एकान्ते नाप्य-
ष्टिषा सुद्राणां सन्निभे, खजातीयानां विशेषतः प्रधानाणां समवे अपमाननमति-

विराटस्थावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
 गुरुः खेटं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥
 तत् सहदेव ! निवर्त्तस्व, एवञ्च अतिचिरप्रहृष्टामर्षोद्दीपि-
 तस्य भीमस्य वचनात् विज्ञापय राजानम् ।

सह । आर्य्य ! किमिति ? ।

भीम । एवं विज्ञापय ।

(१) युष्मच्छ्वासनक्षत्रान्भसि मया मग्नेन नाम स्थितं
 प्राप्ता नाम विगर्हणा स्थितिमतां मध्येऽनुजानामपि ।
 क्रीधोक्त्वासितशोणितारुणगदस्योच्छ्रन्दतः कौरवान्
 अद्यैकं दिवसं ममासि न गुरुर्नाहं विधेयस्तव ॥

दुःखकरमिति भावः, पचाखानां जनपदानां राजा तस्य तनयमित्यनेनाभि-
 जात्यमूचनेनापि दुःखकरत्वं द्योतितम् ; एवं कश्चनगत दुःखं दर्शयित्वा आत्मनि
 भ्रातृषु च तदाह, वने इत्यादि—वने न तु यानि, व्याधेः सार्द्धं सह, अथवा व्याधोप-
 जोविक्वाधारिभिरस्याभिः सार्द्धम् एकत्रत्यतया सार्द्धतैः, उचित, तत्रापि सुचिरं
 नल्पकात्मन् ; व्याधेरित्यनेनाजोविकाया दृखमभिधाय परिधाने तदाह, वल्कल-
 धरैरिति । अनुचितानां द्युतसहायता-पाचकता स्त्रीनर्तन-गवाशुपालनादीनाम्,
 आरभ्येण अनुष्ठानेन, निभृतं गुप्तं यथा स्यादेवं, स्थितं, खिन्ने कश्चनभ्रातृकेशं
 दृष्ट्वा स्वयञ्चागुभूय खेटं प्रापे, मथीत्यनेन एवं क्लेशे युष्माकं खेदाभावेऽपि आत्मनो-
 ऽसहृष्टत्वं द्योतितं, गुरुः खेटं मनस्तापं, भजति, अद्यापि इदानीमपि,
 कुरुषु एवं क्लेशदायिहपि, जेत्यर्थः, तस्य च खेदाभिजन्ते तेषु विषयेषु अत्रग्रमेव
 खेटं क्लान्त, अतः पूर्वं यदुक्तं गुरुः खेटमपि जानातीति तत् सप्तार्थतमित्याशयः ।
 विशद्वारिणीवृत्तम् ।

(१) नाम प्राकाशे, प्रकाशयामि यत् युष्मदाङ्गादतिक्रमजले अल्पप्रविष्टेन
 क्लान्तमित्यति, क्लान्तमता ज्येष्ठागुसरुपमव्यांदावतां, द्वितीयं नाम सन्नाव-
 ज्ञायां, सन्नावज्ञानि आत्मनो विगर्हणा अधीत्यज्ञेवान्प्रदितव्यः, नित्याऽपि, प्राप्ता उप-
 श्रितेति, अर्थेषां आत्मनाङ्गागुसारित्वान् आत्मनस्यदतिक्रमाङ्गिन्दा युक्तैवेति

[इति साटीपं (१) परिक्रामति] ।

सह । [तमेव अनुगच्छन् आत्मगतम् (२)] । अये !
कथमार्यः पाञ्चाल्यासतुःशालं प्रविष्टः ॥ । भवतु तावत्, अहम्
अत्रैव तिष्ठामि । [इति स्थितः] ।

भीम । [परानिहत्य भवलीक्य च] । सहदेव ! गच्छ
त्वं गुह्यमनुवर्त्तस्व, अहमप्यायुधागारं प्रविश्य आयुधसहायो
भवामि ।

सह । आर्य्य ! नेदमायुधागारं, पाञ्चाल्यासतुःशालः
मिदम् ।

भीम । [सवितर्कम्] । किं नाम ॥ नेदमायुधागारं, पाञ्चाल्यासतुःशालमिदम् ? [विचिन्त्य सहषम्] । आमन्त्रयितव्या
मया पाञ्चालो । [सप्रणयं सहदेवं हस्ते गृह्णीत्वा] । वत्स !
आगम्यताम् ।

सह । यदादिशत्यार्य्यः ।

भावः. उच्छिन्दतः समूलं नाशयतः, अथ सम्प्रतिकाली, न त्वत्किञ्चन, एकं दिवसं
श्याय्य गुह्यनिबन्धा, उच्छेदनविषये इत्यर्थात्, न विधेयः नियम्य । अत्र क्रीडीकानि-
तेत्यनेनायुधान्तरापेक्षा नास्तीत्यस्य, उच्छिन्दत इत्यनेन समूलनाशनस्य, कौरवा-
नित्यनेन सर्वेषाम्, अद्येत्यनेन एतावत्काल प्रतिशान्तुरीधेन सोढं नात.पर सोढव्य-
नित्यस्य, एकं दिवसमित्यनेन एकाङ्गेव ज्ञतज्ञत्यतायाः, समेत्यनेन सहायान्तरा-
पेक्षा नास्तीत्यस्य च सूचनादुत्साहातिशयो दर्शितः । अत्र कार्य्यस्य कौरवोच्छेदस्य
हेतोर्गंढासमुद्भासनस्य, अकार्य्यस्य च निन्दालाभहेतोरुत्सासनलक्षणयोक्तेः परि-
कारनामकसन्धिस्थानं "कार्य्याकार्य्यस्य हेतूनामुक्तिः परिकारी मतः" इति भरत-
शास्त्रात् । शार्दूलविकीरित इत्यम् ।

(१) साटीपं साहकारम् ।

(२) आत्मगतं स्तगतं, "वस्तु श्रयं न सर्वस्य स्तगतं तदिच्छीयते" इति
भरतवाक्यात् ।

भीम । वत्स । यदार्थः कुरुभिः सन्धानमिच्छन्मान् (१)
पीडयति तद्भवानपि पश्यतु । [परिक्रम्य उभौ गृहप्रवेशं
नाटयतः] ।

भीम । [सक्रोधं भूमौ उपविशति] ।

सह । [ससन्नमम्] । आर्थ ! इदमासनमास्तीर्णम्,
अत्र उपविश्य मुहूर्त्तम् आर्थः पालयतु कृष्णाऽऽगमनम् ।

भीम । वत्स ! कृष्णाऽऽगमनमित्यनेनोपोद्घातेन (२) तत्
स्मृतम्, अथ भगवान् कृष्णः केन प्रकारेण सन्धिं कर्तुं
सुयोधनं प्रति प्रच्छितः ? ।

सह । आर्थ ! पञ्चभिर्ग्रामैः ।

भीम । [कर्णोपिधाय] । अहह ! कथं तस्य देवस्य
अजातशत्रोरप्ययमीदृशस्तेजोऽपकर्षः !! इति यत् सत्यं कम्पित-
मिव मे हृदयम् । तद्वत्स ! न त्वया कथितं, न च मया भीमेन
श्रुतम् । [परिवृत्त्य स्थित्वा] ।

यत्तदूर्जितमत्युग्रं चात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।

दीव्यताऽक्षैस्तदाऽनेन नूनं तदपि हारितम् ॥

(१) सन्धिस्वरूपेनेत्यादि । तत्कारणे तु द्रौपदीकीदृशसंशयमनं न भवति च नः
पीडा ।

(२) कृष्णाया द्रौपद्याः, आगमनमित्युक्ती कृष्णआगमनमपि तस्यानुपूर्वीकपद-
प्रतिपाद्यतया श्रुतं, ततश्चुत्वा च सन्धिसिद्धान्तस्य तदीयकार्यकारणहेतुतया तदीय-
कर्तव्यसन्धिविषयकारणमिति द्योतयन्नाह, उपोद्घातेनेति—“बिना प्रकृतमिदृश-
सुपोद्घातं विदुर्बुधाः” इत्युक्त्या प्रकृतसिद्धानुक्तसिद्धिनिर्णयः । उपोद्घातेनेति
पाठे तु—कृष्णायाः कृष्णाऽन्तरस्य, उद्घात उद्घेदी यस्मात् कृष्णाऽन्तरप्रसरणहेतुनाऽने-
नेत्यर्थः ; तत्र हेतुस्य तत्कारणमित्याशयः ।

। नेपथ्ये] । समस्ससदु समस्ससदु भट्टिणी, अबणइस्सदि दे मसुं णिच्चाणुवडकुलुवेत्तो कुमालो भीमसेणो । (क)

सह । [कर्णं दत्त्वा नेपथ्याभिमुखमवलोक्य आत्मगतम्] ।

अये ! कथं याञ्जसेनी मुहुरूपचीयमानवाप्यपटलावृतनयना चार्थ्यसमौपमुपसर्पति !! तत् कष्टतरमापतितम् ।

(१) यद्द्वेद्युतमिव ज्योतिरार्थ्यं क्रुद्धेऽद्य सम्भृतम् ।

तत् प्राण्डिव कृष्णोयं नूनं संवर्द्धयिष्यति ॥

[ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा द्रौपदी चेटो च] ।

द्रौप । [सवाप्यं निश्चसिति] ।

चेटो । समस्ससदु समस्ससदु भट्टिणी, अबणइस्सदि दे मसुं णिच्चाणुवडकुलुवेत्तो कुमालो भीमसेणो । (ख)

द्रौप । हञ्जे बुद्धिमदिए ! होदि एदं, जह महाराओ पड्डिउलो ण भवे । (ग)

चेटो । [विलोक्य] । एसो कुमालो चिट्ठदि, ता णं उव-सप्पदु भट्टिणी । (घ)

(१) वेद्युतं विद्युत्प्रभवम् । चार्थ्यं भीमे । सम्भृतं जातम् । चार्थ्यक्रोधेन सम्भृतमिति पाठस्तु द्रुपदकृतीऽसम्मतत्वेनानादीयः । इह द्रिष्टनामकं लक्षणं, "दृष्टकालस्वरूपेण वर्णना द्रिष्टमुच्यते" इति द्रुपदोक्तः । पथ्यावक्रं उक्तम् ।

(ख) समाश्रितु समाश्रितु भट्टिणी, अपनेष्यति ते मन्वु नित्यानुबद्धकुरुवैरः कुमारी भीमसेनः । "इतरासु च भट्टिणी" इति चत्वारान् महिष्यामपि ।

(ख) समाश्रित्वित्वादि प्राग्वत् ।

(ग) हञ्जे बुद्धिमतिके ! भवेत् एतत्, यदि महाराजः प्रतिक्रियो न भवेत् । "हञ्जे हञ्जे हलाहानं गौचं चेटो सखो प्रति" इत्यमरोक्तेः हञ्जे इति चेटोसम्बोधन-सूचको निपातः ।

(घ) एष कुमारश्चिष्ठति, तद्देनम् उपसर्पन्तु भट्टिणी ।

द्रौप । हृस्ते ! एब्बं करेह्व (क) ।

[उभे प्रविशतः] ।

चेटी । जप्रदु जप्रदु कुमालो । (ख)

भीम । [अशृण्वन् सक्रोधं यत्तदूर्जितमिति पुनः पठति] ।

चेटी । [द्रौपदीमुपसृत्य] । भट्टिणि ! प्पिअं दे णिवेदेमि,
परिकुविदो विअ कुमालो लक्खीअदि । (ग)

द्रौप । हृस्ते ! जइ एब्बं, ता अवहीरणा वि एसा मं
आस्सासअदि ज्जेव, ता एय्य उवविट्ठा भविअ सुणोमि दाव
याहस्य व्ववसिदं । (घ)

[इति तथा कुरुतः] ।

[ता णाधं पेक्खिटुं तुवरदि मे ह्विअअं, ता आदेसेहि मे
णाधस्स वासभवणम् । (क)

चेटी । एदु एदु भट्टिणी । (ख) [इति परिक्रामतः] ।

चेटी । एदं वासभवणं, ता प्पविसदु भट्टिणी । (ग)

द्रौप । हृस्ते ! कधेहि णाधस्स मइ आगमणं । (घ)

चेटी । जं भट्टिणी आणवेदि । (ङ)

[इति परिक्रम्योपसृत्य च] । [इत्येव दाक्षिणात्यपुस्तके पाठः] ।

(क) हृस्ते ! एतं कुरुतः ।

(ख) जयतु जयतु कुमारः । कुमारी युवराजः ।

(ग) भट्टिणि । प्रियं ते निवेदयामि, परिक्रुपित इव कुमारी लल्यते ।

(घ) हृस्ते । यद्येवं, तदवधीरणाऽपि एषा मां समाश्रासयत्येव, तद्रौपविष्टा
भूत्वा शृणोमि तावन्नाथस्य व्यवसितम् । व्यवसितमध्यवसायम्, उद्यममिति यावत् ।

(ख) तत् नाचं प्रेषितुं त्वरते मे हृदय, तदादेशय मे नाथस्य वासभवणम् ।

(ख) एत एतु भट्टिनी ।

(ग) एतत् वासभवणं, तत् प्रविशतु भट्टिनी ।

(घ) कथय नाथस्य समागमनम् ।

(ङ) यत् भट्टिनी वाचापरयति ।

भीम । [सन्नोदम् । सहदेवमधिकृत्य] । किं नाम !!
पञ्चभिर्ग्रामैः सन्धिः ? ।

(१) मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात् ?

दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ? ।

सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु ?

सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पथेन !! ॥

द्रौप । [सहर्षम् । जनान्तिकम् (२)] । णाह ! अस्मदपुर्व्वं
एदिसं बभ्रुषं, ता पुणोवि भणाहि (३) । (क)

भीम । सहदेव ! पश्य [मथ्नामि कौरवशतमित्यादि
पुनः पठति] ।

(१) मथ्नामोत्यादौ सर्व्वे भविष्यत्सामीप्ये लट्, सविष्यामीत्याद्यर्थे, गद-
शासनानुरोधेन कौरवशतमघनम् असम्भावितं, तत्र काकाग्र्यकनञ्क्षेत्रेण व्युत्स्यते,
गदशासनानुरोधेन हेतुः, कोपादिति क्रडस्य कार्याकार्य्यैर्वैकराहित्यं प्रसिद्धमिति
भावः । आत्मनोऽधुना विद्येयत्वाभावस्थोक्ततया भवता नृपतिरित्युक्तम् । अत्र
अथ आनुषङ्गिकनृपकर्मव्यपणश्रवणात् नटस्यैव स्वप्रतिज्ञातस्य धैरिनिय्यांतनवीजस्य
कुटुम्बघनादेः प्रकाशनात् प्रतिमुखनामकसन्धिः, यद्योक्तं भरतेन “आनुषङ्गिक-
कार्य्येण क्रियते यत्प्रकाशनम् । नटस्यैवैव वीजस्य सन्धिः प्रतिमुखं भवेत् ॥” इति ।
वसन्ततिलकं व्रतम् ।

(२) जनान्तिकं रङ्गजनसभीपेऽन्वोऽन्वमन्त्रणम्, “अन्वोऽन्वमन्त्रणं यत् स्यात्
जनान्ते तत् जनान्तिकम्” इति भरतीक्तेः । जनान्ते रङ्गदर्शकजनसभीपे, न तु
अभिनेयसभीपे इत्यर्थः । दर्पणे तु “त्रिपताककरेणान्वानपवाय्यान्तरा कथा” इति
अधिकं पठित्वा यः कश्चिदर्थां यथाङ्गापनीयसत्त्वान्तरत ऊर्ध्वसंबाङ्गुलि-नामिता-
नामिकं त्रिपताकलक्षणं करं कृत्वाऽन्वेन सह यन्मन्त्राते तज्जनान्तिकमिति
व्याख्यातम् ।

(३) इह प्राप्तिनामकं सुखाङ्ग, “प्राप्तिः सुखानमः” इति दर्पणोक्तेः ।

(क) नाह ! अस्तुतपूर्व्वमौद्दृशं वचनं, तत् पुनरपि भय ।

सह । आर्य्य ! किं महाराजस्य सन्देशोऽयमव्युत्पन्न इव गृहीतः ? (१) ।

भीम । का पुनस्तत्र व्युत्पत्तिः ? । (२)

सह । एवं गुरुणा सन्दिष्टम् ।

भीम । कस्य ? ।

सह । सुयोधनस्य ।

(३) इन्द्रप्रस्थं वृकप्रस्थं जयन्तं वारणावतम् ।

देहि मे चतुरो ग्रामान् पञ्चमं कञ्चिदेव तु ॥

(१) अव्युत्पन्नः तात्पर्याविषयौभूतोऽर्थः, पञ्चग्रामनामविषय इत्यर्थः, गृहीतः आपाततो ज्ञातः, न तु तत्र पञ्चग्रामनामपरता, किन्तु अन्वयेता, स्फुटीभविष्यति चेतदुपरिष्ठात् ।

(२) का व्युत्पत्तिः ? तात्पर्य्येण कौटुम्भिकपरता ? ।

(३) इन्द्रप्रस्थं वृक्षाख्यप्रस्थस्यैव संज्ञानाम् । आदिपर्वणि २०७ अध्याये "भाट्टमिः सह कौन्तेय । निबोध गदतो मम । पुनर्वा विषयो मा भूत् वृक्षाख्य-प्रस्थमाविश ॥" इत्युपदिष्टेः हास्तिनपुरात् विवासितैस्तेरभिनवपुरमिन्द्रप्रस्थनामक-तथा निर्मितम् ; यद्योक्तं तत्रैवाध्यायशेषे "एवं सम्प्राप्य राज्यं तदिन्द्रप्रस्थं तपो-वनम्" इति जगन्नेजयप्रश्नवाक्यम् ; तथा चानेन हास्तिनपुराभिर्वासनरूपपापकार-स्थानं आरितम् । वृको वृकोदरः, उत्तरपदलोपः ; वृको भस्मकौटः, उत्तरे यस्य स वृकोदरः, तत्संज्ञाप्रतिष्ठानं वृकप्रस्थं, तत्र प्रमाद्यकौटीस्थानमेव, तत्रैव विषदानेन उन्मत्तोक्तस्य स्थापिते भीमे दुर्योधनादिभिर्गैकान्यसि निश्चिते सति पातालगमनेन तत्र दश रसजुन्धान् पीतवति सति तेषामपि कारणात् वृकोदर इति संज्ञा विख्याता । आदिपर्वणि १२८ अध्याये एषा कथाऽनुसन्धेया ; तत्रस्थाननाम्ना च विषदानापकारकारणम् । जयन्तं द्यूतेन जयस्थानं, तेन राज्यापहरणकाल-चयं चवनवासनाद्यपकारकारणम् । वारणावतं अतुग्रहदाहणस्थानम् ; "पाण्डवा-पुत्रराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम्" इत्युपक्रम्य "स त्वं राजभयुक्तेन स्यन्दनेनानु-गामिना । वारणावतमद्योष यथा यासि तथा क्रुह ॥—शश्वसर्जरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित् । चाप्रेयान्युत वा सन्ति तानि तत्र प्रदापव ॥" इति आदि-पर्वणि १४४ अध्याये पुरीचनं प्रति दुर्योधनवाक्यं, तेन अणवदानकारणम् ।

भीम । ततः किम् ? ।

सह । तदेवमनया प्रतिनामग्रामप्रार्थनया पञ्चमस्य चाकीर्त्तनात् विषभोजन-जतुगृह-द्यूतसभाद्यपकारस्थानोद्घाटन-मेवेदं मन्यामहे ।

भीम । [साटोपम्] । वत्स ! एवं कृते किं कृतं भवति ? ।

सह । आर्य्य ! एवं कृते लोके तावत् स्वगोत्रक्षयाशङ्कि हृदयमाविष्कृतं, कुरुराजस्य असन्ध्यता च दर्शिता भवति ।

भीम । सर्वमप्येतदनर्थकं, कुरुषु तावदसन्ध्यता तदेव निवेदिता यदैवास्माभिरितो वनं गच्छद्भिः सर्वैरेव कुरुकुलस्य निधनं प्रतिज्ञातं, प्रसिद्धस्य लोकेऽपि धार्तराष्ट्रकुलक्षयः ।

सह । [लज्जां नाटयति] ।

भीम । किम् !! लज्जाकरो भवताम् !! अपि च रे मूर्ख ! युष्मान् ज्ञेययति क्रोधाज्ञोके शत्रुकुलक्षयः ।

न लज्जयति दाराणां सभायां केशकषणम् ? ॥

द्वौप । [जनान्तिक्कम्] । शाह ! न लज्जन्ति एते, तुमं वि दाव मा बिसुमरेडि । (क)

भीम । वत्स ! कथं चिरयति पाञ्चाली ? त्वरते मे मनः सङ्ग्रामावतरणाय ।

एवं प्रतिग्रामनाम्ना तत्तटपकारं स्मारयित्वा पञ्चमं कश्चिदेव त्विन्नेन प्राणितं, तन्नामनाम्नः, कश्चिदेव यामं यस्केद्वेदः यामः सोऽपि यामान्ततथा याम एव, न च सङ्ग्राम एव, तच्च यामान्तत्वात् ; चत्सस्य यामान्तस्य निवारणाय पञ्चमनिति विशेषणम् ; पञ्च पञ्चत्वं, भावप्रधाननिर्देशः, पञ्चानां मृतानां स्वल्पपापादकतया मरणमेव पञ्चत्वं, तत् माति दृष्टातीति पञ्चमं मरणदं, मरणफलकस्यापारवदन-मिति यावत्, एवं सङ्ग्रामप्रार्थनया तेषाम् असन्ध्यता दर्शितेति तात्पर्यार्थः, तदेवो-त्तरव स्फुटोक्तिरिष्यति । पञ्चावक्रं इत्यम् ।

(क) शाह ! न लज्जन्ते एते, त्वमपि तावत् मा विचार्यी ।

सह । आर्य्य ! का खलु वेला (१) तत्रभवत्याः प्राप्तायाः,
(२) किन्तु रोषावेशवशादार्य्येण न लक्षिता ।

भीम । [दृष्ट्वा साटरम्] । देवि ! समुहतामर्षैरस्माभिः
आगताऽपि भवती नोपलक्षिता, अतो न मन्यं कर्तुमर्हसि ।

द्वीप । गाह ! उदासीनेषु तुह्येसु मह मस्यं, य उण
कुबिटेसु । (क)

भीम । यद्येवमपगतपरिभवमात्मानं समर्थयस्व (३) ।

द्वीप । [मखेदं निःश्वमिति] ।

भीम । [हस्ते गृह्णीत्वा, पार्श्वे समुपवेश्य, मुग्धमव-
लोक्य च] । किं पुनरत्रभवतीमुद्दिग्नामिवोपलक्षयामि ? ।

द्वीप । गाह ! किं पि उब्बेपक्कालणं तुह्येसु सस्सि-
द्धिदेसु ? । (ख)

भीम । किमिति नावेदयसि ? [केशानवलोक्य] । अथवा
किमावेदितेन ।

(४) जीवन्तु पाण्डुपुत्रेषु दूरमप्रोषितेष्वपि ।

पञ्चालराजतनया बहते यदिमां दशाम् ॥

(१) का खलु वेला कियत्पि वेला, प्राप्तायाः, आगमनार्थाः क्षियानपि
आसी व्यतीत इत्यर्थः ।

(२) प्राप्ताया, उपलब्धतायाः ।

(३) समर्थयस्व बुध्यस्व ।

(४) जीवतिस्ति ।—पाण्डुपुत्रेषु युधिष्ठिरादिषु, जीवन्तु विद्यमानेषु, दूरम्
अन्त्यधेन, प्रोषितेषु सन्निकृतेष्वपीत्यर्थः, पञ्चालराजतनया द्वीपदी, यत् इमा दशाम्
असंयतकेशत्वादिका, या विधवाः प्रोषितमर्णुकाश्च बहन्तीति भावः, बहते प्राप्नोति ।
पञ्चालकां इत्यम् ।

(क) गाह ! उदासीनेषु युष्मासु मह मस्यः, न पुनः कुपितेषु । मन्युः खिदः ।

(ख) गाह ! किमस्येवकारणं युष्मासु सन्निकृतेषु ? । अन्त्यधेन गम्यः ।

द्रौप । इच्छे बुद्धिमदिए ! निवेदेहि दाव णाहस्य, को
अस्यो मह परिहवेण खिज्जइ । (क)

चेटो । जं देवी आणवेदि । [भीममुपसृत्य अञ्जलिं
ब्रह्मा] । कुमाल ! इदोवि अहिंसं अज्ज मस्युकालणं आसी
देवीए । (ख)

भीम । किन्नामास्मादप्यधिकम् !! तत् कथय कथय ।

(१) कौरव्यवंशदावेऽस्मिन् क एष शलभायते ? ।

मुक्तवेषीं स्वशस्त्रेणां कृष्णा धूमशिखामिव ॥

चेटी । सुणादु कुमालो, अज्ज देवी अंबासहिटा सुभहा-
प्पमुहेण सबत्तिवग्गेण परिबिदा अज्जाए गाधालिए पाद-
बंदणं काटुं गदा आसी । (ग)

भीम । युज्यते, यतोऽभिवन्दनीया गुरवः, ततस्ततः ? ।

चेटी । तदो पडिण्णिबुत्तमाणा भाणुमदीए दिट्ठा । (घ)

भीम । [सक्रोधम्] । आः ! शत्रोर्भार्य्या दृष्टा ? ।

इत्त ! स्थानं क्रोधस्य साम्प्रतं देव्याः । ततस्ततः ? ।

(१) कौरव्येति ।—कौरव्यः वंश इव, मानसराजइसवत् शिशुवंशशब्दस्य दिशा
प्रतीति, तत्र दावे दावानलं, अस्मिन् मथोत्थं, मुक्तवेषी मुक्तकेशा, कृष्णा
श्यामला, धूमशिखामिव मुक्तवेषीं मुक्तकेशरचना, कृष्णा द्रौपदी, स्वशस्त्रं सन्,
समासालविधेरनित्यत्वान् मुक्तवेषीमित्यत्र न कप्, शलभायते ? पतङ्ग इवाचरति ?
यथा वक्रो पतङ्गस्य सत्युरेवं तथापि स्त्रादिति भावः । पथ्यावक्र इत्यम् ।

(क) इच्छे बुद्धिमतिके । निवेदय तावन्नास्यस्य, कोऽस्यो मम परिभ्रंशं खिद्यते ।

(ख) यत देवी आज्ञापयति । कुमाल । इतोऽप्यधिकमस्य मत्पुकारणमासीत्
देव्याः । इतः अमुभयमानकेशसंयमताभावकपादस्मादित्यर्थः ।

(ग) शत्रोतु कुमाल, अद्य देवी अम्बासहिता सुभद्राप्रसुखिण सपत्नीवर्गेण परि-
हृता आर्यायां गान्धार्वाः प्रादुर्बन्तं कर्षुं गता आसीत् ।

(घ) ज्ञतः प्रतिनिवर्णनात्ता भाग्यमत्ता इष्टा ।

चेटी । तदो ताए देवीं पेक्खिअ सहीवअणदिस्सदिट्टिए
सगब्बं बिहसिअ भणिटं । (क)

भौम । न केवलं दृष्टा !! उक्ता च, अहो ! किं कुर्मः ?
कृतस्ततः ? ।

चेटी । अइ जस्ससेणि ! पंच गामा पत्थीअंति त्ति
• सुणीअदि, ता कीम दाणीं बि दे केसा ण संजमीअंति ? । (ख)

भौम । सहदेव ! श्रुतम् ? ।

सह । आर्य्य ! किमिहोच्यते ? * दुर्योधनकलत्रं हि
सा । पश्य—

स्त्रीणा हि साहचर्यात् भवन्ति चेतांसि भर्त्ससदृशानि ।

मधुराऽपि हि मूर्च्छयते (१) विषविटपिसमाश्रिता वल्ली ॥

भौम । बुद्धिमतिके ! ततो देव्या किमभिहितम् ? ।

चेटी । कुमाल ! जइ परिजणहोणा भवे तदो देवो
भणादि । (ग)

भौम । किं पुनरभिहितं भवत्या ? ।

(१) मधुरिति ।—विषविटपिम विषहृत्वं, समाश्रिता वल्ली कृता, मधुराऽपि
मनोहारिणी अपि, मूर्च्छयते मुग्धं करोति, आश्रयदोषादिति भावः ।

* [उचितमेवेत्तस्त्र्याः] इति दर्पणेऽधिकः पाठः । अत्र "दृष्टान्तो यस्तु
पचायं साधनाय निदर्शनम्" इति दर्पणोक्तदृष्टान्तइपलक्षणं नाम नाटकज्ञम् ।

(क) ततस्तथा देवीं प्रेत्य सखीवदनदत्तदृष्ट्या सगवे विहस्य भवितम् ।

(ख) अयि याज्ञसेनि । पञ्च गामाः प्रार्थ्यन्ते इति श्रूयते, तत् कल्यादिदानो-
प्यपि ते केशा न सधम्यन्ते * ।

(ग) यदि परिजनहोणा भवेत् तदा देवी भवति ।

ट्टी । कुमाल ! मए एब्बं भण्डं, अइ भाणुमदि ! गुह्याणं अमुक्केसु केसेसु कधं अह्माणं देवीए केसा संजमौ-अति ? त्ति । (क)

भौम । [सपरितोषम्] । साधु बुद्धिमतिके ! साधु, नदाभिहितं यदस्मत्परिजनांचितम् । [स्वाभरणानि बुद्धिमति-कायै प्रयच्छति । अधीरमासनादुत्तिष्ठन्] । अयि पञ्चाल-तनये ! अलं विषादेन, किं बहुना, यत् करिष्ये तत् श्रूयताम्, अचिरेणैव कालेन ।

(१) चञ्चलजभ्रमितचण्डगदाऽभिघात-
सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्थानावनहघनशोणितशोणपाणिः
उत्तंसयिष्यति कचास्तव देवि ! भौमः ॥

द्वौप । किं णाह ! दुक्करं तुए परिकुविदेण । अणुगेस्सन्तु एदं बवासदं दे भादरो । (ख)

(१) चञ्चला चलङ्गा, भुजाभ्या भ्रमितया घूर्णितया, गदया सञ्चूर्णितमूकयुगलं यस्य तादृशस्य, हननमात्रे बहुलशोणितालाभात् सञ्चूर्णितेत्युक्तम् ; स्थानं । स्तमितं यथा तथा, अवनह सलस्य, यत घनशोणित आन्दरक्त, तेन शोणपाणिः सन् तत्र कचान् उत्तंसयिष्यति भूषयिष्यति । उत्तंसयिष्यतीति पाठे—संयमयिष्यतीत्यर्थः । अत्र “प्रतिक्रियाऽन्वितं वाक्यं प्रतीकारः स उच्यते” इति भरतौक्तप्रतीकाराख्य नाट-काङ्गम् । “परिन्वासस्तु काव्यस्य भाविनी निश्चयादयम्” इत्युक्तलक्षणं परिन्वासाख्यं मुख्याङ्गम् । वसन्ततिलक इति ।

(क) कुमार । मया एवं भणितम्, अयि भानुमति । युष्माकममुक्तेषु केशेषु लक्षमस्याक देव्याः केशाः संयस्यन्ते ? इति ।

(ख) किं नाथ । दुक्करं त्वया परिकुपितेन । अनुग्रहस्तु एतत् व्यवहितं ते भ्रातर । “गुणख्यामं विशोभनम्” इति दर्पणोक्तं विशोभनाख्यं मुख्याङ्गम् ।

सह । अनुगृहीतमेतदस्माभिः ।

[नेपथ्ये महान् कलकलः] । (१)

[सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति] ।

भीम । (२) मन्यायस्तार्णवान्भ्रूतकुहरवलम्बन्ध्वानधीरः
कोणाघातेषु गजेत्थलयघनघटाऽन्योऽन्यसङ्घट्टचण्डः ।
कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुपतिनिधनोत्पातनिर्घातवातः
केनास्माद्दृष्टनादप्रतिरसितसमी दुन्दुभिस्ताड्यतेऽयम् ? ॥

[प्रविश्य सभ्रान्तः कञ्चुकी] । कुमार ! एष खलु भग-
वान् वासुदेवः ।

[सर्वे कृताञ्जलयः समुत्तिष्ठन्ति] ।

भीम । कासौ कासौ भगवान् ? ।

कञ्चु । पाण्डवपक्षपातामर्षितेन सुयोधनेन संयमितु-
मारब्धः ।

[सर्वे सभ्रमं नाटयन्ति] ।

भीम । किं संयतः ? ।

कञ्चु । न हि न हि, संयमितुमारब्धः ।

भीम । किं कृतं देवेन ? ।

(१) अस्मादुत्थितोऽन्यतः महान् शब्दः कलकलः ।

(२) मन्यन् मन्यनदण्डेन, न्यायस्य विधिप्र, चालित, यदर्थबलाभक्षेण भुतं
व्याप्त, कुहर मध्य यस्म तादृशस्य, बलतयत्नतः, मन्दरस्य तन्नामकाचकस्य, ध्वान इव
धीरः गभीर, "दृक्कामतसहस्राणि मेरिमतशतानि च । एकदा यत्र इत्यको
कोणाघातः च उच्यते ॥" इति भरतोक्तकक्षेषु कोणाघातेषु सस्य, गर्भता प्रसङ्ग-
कालकक्षमाया घटायाः समूहस्य, अन्योऽन्यसङ्घट्टः परस्परसङ्घर्षेण, तज्जातशब्द इव
चण्ड, मेरुवः, कृष्णायाः द्रौपद्याः, कालरात्रेया, क्राधकापदूतः आगमनसूचकोऽय-
माभी दूतः, "नकोव" इति प्रसिद्धः, कुरुपतिनिधनकोत्पातसूचकः निर्घातवातः
अपठ्यानिष्ठः । अश्वराष्ट्रस्य ।

कञ्च । ततः स महात्मा दृशितविश्वरूपतेजःसम्पात-
मूर्च्छितमवधूय कुरुकुलम् अस्मच्छिविरसांश्वेशमनुप्राप्तः
कुमारमविलम्बितं द्रष्टुमिच्छति ।

भौम । [सोपह्वामम्] । किं नाम !! दुरात्मा सुयोधनो
भगवन्तं संयमितुमिच्छति !! । [आकाशे दत्तदृष्टिः] । आः
दुरात्मन् ! कुरुकुलपाशुन् ! एवमतिक्रान्तमय्यादे त्वयि
निमित्तमात्रेण पाण्डुबक्रोधेन (१) भवितव्यम् ।

सह । आर्य्य ! किमसौ दुरात्मा सुयोधनो वासुदेवमपि
भगवन्तं स्त्रेन रूपेण न जानाति ? ।

भौम । वत्स ! मूढः खल्वयं दुरात्मा कथं जानातु !! पश्य
(२) आत्मारासा-विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ

ज्ञानोद्रेकाद्घटिततमोग्रन्ययः सत्त्विनिष्ठाः ।

यं वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्
तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणम् ? ॥

(१) भगवदवमाननाजनितदरितेनैवाचिरादेव नाशो भावोत्याश्रयः ।

(२) आत्मा आराम उपवनमिव, आनन्दव्यानत्वात्, तस्मिन् आ सम्यक्,
बिहृता रतिरनुरागी येः ते, आत्मोपवने सम्यक् कृतानुरागा, योगिन इत्यर्थः, अथवा—
आत्मनि आरमन्ते इत्यात्मारासा, बिहिते बिभ्रिष्टहिते मोक्षसाधने एव, रतिरनु-
रागी शैवामिति पदव्यय आत्मन्येवाभिरता मुमुक्षुवश्च इत्यर्थः, अनेन रजोगुणकर्म-
वैषधिकरागरादित्यमुक्तम् ; ज्ञानोद्रेकात् ज्ञानहेतुभूतसत्त्वाश्रयशिवस्य, उद्रेकात्
रजससोभ्यामनभिभवादाद्यव्येन प्रकाशनात्, बिघटिता विनाशिताः, तमसां ग्रन्थयः
संश्रयनिपव्यांसादयो शैवां ते, "भित्तये हृदयव्यभिङ्ग्यन्ते सर्वसंश्रयाः । शीयन्ते
आव्य चर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥" इति श्रुती परमात्मज्ञानस्य सर्वसंश्रयनिवारण-
तथा उद्रेकादेकवाक्यत्वात् तथैव तमोग्रन्ययार्थाऽवसेयः ; सत्त्वेषु सत्त्वधर्मेषु,
शैवीकव्यामुदितादिषु, निष्ठा निःशेषेण स्थितिर्येवा ते, अथवा—विषयरागव्यात्वात्
सर्वज्ञानसमाश्रय विषयसत्त्वप्रधाना इत्यर्थः, निर्विकल्पे सत्त्वनारहिते मिति-
शैवनामादिभेदव्यये असम्प्रज्ञातनामकैः शीनशास्त्रप्रसिद्धे, समाधौ ध्यानविशेषे, तमसा

आर्य्य मैत्रेय ! किमिटानीमध्यवस्यन्ति(१) गुरवः ? ।

कञ्चु । स्वयमेव गत्वा महाराजस्याध्यवसितं ज्ञास्यति
कुमारः । [इति निष्क्रान्तः] ।

[नेपथ्ये कलकलानन्तरम्] । भी भोः ! द्रुपदविराट्-
दृष्ट्वाग्नेयकसहदेवप्रभृतयः अस्मदक्षौहिणीपतयः कौरवचमू-
प्रधानयोधाश्च ! शृण्वन्तु भवन्तः ।

(२) यत् सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं
यद्विस्मर्त्तमपीहितं श्रमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।

तमःकाव्यांश्च, ज्योतिषां सत्त्वगुणानां तत्काव्यांश्च, वाऽनुक्तसमुच्चयार्थे, “वा
व्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये” इति कीर्त्तयति, अगुक्तानां रजसां च, परस्तात्
काले प्रलयघटी देशे वा “पादोऽस्य सर्वां मृतानि विपादव्यासृतं दिवि” इति स्मृतौ
काव्यातीतत्वमुक्तं, तत्र वर्त्तमानं विगुणातीतव्याजमिष्येः, परस्तादिति
“दिवश्शब्दः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाथी दिग्दृशकालेष्वर्थात्” (५ । ३ । २७ पा०
सू०) समस्यर्थे अस्तीति, तस्य चातमर्थतया “षष्ठ्युत्सर्थे—” इत्यादिना (२ । ३ । ३०
पा० सू०) तमसामित्यादौ तदर्थोमे षष्ठी, तस्य च दिग्दृशकालवृत्तिविषयत्वमिष्येन
परस्तात् परमिति द्वितीयान्तरतया व्याख्यानमप्याख्याममेव, अस्तातेः प्रथमा-
पञ्चमीसप्तमीभिर्द्राविभक्तौ अमनुशासनात्, यं अमपि इदमया निर्दन्तमशक्यत्वेन
अनिषेचनीयं, तत्र तद्वेति सर्वनिषेधे परिशिष्यमाशमिष्येः, वीचने साचात्
कुर्वन्ति, तं परात्मानम्, अत्र पुं प्रस्तावितं वासुदेव, देवं अतीतशील, पुराणं पुराऽपि
ज्ञवं कूटस्थं नित्यमपरिच्यमिनं, मोहान्ध मोहान्धः इवान्धः ज्ञानशक्तिरहितः,
मोहात्कति पाठे तु—मुह्यतीति मोहः, पचाद्यच्, मोहः मुग्धः, आत्मा अत्र करणं
इत्यतद्वचः, अयं दृष्योपधः, क्वं वेत्ति ? जानाति ? वेदनसामय्यभावात् न
कथमनीत्यर्थः । वेत्त्विति पाठे—सम्भावनायां खोट् । मन्दाक्रान्ता इत्तं, “मन्दाक्रान्ता-
ऽप्यधिरसनगैर्भो भनी तौ मयुग्मम्” इति तद्वचसात् ।

(१) अध्यवस्यन्ति कुर्वन्ति । अध्यवसायश्च इह उद्यमविशेषः ।

(२) सत्यमेव व्रतं तस्य भङ्गात् भीरुमनसा पचभङ्गे यः सत्यभङ्गस्तद्वीतेत्यर्थः ;
यत्नेन क्रीडावेद्यनिवारणस्य दुष्करतया यदातिशयेन इत्यर्थः, मन्दीकृतं वेद-

तत् द्यूतारणिसम्भृतं नृपसुताकेशाम्बराकर्षणेः

क्रोधज्योतिरिदं महत् कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥

भीम । [आकर्षणं सहर्षामर्षम्] । जृम्भतां जृम्भताम-
प्रतिहतप्रसरमार्यस्य क्रोधज्योतिः । [पुनर्नेपथ्ये कलकलः] ।

द्वीप । [सविस्मयम्] । णाह ! किं दाणीं एसो [*]
पल्लभजलहरघण्ट्यणिदमंसलो (१) कवणे कवणे समरदुंधुहो
ताडोभ्रदि ? । (क)

राष्ट्रियेन अगितमिवाप्रचारितव्यापारीकृतमित्यर्थः, अनवता शान्तिप्रधानेन, कुलस्य
शान्तिमविनाशरूपोऽग्रवराष्ट्रियम् ; द्यूतरणिविज्ञानव्यनकाष्ठविशेष इव, तेन
सम्भृतमुत्पादितं, नृपस्य राज्ञो द्रुपदस्य, सुता द्वीपदो, तस्याः केशेषु अम्बरेषु च
आकर्षणानि तेनैतत् बहुभूतं, कुरुषु जनपदानां राजानः कुरवः, तटानाद्यन्त-
तद्धितसुपि सिद्धं, ते वनमिव दास्यत्वात् तस्मिन्, यौधिष्ठिरं क्रोधज्योतिः
क्रोधो ज्योतिरिव, जृम्भते वेगवत्तथा व्यापारान्वितं सत् सम्प्रसाद्यते इत्यर्थः । अत्र
क्रोधज्योतिरित्यादौ उपमितसमास एव शास्त्रं, रूपकसमासे विस्तरणकेशाम्बरा-
कर्षणकृतमहत्त्वयौतिर्वाऽसम्भ्रान्वादनन्वयापत्तेः । इह स्वल्पा भवन्तु मयीत्या-
दिना वीजस्य प्रधाननायकाभिमतत्वेन सव्यगाधानात् समाधाननामकं नाटकाङ्गं,
यद्योक्तं दर्पणे, “वीजस्यागमनं यत् तस्यनाधानमुच्यते” इति । शार्दूलविकीर्णं
वृत्तम् ।

(१) सनस्रानितं निरन्तरगर्जितं, तदिव मांसलः गभीर इत्यर्थः । इह विद्ववाख्यो
नभंसन्धिः, यद्योक्तं भरतेन, ‘शङ्काकलकलप्रभवः सम्भ्रानो विद्ववो मतः’ इति ।

(क) नाह ! किमिदानीम् एष प्रलसजलधरघनस्रानितमांसलः अथे अथे
समरदुन्दुभिसाद्यते ? । युद्धं आस्र वेति संश्रयाना तूर्थैरवानन्तरं कुतूहलितया
जिज्ञासनात् परिभाषनामकं नाटकाङ्गं, यद्योक्तं दर्पणे, “कुतूहलोत्तरा वाचः
प्रोक्ता तु परिभाषना” इति ।

* [चण्डघोसद्रालुणो] [इत्यधिकः पाठः] ।

* [चण्डघोषदाहवः] ।

भीम । देवि ! किमन्यत्, यज्ञः प्रवर्त्तते ।

द्रीप । [सविस्मयम्] । को एसो जसो ? । (क)

भीम । रणयज्ञः, तथा हि,

(१) चत्वारो वयमृत्विजः स भगवान् कर्मोपदेष्टा हरिः

सङ्ग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता ।

कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलं

राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फोटं यशोदुन्दुभिः ॥

सह । आर्य्य ! गच्छामो वयमिदानीं गुरुजनानुज्ञाता
विक्रमानुरूपमाचरितुम् ।

भीम । वत्स ! एते वयमुद्यता एव आर्य्यस्यानुज्ञामनुष्ठा-
तुम् । [उत्थाय] । देवि ! गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुल-
क्षयाय । (२)

(१) वयं भीमादयः, ऋत्विजः ऋत्विजानिव पशुमारणादृतिरूपहेतिप्रवेपादिना
ऋत्विक्त्वमस्माकं, तथा ऋत्विक्कृतयज्ञफलस्य यजनानि इव अस्मत्कृतरेणयज्ञजयस्य
राजन्वेष भविष्यतीत्यपि ऋत्विक्त्वारोपेष सूचितम्, कर्मोपदेष्टा आचार्य्यः, उपदेश-
साधस्यात् आचार्य्यत्वम्, सङ्ग्राम एवाध्वरो यज्ञः, तत्र दीक्षितः दीक्षा यज्ञाङ्गव्रत-
विशेषो जाताऽस्येति दीक्षितः कृतसकल्पव्रतमात्रकारित्वमेव तस्य, अस्माभिरेव सर्व-
आर्य्यस्य करणात् कृत्यान्तरे तस्य स्वयं कर्त्तव्येति भावः, पत्नी गृहीतव्रतः
केशसस्कारादिराहित्यमेवेह सास्यात् यज्ञाङ्गव्रतं तत् गृहीतं यथेति विग्रहः ;
कौरव्याः कुरुषु भवा. "कुरुनादिभ्या यञ्" (४ । १ । १७२ पा० सू०) स्य, त एव,
पशवः बध्यत्वात्, राजन्योपनिमन्त्रणाय क्षत्रियमात्राज्ञानाय, यज्ञः प्रख्यापको दुन्दुभिः
यशोदुन्दुभिर्वाद्यमेदः, स्फोटं चञ्चैः यथा तथा, रसति शब्दायते । अत्र चङ्गेदनात्
मुखसन्धिः, यथोक्तं भरतेन, "वीरप्ररोहं चङ्गेदः यत्किञ्चित् प्रभवात्मकः" इति ।
आर्द्धक्षत्रिकीर्तितं इत्यम् ।

(२) अत्र कारणनामा मुखसन्धिः, "उद्यमः प्रस्तुतायैव कारणं परिशीलितम्"
इति भरतवाक्यात् ।

द्रीप । [वाष्यं धारयन्तो] । णाह ! असुरसमराह्नि-
मुहस्य हरिणो बिभ्र मंगलं तुह्य्राणं होदु [*] । (क)

चेटौ । असं च देवी भणादि, णाह ! तुह्येहिं पुणोबि
समरादो आभक्त्तिभ्र अहं आस्सासइदब्बा । (खं)

भीम । देवि ! किमलीकाश्वासनेन ।

(१) भूयःपरिभवक्लान्ति-लज्जाविधुरिताननम् ।
अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरम् ॥

द्रीप । णाह ! मा क्वु मा क्वु जसुसेणीपरिहवुहीविद-
कोवाणला अणपेक्खिदसरोरा संचरिस्सध, जदो अप्प-
मत्तसंचरणिज्जाइ रिउवलाइं सुणोअति । (ग)

भीम । अयि सुच्चत्रिये ! समथा वयमस्मिन् रणे परि-
क्रमितुम् । शृणु—

(२) अन्योऽन्यास्फालभिन्नद्विपकृधिरवसामांममस्तिष्कपङ्के
मग्नानां स्यन्दनानामुपरिक्लतपटन्यासविक्रान्तपत्नी ।

(१) भूयान् बहुल., यः पराभवकेन या क्लान्तिर्लज्जा च ताभ्या विधुरितं, बन्धु-
रितेति पाठे—व्याप्तम्, आननं बदनं यत्न तम्, अथवा—भूय इति न पश्यसीति
क्रियाविशेषणं, भविष्यत्सामीप्ये लट्, न द्रव्यसौन्दर्यः । पथ्यावक्रं इत्तम् ।

(२) आस्फालः सङ्घर्षणम् । भिन्नो विदारितः । वसा हन्येदः, “सर्वो” इति

(क) नाथ । असुरसमराभिमुख्यं हरिरेव मङ्गलं युष्माकं भवतु ।

(ख) अन्वञ्च देवी भणति, नाथ ! युष्माभिः पुनरपि समरादागत्य अहम्
आश्वासयितव्या ।

(ग) नाथ । मा खलु मा खलु याज्ञसेनीपरिभवोहीपितकोवाणला अन-
पेक्षितशरीराः संचरिष्यथ, यतोऽप्रमत्तसंचरणीयानि रिपुबलानि शृणुते ।

* [जं च अंवा कुंदौ आसासदि तद् तुह्य्राणं होदु] ।

* यच्च धन्वा कुली आशासे तत् युष्माकं भवतु ।

स्त्रीतासृक्पानगोष्ठीरसदाशिवशिवातूर्यनृत्यत्कबन्धे
सङ्ग्रामैकार्णवान्तःपयसि विचरितुं पण्डिताः पाण्डुपुत्राः ॥

[इति निष्क्रान्ताः (१) सर्वे] ।

प्रथमोऽङ्कः ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति कञ्चुकी ।—

कञ्चु। आम्नापितोऽस्मि (२) महाराजदुर्योधनेन—
विनयम्बर! गच्छ त्वम्, अन्विष्यतां (३) देवी भानुमती अपि (४)

प्रसिद्धं, नक्षिक क्रोमं, शिरःस्थिताकारदन्तविशेषः, तान्धेव पङ्कजकिन्, मग्राणां
अन्दमानामुपरि चः पदम्यासः स एव विक्रान्तपतिर्विक्रमशालिसेना यत्र तादृशे,
स्त्रीतासृजः मवाद्येण सुतकपिरस्य, पानगोष्ठीया पानायेंसजातीयसभायां, रसन्त
शब्दायमानाः, अश्रिवाः अमङ्गलसृचिन्ताः, याः श्रिवाः श्रगालिकाः, ता एव तूर्यः
मदंलनामवाद्य, तेन नृत्यन् कबन्धोऽशिरस्तकलेवरं यत्र तादृशे, सङ्ग्रामैकार्णवान्तः-
पयसि, एकार्णवः मखकार्णवः, तमेव समुद्राणां जलप्रवेनेककपतापत्तेः, कङ्ग्रामः
एकार्णवान्तःपय इव, गान्धीय्येण दुस्तरत्वेन च सङ्ग्रामस्य, तस्यादृश्य तत्र, पाण्डु-
पुत्राः सचरितुं पण्डिता इत्यथः । सङ्ग्रामैकार्णवौ उपमितसमासात् पूर्वोक्तविशेष-
दयसकृतिः, रूपकसमासे तदसकृतिरिति बोध्यम् । सम्भरावतनम् ।

(१) "पात्रैस्त्रिचतुरैरङ्गलेश्वामन्ते च निर्गमः" इत्युक्तं: प्रविष्टपानाचानङ्गश्रेके
निष्क्रान्तेरावश्यात्वात् निष्क्रान्ता इत्युक्तम् ।

इति श्रीताराणाक्षतकंवाचस्यतिभट्टाचार्यविरचिते

वेणीसंहारनाटकव्याख्याने प्रथमोऽङ्कः ।

(२) आम्नापितोऽस्मीत्यस्य समानवित्तव्या इतीत्यनेनान्वयः ।

(३) अन्विष्यताम् अनुसन्धीयताम् ।

(४) अपि मन्त्रे ।

निवृत्ता अम्बायाः पादवन्दनसमयाच्च वेति, यतस्तां विलोक्य
निहताभिमन्यवो राधेयजयद्रथप्रभृतयः क्षत्रियाः समरभूमिं
गत्वा सभाजयितव्याः (१) इति, तन्मया द्रुततरं गन्तव्यमिति ।
अहो ! प्रभविष्णुता (२) महाराजस्य, यन्मम जरसाऽभिभूतस्य
मर्यादामात्रमेवावरोधव्यापारः ; (३) अथवा किमिति जरा-
सुपालभामहे ? यतः सर्वान्तःपुरिकाणामयमेव व्यवहारिको
वेश्येष्टा च, (४) तथा हि,

(५) नोच्चैः सत्यपि चक्षुषीक्षितुमलं सुत्वाऽपि नाकर्णितं
शक्तेनाप्यधिकार इत्यधिकृता यष्टिः समालम्ब्यते ।
सर्वत्र खलितेषु दत्तमनसा यातं मया नोद्धतं
सेवास्वीकृतजौवितस्य जरसा किं नाम यन्मे कृतम् ? ॥

(१) सभाजयितव्याः सम्मानपूर्वकमभिगन्तव्याः ।

(२) प्रभविष्णुता प्रभावशालिता, यत् बलादसमर्थं जरसाऽभिभूतस्यापि मम
अवरोधव्यापारस्तद्राजत्वमिति भावः ।

(३) अवरोधव्यापार, अन्तःपुरकर्मक्षरत्वं, जरसाऽभिभूतस्य कर्मानुसंगेऽपि प्रभोः-
राश्रयेव मर्यादाहेतुना सर्वकर्मनिर्वाह इति भावः ।

(४) सर्वान्तःपुरिकाणामन्तःपुरेऽधिकृतानां सर्वेषामेव, व्यवहारिकस्तत्रत्वव्यव-
हारशील्यः, अथं मदीयवेश्यप्रभ, वेश्यः, चेष्टा च महिषेव, तथा आन्तःपुरेऽधिकृतेः ;
अदिशवेश्यचेष्टावर्तिभवेतिव्यञ्ज, अन्वया स्त्रीदूषणादिशक्या ततोऽप्यकारणं चञ्चेतेति-
भावः ।

(५) स्नातुभूतवेश्येष्टादिबन्धनेनान्तःपुरीयसीमिवेश्येष्टादिकं दर्शयति, तथा
हीनादि ।—चक्षुषि अथपि लक्ष्मणं, कृषिः नाशं न पर्याप्तः, तथा आन्तःपुरादि-
कारिणा अधोनयनेन भवितव्यमिति दर्शितम् ; एवं सुत्वाऽपि नाकर्णितं सुतवता-
ऽप्यसुतवतेव व्यवहृतेत्यमिति भावः ; अष्टिं विना गर्तुं शक्तेनापि अधिकृता मया
यष्टिरेव लम्ब्यते, अशक्तत्वस्थापनाथं न त्वाशक्त्यनाथं, तथा च मननशक्तिमताऽपि तद-
शक्तत्वस्थापनाथं अष्टिमवलम्ब्यैव गन्तव्यमिति भावः ; अधिकार इति अक्षुचिनी
अष्टिपारणमवश्यं कर्तव्यमिति हेतुः यत्तदवलम्बनमपि शक्यतम् ; अक्षुच, सर्वक

[परिक्रम्य दृष्ट्वा आकाशे] । (१) विहङ्गिके ! अपि
शङ्खभुजनपादवन्दनं कृत्वा प्रतिनिवृत्ता भानुमती ? [कर्णं
दत्त्वा] । किं कथयसि ? आर्य्य ! एषा भानुमती देवी पत्युः
समरविजयाऽऽशंभया निर्वर्त्तितगुरुपादवन्दना अथ प्रभृत्यारब्ध-
नियमा बालोद्याने तिष्ठतीति ? तद्भद्रे ! गच्छ त्वमात्म-
व्यापाराय, यावदहमप्यत्रस्थां देवीं महाराजस्य निवेदयामोति ।
[परिक्रम्य] । साधु पतिव्रते ! साधु, स्त्रीस्वभावे वर्त्तमाना
वरं (२) भवती, न पुनर्महाराजः ; योऽयमुद्यतेषु बलवत्सु
अवलवत्सु वा वासुदेवसहायेषु पाण्डुपुत्रेषु अरिषु च अद्या-
प्यन्तःपुरविहारमनुभवति ।

[विचिन्त्य] । इदमयथातथं (३) स्वामिनश्चेष्टितं, कुतः ?
(४) आ-शस्त्रप्रहणादकुण्ठपरशोस्तस्यापि जीता मुनेः
तापायास्य न पाण्डुसूनुभिरयं भीष्मः शरैः शायितः ।

सर्वस्त्वानेषु, स्वस्वितेषु प्रच्यवेषु, पतनसूचनव्यापारेषु, दत्तमनसा कृतधिया, लङ्घन-
मुत्प्लष्टं, न वातं, नक्तु समर्थेनापि तद्यागमने पतितः स्वामिति सूचनाशमेव नोद्धत-
नमनं कृतमिति भावः ; तथा च, यदेतत् मे मन, कर्म तत् किं नाम करसा कृतम् ?
अपि तु नैवेत्यर्थः, तच्च विशेषणं सूचयति, सेवेत्यादि—संबन्ध्या स्त्रीकृतमायत्तो-
क्तं, लोभितमायुःलाभो यस्य तस्य मन, सेवाशंसदतया अनाशयेव, तथा
कृतं, न तु करया, एवञ्च करोपालम्भो व्यर्थः, अनाशेवोपलब्ध्व्येति निर्गलितार्थः ।
शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ।

(१) "दूरव्याभाषणं यत् स्वादशरीरनिवेदनम् । परीक्षात्तरितं वाक्यं तदा-
काशे निगद्यते ॥" इति भरतवाक्यात् विहङ्गिका तन्नामिका परिचारिका दूरव्या-
सम्बोधोच्यते इति शेषः ।

(२) वरं मनागपीडा, "मनागिष्टे वरं यत्तु अविदाह तदव्ययम्" इति शेषः ।

(३) अथवातचमनङ्गम् ।

(४) शस्त्रप्रहणमारम्भाकुण्ठपरशोरनभिभूतपरशुमखक, तस्य प्रविहङ्ग परशु-
रानक, जीता, "उदयोदयपर्यन्तं चण्डोपाख्याने १८६ अध्याये "जितोऽस्मि भीष्मेति

प्रौढानेकधनुर्धरारिविजयश्रान्तस्य चैकाकिनो

बालस्यायमरातिलूनधनुषः प्रीतोऽभिमन्योर्वंधात् ॥

सर्वथा दैवतं नः स्वस्ति करिष्यतीति, यावत् अत्रस्थां (१)
देवीं महाराजस्य निवेदयामि । [इति निष्क्रान्तः] । [विष्क-
म्भकः] (२)

ततः प्रविशत्यासनस्था देवी भानुमती सखी चेटो च ।

सखी । सहि भाणुमटि ! कीस दाणीं तुमं सिबिणश्र-
दंसणमेत्तस्स किदे अहिमाणिणो महाराअदुज्जोहणस्स महिसी
भविअ एब्बं विअल्लिअधीरभावा अतिसेत्तं सतप्पसि ? । (क)

चेटो । भट्टिणि ! सोहणं भणादि सुवअणा, सिबिणंती
जणो किं ण क्व प्पलवदि ? । (ख)

सुमन्दबुद्धि" इत्यन्ता सा कथाऽनुसन्धेया, सः अय भोष पाण्डुसुताभ अर्जुना-
दिभि, शरं शायित अस्य राज्ञ, तापाय न, प्रौढा, प्रगल्भा, ये अनेके धनु-
धरा महाराजा एव, अरयक्षणा वलयेन श्रान्तस्य एकाकिनोऽसदायस्य, द्रोणकृतव्यु-
मध्यं कस्यापि प्रवेशाभावात्, बालस्याल्पवयस्कस्य, अरातिलूनधनुषः, समासान्तावधर-
नित्यत्वाद्गानडादेश, अनुर्धनस्य इत्यनेन सुजियत्वात्था द्रुपदस्यानाभावेऽपि द्रुप-
स्थानत्वेनाज्ञावनमयघायमिति भावः, अभिमन्योर्वंधात् प्रीतः । अभिमन्युवधकथा
च "एव विनिहतो राजन् । एको बहुभिराशुवे । ओभयित्वा चमूं सर्वान्" इत्यन्ता
द्रोणपर्वणि ४८ अध्याये अनुसन्धेया । "विष्कम्भकाद्यैरपि भो वधो वाच्योऽधि-
कारिणः" इति दर्पणेऽधिकारण एव विष्कम्भके वधवर्णनविधेः, न तु सेनापती-
नामिति तद्वर्णनेऽपि न अतिः । शार्दूलविकीर्णित उक्तम् ।

(१) नियमार्थे बालोद्यानस्थानश्याम ।

(२) "उत्तमर्त्तिष्यमाणानां कथाशाना निदर्शकः । सङ्क्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ
आदावद्दृश्य दाशंतः ॥" इति दर्पणकारः । अत्र च उक्तयो भोषवधाभिमन्युवध-
योर्दक्षिणमायस्यान्त पुरविहारस्य च सूचनात् विष्कम्भकत्वमिति बोध्यम् ।

(क) साख्य भानुभाता । कथाददातीं त्व स्वप्रदशनमावस्य कृतं अभिमानिनो
महाराजदुष्योधनस्य महिषो भूत्वा एव विगलितधीरभावा अतिमानं सतप्सि ? ।

(ख) भट्टिनि । ओभनं भणति सुवदना, स्वपत् जग, किं न खलु प्रलपति ? ।

भानु। हञ्जे! एब्बं षेटं, मम उण अकुसलदंसणं पडि-
भादि सिबिणअम् । (क)

सखी। पिअसद्धि! जइ एब्बं ता कधेहि सिबिणअं
जं अह्मेवि पडिद्वावअंतौओ धम्मप्पसंसाए देवदाणं संकीत्तणेण
[दूब्बादि] * पडिग्गहेण अ पडिहडिस्सामो । (ख)

चेटी। सोहणं क्व भणादि सुवअणा, अकुसलदंसणा
वि सिबिणअ देवदाणं प्पसंसाए कुसलपरिणामा हींति
त्ति सुणीअदि । (ग)

भानु। जइ एब्बं ता कहइस्सं, अब्हिदा टाव होहि । (घ)

सखी। अवाहदद्धि, कहेटु पिअसहो । (ङ)

भानु! हला! भएण विसुमरिदद्धि, ता चिट्ठ जाव
सब्बं सुमरिअ कहइस्स । (च) [इति चिन्तां नाटयति] ।

ततः प्रविशति दुर्वोधिनः कञ्चुको च ।

दुर्यो। सूक्तमिदं कस्यंचित् ।

(क) हञ्जे। एवं न्विदं, मम पुनरकुशलदर्शनं प्रतिभाति स्वप्रदर्शनम् ।

(ख) प्रियसखि । यद्येव तत् कथय स्वप्नं यद्ययमपि प्रतिष्ठापयन्त्य* अर्भप्रशंसया
देवाना सङ्कीर्तनेन दूर्वादिपरिग्रहेण च परिहरिष्यामः । यथायैकान्यथापरतया
आपन्नं प्रतिष्ठापनं, तत् कुर्वन्त्यः शुभाशंस्तथा सन्धाटयन्त्य इत्यर्थः ।

(ग) श्रीभर्तु खलु भवति सुवदना, अकुशलदर्शनाः अपि स्वप्ना देवानां
प्रशंसया कुशलपरिणामा भवन्तीति श्रूयते ।

(घ) यद्येवं तत् कथयिष्ये, अबहिता तावद्भव ।

(ङ) अबहिताऽस्मि, कथयतु प्रियसखी ।

(च) सखि । भवेन विष्णुताऽस्मि, तन्निष्ठ यावत् सर्वं क्षुत्वा कथयिष्ये ।

* [दुजादिपडिग्गहेण]

* विज्ञातिसम्प्रदानकप्रतिग्रहणेत्यर्थः ।

(१) गुह्या साक्षान्महानल्पः स्वयमन्येन वा कृतः ।

करोति महतीं प्रीतिमपकारोऽपकारिषु ॥

येनाद्य द्रोणकर्णजयद्रथादिभिर्हतम् अभिमन्युमुप-
श्रुत्योच्छ्वसितमिव (२) नञ्चेतसा ।

कञ्चु । देव ! नेदमतिदुष्करमाचार्यशस्त्रप्रभावाणा (३)
कर्णजयद्रथयोर्वा, काऽत्र स्नाघा ? ।

राजा । विजयन्धर ! किमाह भवान् ? एकाकी (४)
बहुभिर्वालो लूनशरासनश्च निहतः ? इति । पश्य—

॥ ५ ॥ हतं जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

या स्नाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति ॥

कञ्चु । [सदैलक्ष्यम्] । देव ! नैवेदं कल्पयितुम् (६) शक्यं,

(१) अपकारिषु शत्रुषु, गुप्ता गोपनेन, साक्षान् प्रत्यक्षेण, स्वयमात्मना, अन्येन कृतोऽल्पोऽप्यपकारः प्रीतिं करोतीत्यन्वयः । पथ्यावक्तुं इत्तम् ।

(२) प्रीत्या दीर्घानःश्लाघा हि उच्छ्वासः, इह तु चेतसः प्रीत्याश्रयत्वेन स्फूर्ति-
माने उपचरितम् ।

(३) आचार्यान् शिक्षितशस्त्राणां प्रभावो महाराजस्वैत्यर्थात्, तन्महिम्नैवेदं
सम्पन्नं, न त्वन्यत्वं कल्याण्यत्वं ज्ञाघेति कञ्चुकिनीऽभिप्रायः ।

(४) काऽत्र ज्ञाघेति शब्दश्रवणमात्रेणैवान्वयार्थपरकञ्चुकिवाक्यस्य स्वपत्नीयकता-
नर्हकर्मपरत्वेन निन्दापरत्वमुत्प्रेत्याह, एकाकीत्यादि ।—कृतापराधस्य संभवे वाक्यं
कृतापराधसूचकं भवतीति लोकाप्रसिद्धं, यथा गृहे कोऽपीत्युक्ती दधिभोजन-
रुपापराधवतः "न मया दधि भुज्यते" इत्यादि उक्तिः, तदहवापीति भावः ।

(५) जरति वृद्धे, गाङ्गेये भीष्मे, शिखण्डिनं द्रुपदपुत्रं, पुरस्कृत्य अये निधाय, इति,
पाण्डुपुत्रैरित्यर्थात्, शिखण्डिपुरोनिधानपूर्वकं वृद्धस्य क्षिप्रशत्रुघो बालस्य च हनने
तुल्ये ज्ञाघाज्ञाघे इति भावः । अत्र लेशाख्यं नाटकाद्, यद्योक्तं दर्पणे, "स लंशो
अप्यते वाक्यं यत् सादृश्यप्रवःसरम्" इति । शिखण्डिपुरोनिधानेन भीष्मवधकथा च
भीष्मपर्वणि १२० अध्याये अनुसन्धेया । पथ्यावक्तुं इत्तम् ।

(६) कल्पयितुम् अन्यपरवाक्यस्य अन्यपरत्वमुत्प्रेक्षितम् ।

यतस्तव पौरुषप्रतीघातः (१) अस्माभिर्नावलोकितपूर्वं इत्यत
एवं विज्ञापयाम ।

राजा । एवमिदम् ।

(२) सहभृत्यगणं मवान्धवं महामित्रं मसुतं सहानुजम् ।

स्त्रबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात् पाण्डुसुतः सुयोधनम् ॥
कञ्चु । [कर्णो पिधाय सभयम्] । शान्तं पाटं, प्रतिहतम्
अमङ्गलम् ।

राजा । विनयन्धर । किं मयोक्तम् ? ।

कञ्चु । [सहभृत्यगणमित्यादि (३) पठित्वा] । एतन्मि
विपरोतमभिहितं देवेन ।

राजा । विनयन्धर ! अन्य खलु भानुमती यथापूर्वं माम-
नामन्त्र्य वासभवनात् प्रातरेव निष्क्रान्तेति आर्चिसमिव (४)
मे चेतः, तटादृश्य तमुद्देशं यत्रस्था भानुमती ।

कञ्चु । इत इत एतु देवः ।

(१) द्रोणाचार्यशिक्षितशस्त्रप्रभाषादिमहिम्नः प्रतीघातः काव्यसाधनत्व-
न्याघातः ।

(२) पौरुषप्रतीघाताभावेन कञ्चुकिना प्रशंसिते तच्छ्रवणात् दर्पिकेके अन्धवा
वक्तव्ये अन्धोक्तमिति दर्शयन्नाह, सहभृत्यगणमिति ।—विभाषया सहशब्दस्य सादेश-
विधानादुभयथा प्रयुक्तम् । न चिरादल्पकालेन । अत्र पाण्डुसुतं सुयोधन इति
वक्तव्ये पाण्डुसुतः सुयोधनमिति कर्मकर्तृत्वान्येन प्रयुक्तम् ; अत एवात्र अंशाख्यं
नाटकाह, यथोक्त दर्पणे, "दृष्टादीना भवेत् अशो वाच्यादन्यपरं वचः"
इति ।

(३) राज्ञस्तत्पर्यवेषयार्थानुगुणां विभक्तिं विपरिचयस्य तत्र श्लोके पाण्डुसुतं
सुयोधन इत्येव पठित्वा, एतद्विपरोत इतीयात्वं पाण्डुसुतपद प्रथमान्ततया, प्रथ-
मात्वं च सुयोधनपदं इतीयान्ततया कर्मकर्तृत्वपरीत्येन पाठतमित्यर्थः ।

(४) आश्चर्यास्य आकृष्टमिव, उद्दिशतमित्येवैतं यावत् ।

उभौ । [परिक्रामतः] ।

कञ्चु । [पुरोऽवलोक्य समन्ततो गन्धमाघ्राय] । देव !
पश्य पश्य एतत् तुङ्घिनकणशिशिरममीरणोद्देह्लितबन्धनच्युत-
श्रेफालिकाविरचितकुसुमप्रकरम्, ईषटालाङ्घितमुग्धवधकपोल-
पाटललोध्रप्रसूनविजितश्यामलतामौभाग्यम्, (१) उन्मीलित-
बहुलकुन्दकुसुमसुरभिशीतलं, प्रभातकालरमणौयम्, अग्रतस्ते
बालोद्यानं, तदवलोकयतु देवः । तथा हि,

(२) प्रालेयैर्मिश्रमकरन्दकरानकोषैः

पुष्पै समं निपतिता रजनीप्रबुद्धैः ।

अकोशुभ्रमकुलोदरमान्द्रगन्ध-

संसूचितानि कमलान्यलयः पतन्ति ॥

राजा । [समन्तादवलोक्य] । विनयन्धर ! इदमपरमसु-
स्मिद्रुषामि रमणीयतरम् । पश्य—

(३) जून्धारश्चप्रविततदलोपान्तजालप्रविष्टैः

इस्तैर्भानोर्नृपतय इव स्पृश्यमाना विबुद्धाः ।

(१) तुङ्घिनकणोद्देहनन्धैः, शिशिरः शीतलः ; उद्देह्लिता चालिता, अत एव
बन्धनच्युता इत्यगलता । कपोलमिव पाटलं श्वेतरक्तं यत् लोध्रप्रसूनं तन्नामप्य, तेन
विजितं सदृशीकृतं, श्यामलतायास्तन्नामकलतायाः, मौभाग्यं मोन्द्ये यत् तच्छिबु ।
"सुमनः सुन्दरं प्रिये" इति कोषः । भावेऽप्यञ्जि सुभगादित्वात् विपदवृद्धौ
मौभाग्यम् ।

(२) प्रालेयेन मिथो मिलितः, यो मकरन्दः पुष्परसः, तेन करारः दन्तुरः,
नतोन्नतः, कोषो मध्यं येषां तादृशैः, रात्रिविकसितैः कुसुमैः समं निपतिताः
मूली पतिताः, चाग्रतपतने चाग्रतपतनमुचितमेवेति भावः ; अलयः विद्यामो-
न्मुखाणि कमलाणि पतन्ति गच्छन्ति, पतेर्गेननाशंत्वान् सकर्मकत्वं, स्पन्दनमात्रे एवा-
कर्मकत्वम् ; सर्वे हि विद्यामोन्मुखं हित्वा समुदयोन्मुखमाश्रयतीति कोष-
प्रसिद्धमिदमिति भावः । असन्ततिशब्कं इत्यम् ।

(३) जून्धारश्चो विद्यामोपकमः, तेन पतितानि विद्यारोन्मुखाणि, यानि दक्षानि

स्त्रीभिः माहं घनपरिमलस्तोकलक्ष्याङ्गरागा
मुञ्चन्त्येते विकचनलिनीगर्भशय्यां हिरफाः ॥

कञ्चु । देव ! नन्वेषा भानुमती सुवदनया तरलिकया च
पर्युपास्यमाना तिष्ठति, तदुपमर्षतु देवः ।

राजा । [दृष्ट्वा] । आर्य्यं विनयन्धर । गच्छ त्वं माङ्गामिकं
रथमुपकल्पयितुम, अहमपि देवीं दृष्ट्वाऽनुपटमागत एव ।

कञ्चु । एष कृतो देवादेशः । [इति निष्क्रान्तः] ।

सखी । पिअमहि ! अवि सुमरिटं तुए ? । (क)

भानु । सहि ! सुमरिटं, अज्ज किंन प्पमटवणे चासीणाए
मम अग्गदो केणावि अदिसइददिव्वरूबेण णउलेण अहिउदं
वावादिदं । (ख)

पुष्पवर्णादि, तेषामुपानः सभोषं, जालं गवाक्षक छिदमिव, तेन प्रविष्टे भानोः
सुख्ये, इत्थे करेदिव हिरफेः, सुग्रामाः, अत उवाचकरस्येन विबुधा' निद्रान्तं
नताः, नृपतय इव हिरफा' भ्रमराः, घनपरिमलशुन्तनगन्धः सान्तरीरभस, तच्च
स्त्रीकेन लेगेन, लच्छोऽनुमेयः, अङ्गरागो येषां तादृशाः सन्तः, विकचवावा विकचिः
नायाः, नलिन्वा गभे शय्येव तां, स्त्रीभिः स्वनायिकाभिः, सह मुञ्चन्ति । लोकशब्दस्य
"कारणे च स्त्रीकाल्पेत्यादि सत्त्ववचनस्य" (२ । ३ । ३० पा० सू०) इति निर्देशात्
कञ्चिद्वचनपरत्वमपि सूचितं, तेनावाक्यतापरत्वेन षष्ठीवशात्तः रूपपादः । मन्दा-
क्रान्ता इत्यम् ।

(क) प्रियसखि । अवि अतं त्वया ? ।

(ख) सखि । अतम्, अथ किल प्रमटवने चासीणावा मम अगतः केनाप्यनि-
श्रयितदिव्यरूपेण मकुलेन अहिमतं व्यापादितम् ।

उभे । [अपवार्य्य (१) आत्मगतम् ।। सांतं पाषं ! सांतं पाषं ! [प्रकाशम् ।। (२) तदो तदो ? । (क)

भानु । संटाबाबगहीदहिअआए पुणो बि मए विसु-
मरिदं । (ख)

राजा । [अवन्नाक्य] । अहो ! देवो भानुमती सुवटना-
तरलिकाभ्यां मह किमपि मन्त्रप्रमाणा (३) तिष्ठति ; भवतु,
अनेन लताजालेनान्तरितः शृणोमि तावदासां विश्वभा-
क्षापम् । इति तथा कृत्वा स्थितः ।।

सखी । अइ । अलं संटावेण, कहेटु पिअमहो । (ग)

राजा । किं नु खल्वस्याः सन्तापकारणम् ? अथवाऽना-
मन्त्र इमामद्य वामभवनात्प्रियात्तोऽस्मोति समर्थितः (४)
एवास्या मयि कोपः । अयं भानुमति ! अविषयः खलु
दुर्धोवनो भवत्या कोपस्य ।

(५) किं कण्ठे निश्चिन्तोक्तो भुजलतापाशः प्रमाटान्मया ?

निद्राच्छेदितचनेष्वभिमुखी नाद्यासि सम्भाविता ? ।

(१) अपवार्य्य अन्वस्य रदस्यमप्रकाशम्, "तद्वेदपवारितम् । रदस्य नु यदन्वस्य
पराहस्य प्रकाशते ॥" इति लक्षयित्वा दर्पणकृता पराहस्यान्वस्य रदस्यस्यमपवारित-
मिति व्याख्यातम् ।

(२) "सर्वश्राव्यं प्रकाशं सात्" इति दर्पणोक्तेः सर्वान् श्रावयित्वेत्यर्थः ।

(३) मन्त्रप्रमाणा आक्षेपनी ।

(४) समर्थितः सम्भावितः ।

(५) कण्ठे मम कण्ठे । भुजलतापाशस्तदीयभुजवन्धनम् । निद्राया चाच्छेदः

(क) शान्तं पापम् । शान्तं पापम् ! । ततस्ततः ? ।

(ख) सन्तापावटकोतद्वदयथा पुनरपि मया विसृतम् ।

(ग) सखि ! अलं सन्तापेन, अद्यवतु प्रियसखी ।

अन्यस्त्रीजनमङ्गलघुरहं स्वप्ने त्वया लक्षितः ?

दोषं पश्यसि कं प्रिये ! परिजनापालम्भयोग्ये मयि ? ॥

[विचिन्त्य] । अथवा

(१) इयमस्मदुपाश्रयेकचित्ता मनसा प्रेमनिबद्धमत्सरेण ।

नियतं कुपिताऽतिवृत्तभवात् स्वयमुत्प्रेक्ष्य ममापराधलेशम् ॥

तथाऽपि किं वक्ष्यतीति शृणुमस्तावत ।

भानु । अहं ततो तस्मिन् अदिसदृददिव्वरुविणो षउत्तस्म
दंसणेण उस्सुभा जादा । (क)

हृदयङ्गः, तेन यत् विवर्तनं पार्श्वपरिवर्तनम्, (एकपार्श्वेन सुप्रसङ्गात्पार्श्वे स्वापार्श्वे
अवभट्टः) तेषु, अभिसुखी अभिसुख्य गताऽपि, पूर्वदिक्क्रीडाहरातादपमान-
दिक्क्रीडादिवसोऽप्यतनशब्दाद्यं, तेन पूर्वदिक्क्रीडाहरातेऽपि अद्यतनत्वान् अद्योत्पत्तिः,
न सम्भाविता ? आभिङ्गनसम्भावनादिना न सम्भाविता ? अथ चतुर्हातः । स्वप्ने
इत्यनेन जागरणे तथादृश्यं कदाऽपि न सम्भवति ; अनेन दाक्षिण्यमात्मनः सूचितम्
परिजने इव परिचारके इव, उपालम्भयोग्ये निन्द्यासङ्घितभक्त्याऽहं कं दोष पश्यसि ?
न कमपीत्यर्थं, नितात्मानकूलतया दोषस्यशित्तमसम्भावितं कारुण्यञ्च व्युदक्षते ।
अत्र दोषराहित्यद्योतनाय दोषलेशमिति वक्तव्यम् । शार्दूलविशोडितं वृत्तम् ।

(१) अहमुपाश्रय, समबलत्वन यच्च तादृशम्, एकचित्त यथाः सा, अत एकशब्दस्य
अपार्श्वपरतया प्रसिद्धेः सदाश्रयमावचित्त्वर्थः, अस्मदित्यत्र युष्मदस्मदीरकत्वे विभावया
बहुत्वानुशासनात् बहुत्वपरतया न सदादेशः ; प्रमथेव कारणाभावेऽपि, निबद्धः
पातितः, मत्सरो यत्र तादृशेन, प्रेमशैवेव स्वभावः यदकारणेऽपि मात्सर्यमुत्पाद्यते
इति ; एवविधेन वृत्ता उत्प्रेक्ष्य कल्पनामात्रेणोद्भाव्य अतिवृत्तभवात् अतिप्रियत्वात्,
अपराधलेशोऽपि दुःसहः किं पुनर्बहुलापराधः ? इति सूचयन् लेशमित्याह, नियत-
मित्युत्प्रेक्षायां, इयम् उक्तेन हेतुना प्रथयकृपितेत्युत्प्रेक्षे इत्यर्थः । औपचन्दसकं वृत्तं,
“बद्धिपथेऽष्टौ समे बलाक्ताश्च समे स्युर्गो निरन्तराः । न समाऽत्र पराश्रिता बला
वेतास्त्रीयेऽन्ते रत्नो गुहः ॥ तद्वैवान्तेऽधिके गुरी स्वादोपचन्दसकं बधोन्मद्वयम् ॥”
इति तल्लक्षणम् ।

(क) अहं ततस्तस्मिन् अतिशयितदिव्यरुविणो नकुचस्य दर्शनेनोत्सुका जाता ।

राजा । किं नाम ! ! अतिशयितदिव्यरूपिणी नकुलस्य
दर्शनेनोत्सुका जाता ! ! तत्किमनया माद्रीसुतंऽनुरक्तया वयमेवं
विप्रलब्धा १ (१) । मांत्प्रेक्षम् । (२) इयमस्मदित्यादि पठित्वा] ।
मूढ दुर्योधन । कुलटाविप्रलभ्यमानमात्मानं बहुमन्यमानो-
ऽधुना किं किं न वक्ष्यमि ? [*] भद्रे ! एतदर्थमेवास्याः (३)
प्रातरिव विविक्तस्थानाभिन्नायः सखीजनकथासु च पक्षपातः ।
दुर्योधनस्तु मोहादावज्ञातबन्धकीदृश्यमारः क्वापि परि-
भ्रान्तः (४) । आः पापे ! मत्परिग्रहपांशुले ! (५)

(६) तद्भारुत्वं तव मम पुरः साहसानौदृशानि ! !

श्लाघा माऽस्मदपुत्रं विनयव्युत्क्रमेऽप्येष रागः ! ! ।

तच्चौदार्यं मायं जडमती चापले कोऽपि पत्याः ! !

ख्यातं तास्मिन् । वतमसि कुली जन्म कौलोन्नमतत् ! ! ॥

(१) विप्रलब्धा प्रनारिताः, भान्ता इति वा, पापान् पक्षे चनयेति हेतो
इतीहा । अन्यथासमावाधा अन्यथाज्ञानमिह विप्रलम्भः ।

(२) मांत्प्रेक्षं अस्मत्प्रेक्षं, पूर्वोत्प्रेक्षितविषयस्मत्प्रेक्ष्यमिति यावत्, तथा च स्मरति
किं किं न वक्ष्यमीति मांत्प्रेक्ष्यमतीत्यर्थं, स्मरत्यर्थयोगे चतीतकाले लट् ।

(३) श्राद्धनकुलटाभावाद्गुणमत्साधेष्टादिकमुत्प्रेक्ष्य व्याभिचारपरत्वमुपन्यस्यति,
एतदर्थमेवेति ।

(४) अविज्ञातः अनिश्चितः, बन्धकीदृश्यक, कुलटाचित्तक, स्मरः स्नेह्यं श्रेण ।
अन्यथा स्निग्धचित्ताया अन्योत्प्रेक्ष्यमिह परिश्रमः ।

(५) मत्परिग्रहः (मत्कृतं) भूत्वा पाशुषा दुश्चरिताऽकीर्णतीवानुचितमिति
सखीजनैः चोत्तयज्ञाह, मत्परिग्रहेति ।

(६) तत् अनुभूतं, मत्कर्मोपे भौदत्वं तत्पुत्रकथेष्टादिकं प्रकाशितं, तेन च
तस्मा भौदत्वननुमित्याऽनुभूतमित्यर्थः, ईदृशानि परपुत्रसङ्गमदपात्रि, साहसानि
सहसा बलेन कृतानि, तेनाभौदत्वं प्रकाशितम्, एवं च भौदत्वाभौदत्वयोः समावेश-

सखी । तदो तदो ? । (क)

भानु । तदो अहं तुरिदं आसण्डाणं एदं लदामंडवं एविद्यो, सो वि मं अणुसरंतो एब्ब लदामंडवं पांबद्यो । (ख)

राजा । अहो ! कुलटोचितमस्याः पापायाः अशाखीन-
त्वम् । (१)

(२) यस्मिंश्चिरप्रणयनिर्भरवहभावम्

आवेदिता रहसि मत्सरतोपभोगः ।

तत्रैव दुश्चरितमद्य निवेदयन्तो

क्रीणाऽस पापहृदय ! न सखोजनेऽस्मिन् ? ॥

दशनादाभ्यां नोऽस्मिन् भावः ; एवमप्यत्र विशदधर्ममावेदोऽप्युक्तः, अथवा एव नदद एव, सौन्दर्यगुणकीर्तनरूपा सा आद्या, एव च सखीसम्यक् प्रकाशमानः, एवमप्युक्तमे एवमप्य सुचरितम्, पातत्रयम्, व्यक्तमे अतिशयम्, रामः अनुरागः, रामो हि गुणमूर्त एव, तथा च गुणाधिक्यदर्शनात् परंपरुपे राम इति मम गुणश्लाघावद्वर्णित भावः ; जडमती यथायंभावबोधायमे, भाव विषये कभीपे वा, तत्र योदाय्ये सरलत्वभावः, कापट्यरहितवर्णितमात्रे वात्, प्रकाशित-
मित्यर्थः, चापले कापट्ये, मा वक्ष्यित्वा परंपरुवाणुसरणे, कोऽपि पत्याः उपायः, तथा च कापट्याकापट्यशोर्बिहृता, वितमसि दीवरहिते, तथात्वेन ख्याते कुले वंशे, जन्म, एतदेतादृशं, कौलीनपवादः, तज्जैतुभूतासञ्ज्ञादिकमुपचारात्, तथा च शुद्धवशजन्मो विशदशमेतदिति भावः । "कौलीनं पर्याभर्तुंहे कुलीनत्वापवादयोः" इति शेषः । मन्दाकान्ता इत्यम् ।

(१) आशानङ्गोति शाखीना लज्जावती, अशाखीनत्वं निखञ्जता । दुःश्रीलत्व-
मिति पाठे—दुश्चरितमित्यर्थः ।

(२) यस्मिन् सखीजने, अत्र प्रथयेन खेहेन, निर्भरं आतिशयं यथा तथा, बहः
विशेषराहित्यात् जतवन्धनः, भावोऽनुरागो यस्मिन् तदवस्था तथा, आवेदितः

(क) ततस्ततः १ ।

(ख) ततोऽहं त्वरितमासण्डाणमेतत् क्षतान्धपं प्रविष्टा, सोऽपि नामगुणव-
हेव क्षतान्धपं प्रविष्टः । आसण्डाणं पाण्डाणम् ।

उभे । तदो तदो ? । (क)

भानु । तदो तेण सप्यगब्भं [*] पसारिषकरेण अप-
हरिअं मे त्यणंसुअं । (ख)

राजा । । सक्रोधम् । । अलमिटानीमतः परमाकर्णनेन,
भवतु तावत्. तस्य पावनिताऽऽस्कन्दनप्रगल्भस्य (१) माद्रीसुत-
हतकस्य जीवितमपहरामि । [किञ्चिद्गत्वा विचिन्त्य] ।
अथवा इयमेव तावत् पापशौला प्रथममनुशासनोया । [इति
निवर्त्तते] ।

उभे । तदो तदो ? ।

भानु । तदो अहं अज्जउत्तस्य पभाटमंगनतूररवमिस्सेण
बारविनामिणीमंगीटमहेण पडिबोधिदह्मि । (ग)

राजा । । मविनर्कम् । । किं नाम खलु पतिबोधिनाऽस्मोति !!
किञ्च खलु स्वप्नदर्शनमनया वर्णितम् ? । [विचिन्त्य] । भवतु,
सखीवचनात् व्यक्तिभेविष्यति ।

उभे । [मविषाटमन्योऽन्यं पश्यतः] ।

सुवटना । जं किं वि अच्चाहिदं तं भाइरहोपमुहाणं

अचितः ; तत्रैव मवीजने. दुश्चरितं पापाचरणं, व्यभिचाररूपं, कथयितं न क्रोधा-
ऽहि ? इत्यन्वयः । पाप पापान्वितं, हृदयं यथा तत्काल्यहो । वसन्ततिलकं इत्यम् ।

(१) परवनितायाः परस्त्रियाः, आस्कन्दनेन अपहरणेन, प्रगल्भस्य घृष्टस्य ।

(ख) ततस्ततः ? ।

(ख) ततस्तेन सप्रगल्भं प्रसारितकरेण अपहतं मे स्तनंशुकम् ।

(ग) ततोऽहमायंप्रगल्भ प्रमातमकलतूर्यरवमिस्सेण बारविनामिणीमङ्गीतमहेन
प्रतिबोधिताऽऽस्मि । "आर्यपुत्रेति वक्रज्य पतिः पवीजनेन तु" इति भरतोक्तेः आर्य-
पुत्रस्य आभिन्न इत्यर्थः ।

अरणं सलिलेण अबहारीअद्दु, भअवदाणं बह्मणाणं वि आसी-
खाए, आहुटिहुदेण प्पज्जलिदेण भअवदा हुदासणेण अ अंतरी-
अद्दु । (क)

राजा । अलं विकल्पेन, स्वप्नदर्शनमेवेतदनया वर्णितं,
मया पुनर्मन्दधियाऽन्यथैव सम्भावितम् ।

(१) दिष्ट्याऽर्द्धश्रुतविप्रलम्भजनितक्रोधाटहं नो गतो

दिष्ट्या नो परुषं रुषाऽर्द्धकथने किञ्चिन्मया व्याहृतम् ।

मां प्रत्याययितुं विमूढहृदयं दिष्ट्या कथान्तं गता

मिथ्यादूषितयाऽनया विरहितं दिष्ट्या न जातं जगत् ॥

भानु । हन्ता ! कहेहि किं एत्थ सुहसूअं ? । (ख)

उभे । [अन्योऽन्यमवलोक्य अपवार्य्ये] । एत्थ एत्थि
त्योअं वि सुहसूअं । जइ एत्थ अनोअं कइइअं ता
अवराडिणी भविअं (२) । सो एब्ब मिणिहो जणो जो पुच्छिदो
परुसं वि हिदं भणादि ! [प्रकाशम्] । सहि ! सब्बं एब्ब

(१) अहे यथा तथा श्रुतः विप्रलम्भः विनंवाटः, तस्मिन्कवाक्यमित्यर्थः, तज्जनित-
क्रोधात् तज्जन्यक्रीपात् । प्रत्याययितुं विप्रलम्भं कर्तुं । कथायाः अमोटाशकवाक्यस्य,
अलं सना सं. गता वाक्य समापयामासेत्यर्थः । मिथ्यादूषितया व्यभिचारित्व-
कमेव सम्भावितदूषणया । विरहितमित्यनेन मया व्यापारहितयेत्यर्थात् मस्यते ।
दिष्ट्याति उर्ध्वमूषणाद्ये भाग्यदेतु कत्वोक्तोत्तमम् । आर्द्धविशोद्धित इत्यम ।

(२) "अप्रियस्य च पथस्य वक्त्रा श्रिता च दुर्लभ" इत्युक्तेः सुहृदा हितं
परुषमपि वाच्यमिति नियमे स्मृते निवनातिक्रमरूपदोषरूपापराधवती आनिवि
ताप्यर्थः ।

(क) अतः किमप्यव्याहितं तन्नामोपवीतप्रसूखायां नदीनां सलिलेनापक्रियतां,
अववतां ब्राह्मणानामपि आश्रिता, आहुतिहृतेन प्रज्वलितेन भगवता वृताश्रमेन
च अन्तर्यंगाम् । अत्याहितमशुभम् ।

(ख) हन्ता ! अथवा किमन्यमशुभसूअम् ? ।

एष्य असुहृणिवेदत्रं, ता देवदाणं पणामिण दुब्बादिपडिग्गहेष
अ अंतरोअट्टु ; ण हु टंट्टिणो णउलस्स अस्स वा दंसणं अहि-
सदबहं वि सिबिणए पसंसंति बिअक्खणा । (क)

राजा । अविद्यमानाह सुवटना, नकुलेन पन्नगशतबधः
स्तनांशुकाहरणञ्च नियतमरिष्टोदकम् (१) अस्माकं तर्कयामि ।
(२) पर्यायेण हि दृश्यन्ते स्वप्नाः कामं शुभाशुभाः ।

शतसङ्ख्या पुनरियं मानुजं स्पृशतौव माम् ॥

[वामाक्षिस्यन्दनं (२) सूचयित्वा] । आः ! कथं ममापि

(१) अरिष्टमुदके उत्तरकाले यत्न तत्र अरिष्टफलकमित्यर्थः ।

(२) “अकामानुमतो कामम्” इति कोषात् शुभा वा अशुभा वा स्वप्न
दृश्यन्ते इत्यकामेनाव्यनुमनव्यमित्यर्थः ; अथवा कामं यथेष्टमित्यर्थः, पर्यायेण
क्रमेण, कदाचित् शुभाः कदाचित् अ अशुभा इत्यनेन क्रमेणेत्यर्थः । प्रायेणैवेति
पाठः, दपंशुधृतः । इयं इत्यमानाङ्गीना शतसङ्ख्या तस्यदृश्यसङ्ख्या, अङ्गीनामिव
अस्माकमपि शतसङ्ख्यावत्त्वादित्यर्थः । स्पृशति विषथीकरोति । अत्र तर्काख्य
नाटकाङ्गं, यथोक्तं दपंशे, “तुल्यतर्का यदर्थेन तर्कः प्रकृतगामिना” इति ।
पर्यायकृतं वचनम् ।

(३) वामाक्षिस्यन्दनं हि पुंसा अतिकरं निमित्तं प्रसिद्धम् ।

(क) अत्र नास्ति लोकात्मनि शुभशुभकम् । यद्यत्रालोकं कश्चिदप्यास्ति तदा-
ऽपराधिनो भावव्याप्तम् । स एव खिन्धा जनः यः शुष्टः परधर्मापि हित भवति ।
सहि । सर्वमेवावाप्तमभिवेदकं, तद्वैतानां प्रणामेन दूवादिपरिग्रहेष्वप्यन्तर्यताम् ;
न तु दादृषो नकुलस्यान्वस्य वा दर्शनमहिशतबधमपि स्वप्ने प्रशंसन्ति विचक्षणाः ।
अन्तरशब्दात् किञ्चि कर्मणि रूपम् । अन्तर व्यवहितं क्रियतान् अन्तर्यताम्
अन्तरितं क्रियतमित्यर्थः । दूवादीष्वपिपरिग्रहस्याप्यनकुलनाशकत्वं सूच्युक्तं
कोष्यम् । दुजादिपडिग्गहेषोति पाठे—दुजातिस्मद्दानकप्रतिपक्षित्यर्थः । इह
आश्रीरक्षुः, “आश्रीरिष्टाशुभसूचनम्” इति भरतवाक्यात् ।

नाम दुर्योधनस्थानिमित्तानि (१) हृदयचोभमावेदयन्ति !!
[सावष्टम्भम्] । अथवा भौरुजनहृदयकम्पनेषु का गणना
दुर्योधनस्यैवविधेषु ? [*] । गौतम्यायमर्थोऽङ्गिरसा ।

(२) यद्वाणा चरितं स्वप्नोऽनिमित्तोत्पादकं तथा ।

फलन्ति काकतालीयं तेभ्यः प्राज्ञा न विभ्यति ॥

तद्भानुमत्याः स्त्रीस्वभावसुलभामलीकाशङ्कामपनयामि ।

भानु । हला सुवदने ! पेक्व, उदयगिरिसिहरंतरविमुक्क-
रहृवरविप्रलिप्रसंभाराप्रप्यससुदरालोप्रमंडलो जादो भगवं
दिवहणाहो । (क)

सन्धी । भट्टिणि ! रोसास्त्रिप्रकस्रकंति [† सस्त्रिरोएण ‡
सदाजालंतरोवाहृदकिरणजालेण [‡ †पसगोकादो] ज्ञाण-

(१) अनिमित्तानि उत्पादादिरिष्टसूचकनिमित्तानि ।

(२) यद्वाणा व्यादौना, चरितं गतिभेदः, राश्रन्तरसञ्चारादिः रिष्टसूचकदशा-
याकादिकालसूचकगतिभेदस्य, स्वप्नो दुर्निमित्तदर्शनेनाशुभसूचक, अनिमित्तस्य दुष्ट-
निमित्तस्य, उत्पादकं सूचकं भूमिकम्योक्त्वापातादि, एतानि काकतालीयं काक-
ममनकालिकतालपतनमिव, अतर्कितोपनतमित्यर्थः, फलन्ति फलसाधनाव-
कल्पन्ते, तेभ्यः प्राज्ञा ज्ञतविद्यः, न विभ्यतीत्यन्वयः । पथ्यावक्त्रे षष्ठम् ।

(क) हला सुवदने । पश्य, उदयगिरिशिखरान्तरविमुक्करहृवरविदलितसन्धा-
शामप्रसन्नतरालोकमण्डलो जातो भगवान् दिवसनाथः ।

* [कश्मलेषु] इत्यधिक. पाठः ।

† [वारसेण] सदृशेन इत्यर्थः ।

‡ [पिंजरिदो] शत क. चत् पाठः । पिञ्जरितः ।

भूमिभाओ [*] दुपेक्खणिज्जो भअवं सहस्सरस्सि संबुत्तो,
ता समओ दे लोहिदचदणकुसुमगम्भेण अग्घेण पज्जुब-
डादुम । (क)

भानु । हजे तरल्लिए ! उबणेहि मे अग्घभाअण, जाव
भअवदो सहस्सकिरणस्स सबरिअं णिब्बट्टेमि । (ख)

चेटी । जं देवो आणवेदि । [इति निष्कृम्य पुनः प्रविश्य] ।
अट्टिण । एदं अग्घभाअणं, णिब्बट्टेदु भअवदो सहस्सरस्सणो
सवरिअम् । (ग)

राजा । अयमेव साधुतरोऽवसरः प्रियासमीपमुपगन्तुम् ।
[इत्युपसर्पति] ।

सखी । [विलोक्यात्मगतम्] । कहं महाराओ आअदो !!
इत । जाटां से णिअमभगो । (घ) (१)

भानु । [दिनकराभिमुखाभूय] । भअवं ! अवर-

(१) अधीरेण राज्ञा नियमस्याऽपि सङ्गमादिना दूषयिष्यते इति भावः ।

(क) भाट्टिणि । रोषान्वितकण्ठकान्तिसश्रीकेण खतान्नाखान्तरीपचित्तिकरण-
जालेन पिअड्डीकतोद्यानभूमिभागो दुष्पथयो भगवान् सहस्सरस्सि. सउत्तं,
तत् समथस्से लोहितचन्दनकुसुमगर्भेणार्घ्यं पर्युपस्थातुम् ।

(ख) इह तरल्लिके । उपनय मे अघंभाजनं, धावद्भवतः सहस्राकरणा
सपर्या । नवंसंयामि ।

(ग) यद्वेवो आजापयति । अट्टिणि ! इदमघंभाजनं, निर्वसंय भगवतः
सहस्रश्ले सपर्याम् ।

(घ) कह महाराज आगतः ॥ इत । जातोऽस्या नियमभङ्गः ।

* [पूरिटपदिष्ठा रिचविच] इत्यांशकः कश्चित पाठः ।

पूरितप्रातस्रो । रपुारव ।

महासरेकसहस्रपत्त ! (१) पुब्बदिसाबहुमुहमंडणकुं कुम-
विसेसअ ! सअलभुवणेकरअणप्पदीव ! जं एत्थ सिबिणअदंसणे
किं वि अच्चाहिदं, तं भअवदो पणामेण सभाटुअस्स अज्जउत्तस्स
कुसलपरिणामौ हाटु । [अर्घं दत्त्वा] । हंजे तरलिए !
उवणेहि मे कुसुमाइ, अवरणं वि देवदाणं सबरिअं णिब्बट्ट-
इदं । (क) [इति हस्तौ प्रसारयति] ।

[राजा संत्रया परिजनमुत्सार्थं पुष्पाणि स्वयमुपनयति, अर्घ्यंमुखमभिनीय
कुसुमानि भूमौ पातयति च] ।

भानु । [सरोषम्] । अहो ! प्रमादो परिअणस्स । (ख)
[परिहृत्य राजानमवलोक्य ससाध्वसं लज्जा नाटयति] ।

राजा । देवि ! अनिपुणः परिजनोऽयमेवाविधसेवाऽवकाशे,
तत् प्रभवति अनुशासने (२) देवो । अयि प्रिये !

(३) विकिर धवलदीर्घापाङ्गसंसर्पिं चक्षुः

परिजनपथवर्त्तिन्यत्र किं सन्धमेण ? ।

स्मितमधुरमुदारं देवि ! मामालपोच्चैः

प्रभवति मम पाण्योरञ्जलिः सेवितुं त्वाम् ॥

(१) अन्वरमृदासर-एकसहस्रपत्र । अन्वरमाकाशमेव, मणत् सरः सरोवरं, तस्य
एकमहितौय मुख्यं वा, यत् सहस्रपत्रं पद्मं तस्यम्बुधौ ।

(२) अनुशासने आशाप्रदाने ।

(३) नियमव्यतया कञ्जल्युन्वलेन धवलापाङ्गत्वं चक्षुषः । स्मितमधुरं यथा

(क) भगवन् । अन्वरमृदासर-एकसहस्रपत्र । पूर्वादिशावधुमुखसखनकुटुम्ब-
विशेषक । सकलभुवनेकरत्रपटीव । यदत्र स्वप्रदर्शने किमप्यव्याहितं, तद्भवतः
प्रणामेन सम्राट्कन्याय्यैपुत्रस्य कुशलपरिणामि भवतु । इज्जं तरणिके !
उपनय मे कुसुमानि, अपरास्मानपि देवताना सपथ्या निर्वर्त्तयितुम् । विशेषक-
सिलकम् । अव्याहितमरिष्टम् ।

(ख) अहो ! प्रमादः परिजनस्य ।

भानु । अब्भणुजाणाटु मं महाराओ, अत्थि मे कस्मिं वि
णिअमे अहिलासो । (क)

राजा । श्रुतविस्तार एवास्मि भवत्याः स्वप्रवृत्तान्तं प्रति,
तदलं प्रकृतिसुकुमारमात्मानं खेटयितुम् ।

भानु । अज्जउत्त ! अदिमेत्तं मे संका बाहेइ, ता अणु-
मसुटु मं अज्जउत्तो । (ख)

राजा । [सगर्वम्] । अलमनया शङ्कया । पश्य—

(१) किन्नो ध्यासदिशां प्रकम्पितभुवामचौहिणीनां फलम् ?

किं द्रोणेन ? किमङ्गराजविशिखरेवं यदि क्लाम्यसि ? ।

भीरु ! भ्राटशतस्य मे भुजवनच्छायासुखोपास्थिता

त्वं दुर्योधनकेशरीन्द्रगृहिणी शङ्काऽऽस्यटं किन्त्व ? ॥

भानु । अज्जउत्त ! ण हि किं वि मे संकाकालणं तुह्नेसु
सस्सिहिदेसु, किस्सु अज्जउत्तस्स एब्ब मणोरहसंपत्तिं अहि-
णंदामि । (ग)

स्वातृषा, उदारम् चौदाय्यान्वितं, माम् चालप । अयं मन पाखोरझलिः अहल्या-
कारो पाणो, ता सेविनुं प्रभवति अपराधिनीऽञ्जलिबन्धनमेवोचितमिति तथा
करोतीति भावः । मालिनी वृत्तम् ।

(१) भुजा एव वन तस्य छायाया सुखेनोपास्थिता , भुजाया वनत्वारोपेणान्तं
विनाऽपि तेषा अद्रुविजयादिना सौख्यकारित्वमिति सूचितम् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ।

(क) अब्भणुजानातु मां महाराजः, अस्ति मे कस्मिन्नपि नियमेऽभिलाषः ।

(ख) आर्यपुत्र । अतिमात्रं मा शङ्का बाधते, तदनुमन्यता माम् आर्यपुत्रः ।

(ग) आर्यपुत्र । न हि किमपि मे शङ्काकारणं युष्मासु सन्निहितेषु, किन्तु आर्य-
पुत्रस्यैव मणोरहस्यसंपत्तिमस्मिन्दामि ।

राजा । अयि सुन्दरि ! एतावन्त एव मनोरथाः यदहं
वनितया मङ्गतः खेच्छ्या विहरामौति । पश्य—

(१) प्रेमाबन्धास्तमितनयनापीयमानाञ्जशोभं

लज्जायोगाटविशटकथं मन्दमन्दस्मितं वा ।

वक्त्रेन्दुं ते नियममुषितानलक्तकाङ्गाधरं वा

पातुं वाञ्छाऽपरमसुलभं किन्नु दुर्योधनस्य ? ॥

नेपथ्ये । [महान् कलकलः । सर्वे आकर्णयन्ति] ।

भान् । [राजानं परिष्वज्य] । परित्ताञ्चटु परित्ताञ्चटु
अज्जउत्तो । (क)

राजा । [समन्तादवलोक्य] । प्रिये ! अलं सम्भ्रमेण । पश्य—

(२) टिच्च व्यूढाङ्घ्रिपाङ्गस्तृणजटिलचलत्पांशुदण्डोऽन्तरीक्षे

भङ्गारो शकरालः पश्विषु विटपिनां स्तम्भकाषैः सधूमः ।

प्रासादानां निकुञ्जेष्वभिनवजलदोहारगम्भीरधीरः

चण्डारम्भः समीरो वहति परिदिशं भीरु ! किं सम्भ्रमेण ? ॥

(१) प्रेमाबन्धेन रत्नावेशेन, क्षिप्तम् ईषन्शीलित, यत्नयनं तेन चापीयमाना
विजिता, अञ्जशोभा येन । नियमेन व्रतभेदेन, मुषितः अपहृतः, अलक्तकाङ्कः
यावच्छिङ्गं, यस्य तादृशोऽधरो यस्य तथाविधं, वक्त्रेन्दुं वक्त्रमिन्दुमिष मुखचन्द्रम्,
असुलभं व्रतस्यतया दृष्ट्वाप, पातुं वाञ्छा, नु भी । किम् अपरम् ? तद्विभ्रं किमपि
मम न वाञ्छनीयमित्यर्थः । मन्दाकान्ता वपस्य ।

(२) टिच्च व्यूढानि विक्षिप्तानि, अङ्घ्रिपाणां वृक्षाणाम्, अङ्गानि शाखादीनि
येन सः, अन्तरीक्षे त्रणेन जटिलः कटाकारताप्राप्तत्वेन व्याप्तः, अलन् ऊर्ध्वं गच्छन्,
पाशुदण्डः पाशुदण्ड इव दण्डाकारपाशुसमूहो यस्मात् तादृशः । शकरालः
शकरा "खापरा" इति प्रसिद्धं तद्वान् । विटपिना स्तम्भकाषैः स्तम्भकाषैः, तस्-
म्येषां सधूमः धूमसहित इव । अभिनवो जलदो नेत्रः, तस्य उद्गारो ध्वनिरिव,

सखी । महाराज ! पविमदु एतं दारुपम्बप्रपासादं, उब्बेअ-
कारो क्लु अन्नं उखिदो परुमरअकलुमीकदणअणो, विदखिद-
तरुवर-सइवित्तय-मंदुरापरिअम्बइवइतुलंगमो पज्जाउल्लो-
किदजणपइइ भौमणो समीरणोसारो । (क)

राजा । उपकारि खल्विदं वात्याचक्रं सुयोधनस्य, यस्य
प्रसादादयज्ञपरित्यक्तनियमया देव्या सम्पादितोऽस्मान्नोरथः ।
कथमिति ।

(१) न्यस्ता न भ्रुकुटिर्न वाष्पमल्लिगच्छादिते लोचने
नीतं नाननमन्यतः सशपथं नाहं सृशन् वारितः ।
तन्वया लग्नपयोधरं भयवशादारब्धमालिङ्कितं
भङ्क्ताऽस्या नियमस्य भोषणमरुन्नायं वयस्यो नु मे ॥

शमीरो बोरअ, अण्ड प्रअण्ड, आरओ वेगो यव्य एताइअः, वावुः परिटिअं
प्रतिदिअं, वइतीति, वातोत्पातस्य सावांअकत्वात् सअमो न कर्त्तव्य इत्यर्थः ।
अअरा इतम ।

(१) अथ भोषणमरुन्न, किन्तु मम वयस्य इति नु उदप्रेक्षे, वाषष्वाऽऽत्मन उप-
कारकरणात्तस्य वयस्यत्वमुत्पन्न इति भावः, तत्कृतमुपकार दर्शयति, न्यस्ते-
त्यादि ।—नियमकाले वखादालिङ्गने भ्रुकुटनयनाशुपातादिकं क्रियते, तच्च
वाचामयेन स्वयमेव कृतमित्याशयः, अचरायेस्तु—भ्रुकुटि, न न्यस्ता, अमभिमत-
करणे भ्रुकुटिल्यं स्त्रोषां स्वभावनिर्द्धं, तन्न कृत, नापि अचक्षुषी अशुभिराच्छादिते,
इदमपि स्त्रोषा स्वाभाविक यदनभिमतकरणे किञ्चिदत्नसामर्थ्ये अशुजल-
द्रावनेन स्त्रोचने चाच्छाद्येते, नापि अन्यतः अन्यत्र, आननं नीत पराहत्य स्थापितं,
नापि सृशसर्द्धं “त्वया नाहं स्पशंतीया” इति शपथं दत्त्वा निवारितः, इदमपि

(क) महाराज । प्रविशत्वेन दारुपर्वतप्रपासादम्, उद्बेगकारी खल्वयस्मृत्यतः
परुवरणः क्लृप्सोऽस्तनयनः, विदखिततरुवरशब्दावस्तनन्दुरापरिअम्बइवइतुलंगमः,
अय्यांक्खीऽस्तनयनपइतिः, भोषणः समीरणोसारः । दारुपर्वतः आकीडपर्वतः ।
समीरणः आसारो इतिवेग इव वातसमूह इत्यर्थः ।

तत् सम्पूर्णमनोरथस्य मे कामचारः (१) सम्प्रति विहारिषु,
तदितो दारुपर्वतमेव गच्छामः ।

[पर्वे बाल्यावाषा रूपयन्तो यद्वतः परिक्रामन्ति] ।

राजा । (२) कुरु घनोरु ! पदानि शनैः शनैः

अथि । विमुञ्च गतिं परिवेपिनीम् ।

सुतनु ! बाहुलतोपनिबन्धनं

मम निपौडय गाढमुरःस्थलम् ॥

[प्रवेशं रूपयित्वा] । प्रिये ! अलब्धावकाशः समीरणः

संहतत्वात् गर्भगृहस्य, विश्वम्बुमुन्नीलय चक्षुरुन्मृष्टरेणु-
निकरम् (३) ।

भानु । [सहर्षम्] । दिष्टिआ उप्पादसमीरणासारो ण
बाधेइ । (क)

सखी । महाराअ ! आरौहणसंभमणिस्सहं पिअसच्चीए
उरुजुअलं, ता कौस दाणीं महाराअो आसणवेदीं ण अण-
भूसेदि ? । (ख)

तासा स्वाभाविकमेव, स्वकृतालिङ्गनादौ प्रतिबन्धाभावमुक्त्वा तथैव तत् स्वयं
कृतमित्याह, भयवशात् सप्रपयोधरं सन्वदस्तनं यथा तथा, आलिङ्गितुमारम्बम्,
अनेन तदानोमल्लभ्य तदालिङ्गनं सम्पादयती बाधोरुपकारितेति सूचितम्, अस्या
भानुमत्याः, नियमस्य व्रतस्य, भङ्क्ता नाशयिता । आर्दूलविक्रीडितं व्रतम् ।

(१) स्नेहचारः ।

(२) घनोरु । हे निबिडोरु । शनैः शनैः पदानि कुरु । बाहुल्येव तथा
उपनिबन्धन बन्धनं यव तदयथा तथा, उरुस्थलं गाढ निपौडय आलिङ्ग्यर्थः ।
दुतविलम्बितं व्रत, "दुतविलम्बितमाह नभो भरो" इति तल्लक्षणात् ।

(३) गर्भगृहस्य मध्यगृहस्य, संहतत्वात् भित्त्यादिनाऽऽवृतत्वात्, समीरणः

(क) दिष्ट्या उप्पातसमीरणासारो न बाधते ।

(ख) महाराज । आरौहणसम्भननिःसहं प्रियसख्या ऊरुयुगलं, तत् क्खत्तात्
इदानो महाराज आसनवेदीं नातुसूषयति ? ।

राजा । [देवीमवलोक्य] । भवति ! अनल्पमेवापकृतं
वात्यासम्भ्रमेण । तथा हि—

(१) रेणुवांधां विधत्ते तनुरपि महतीं नेत्रयोरायतत्वात्
उत्कम्पोऽल्पोऽपि पौनस्तनभरितसुरः क्षिप्तहारं दूनोति ।
ऊर्ध्वमन्देऽपि याते पृथङ्घनभरात् वेपथुर्वर्द्धतऽस्या
वात्या खेदं कृशाङ्गाः सुचिरमवयवैर्दत्तहस्ता करोति ॥
[सर्वे उपविशन्ति] ।

राजा । तत् किमित्यनास्तौर्णं कठिनशिलातलमध्यास्ते
देवी ? । यतः,—

(२) लीलांशुकस्य पवनाकुलितांशुकान्तं
त्वद्वृष्टिहारि मम लोचनबान्धवस्य ।
अध्यासितुं तव चिरं जघनस्थलस्य
पर्याप्तमेव करभोरु ! ममोरुयुग्मम् ॥
[प्रविश्य पटाक्षेपेण सम्भ्रान्तः कञ्चुकी] । देव ! भग्नं
भग्नम् । [सर्वे सातङ्कं पश्यन्ति] ।

अलम्बावकाशः अप्राप्तप्रवेशः । उन्मत्तः प्रीञ्जित, रेणुनिकरो धूलिसमूहो यस्मात्
तादृश, अचक्रन्मीलय ।

(१) मन्दे स्वल्पेऽपि, याते गमने सति, बहुगमनाभावेऽपीत्यर्थः । दत्तहस्ता
कृतालम्बना, दत्तसाहाय्येति यावत्, वात्या वातसमूहः, खेदं सुचिरं बहुकाल,
करोति । सम्भ्रमा इत्तम् ।

(२) हे करभोरु । ममोरुयुग्ममेव तव जघनस्थलस्य अध्यासितुं पर्याप्तं समर्थं,
तत् किमन्याध्यासनेन ? इति भावः । इह कृष्णानामा सन्धिः, यद्योक्तं भरतेन,
“इष्टार्थयुक्तं यद्वाक्यं भाष्यतेऽन्यमनौषया । वाक्यान्तरेण सयोगात् कृष्णानामाऽभि-
धीयते ॥” इति । इह राजारुयुग्मं भानुमत्या जघनस्थलाध्यासनेपय्याप्ततया प्रकान्त,
तस्य भयं भयप्रमित्यनेन सम्बन्धः, तेन भावितद्वङ्गसूचनाद्यत्वेन शङ्कितमित्यन्वपरतया-
ऽस्य कथितम् । वसन्ततिलकं इत्तम् ।

राजा । केन ?

कञ्चु । देव ! भीमेन । [*]

राजा । आः ! किं प्रलपसि ?

भानु । अज्ज ! किं अणत्थं मंतेसि ? । (क)

कञ्चु । [सभयम्] । देव ! कथयामि सर्वम् ।

(१) भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।

पतितं किङ्किणीकाणाबद्धाक्रन्दमिष क्षिती ॥

राजा । यदि बलवत्समीरणवेगात् कम्पिते भुवने भग्नः
स्यन्दनकेतुः, तत् किमित्युद्धतं प्रलपसि भग्नं भग्नमिति ? ।

कञ्चु । देव ! न किञ्चित्, किन्तु शमनार्थमस्यानिमित्तस्य
विज्ञापयितव्यो देव इति स्वामिभक्तिर्मा सुखरयति ।

भानु । अज्जउत्त ! पडिहरोअदु एदम् अणिमित्तं प्पसस्स-
बद्धाणवेअणुघोसेण होमेष अ । (ख)

राजा । [सावन्नम्] । ननु ! गच्छ, पुरोहितसुमित्राय
निवेदय ।

कञ्चु । यद्वाज्ञापयति देवः । [इति निष्क्रान्तः] ।

(१) भीमेन भीषणेन । किङ्किणीकाणां सुदृशयिष्णुकाशब्देन, आबद्ध. कृतः,
आक्रन्दः क्रन्दन येन तथाभूतमिष, भूमौ पतितम् । पथ्याबद्ध उच्यते ।

(क) आर्य्य । किमनर्थं मन्त्रयसि ? ।

(ख) आर्य्यपुत्र ! परिहार्य्यतामेतदनिमित्तं प्रसन्नप्राज्ञपथेवागुषोषिष
होमेण च ।

* [राजा । कथं ?] ।

[कञ्चु । भवतः] । इत्यधिकः पाठः दर्पणे धृतः ।

[प्रविश्य प्रतीहारी सोडेगमुपसृत्य] । जअदु जअदु महाराओ । महाराओ ! एसा क्व जामादुणो सिंधुराओस्स मादा दुस्सला ओ पडिहारभूमीए चिद्धदि । (क)

राजा । [स्वगतम्] । किं जयद्रथमाता दुःशला चेति ! क्वचिदभिमन्युवधामर्षितैः पाण्डुपुत्रेण कञ्चित्कृत्याहितमाचेष्टितं भवेत् ? । [प्रकाशम्] । गच्छ, प्रवेशय शीघ्रम् ।

प्रती । जं महाराओ आणवेदि (ख) । [इति निष्क्रान्ता] ।

[ततः प्रविशति सम्भ्रान्ता जयद्रथमाता दुःशला च] ।

उभे । [सास्रं दुर्योधनस्य पादयोः पततः] ।

माता । पडित्ताओदु पडित्ताओदु कुलुणाओ । (ग)

दुःशला । [रोदिति] ।

राजा । [ससम्भ्रममुत्थाप्य] । अम्ब ! समाश्वमिहि समाश्वमिहि । किमन्याहितम् ? अपि कुशलं समराङ्गेष्वप्रतिरथस्य जयद्रथस्य ? ।

माता । जाद ! कुदो कुसलम् । (घ)

राजा । कथमिव ? ।

माता । [साशङ्कम्] । अज्ज क्व पुत्तवहामरिसुद्धीविदेण गंडीविणा अणत्यमिदे दिवहणाहे तस्स बहो पडिस्सादो । (ङ)

(क) जअदु जयद्रु महाराजः । महाराज । एसा खलु जामातुः सिंधुराजस्य (जयद्रथस्य) माता दुःशला च प्रतीहारभूमौ (दारे) तिष्ठतः । दुःशला दुर्योधनस्य स्वसा ।

(ख) यत् महाराज आज्ञापयति ।

(ग) परित्रायता परित्रायता कुहनाचः ।

(घ) जात । कृतः कुशलम् । पुत्रप्यानीयानां जात इति सम्बोधनम् ।

(ङ) अद्य खलु पुत्रवधामर्षोद्दीपितेन गण्डोविना अनसमिते दिवसनाथे तस्य वधः प्रतिज्ञातः । असमिते मानसव्ययम् ।

राजा । मस्मितम् । इदं तदस्त्रकारणमस्वाया दुःशला-
याश्च । पुत्रशोकादुत्तप्तस्य किरीटिनः प्रलपितैरेवमवस्था ;
अहो ! मुग्धत्वमबलानाम् । कृतं विषादेन । वत्से । दुःशले !
अलमशुपातेन । कुतशायमस्य धनञ्जयस्य प्रभावो दुर्योधन-
बाहुपरिघ(१)रक्षितस्य महारथ(२)जयद्रथस्य विपत्तिमुत्पाद-
यितुम् ॥ ।

माता । जाद ! जटोश्च बंधुबहामरिसुहृद्विदकोत्राणला
अणपेक्वदसरोरा बीरा पलिक्रमति (क) ।

राजा । [सोपहासम् ।। एवमेतत्, सर्वजनप्रमिद्धमेवा-
मर्षित्वं पाण्डवानाम् । पश्य—

(१) हस्ताकष्टविलोककेशवसना दुःशामनेनाज्ञया

पाञ्चालो मम राजचक्रममिती गौर्गौरिति व्याहृता ।

तस्मिन्नेव स किन्नु गाण्डिवधरो नासीत् पृथानन्दनः ?

यूनः क्षत्रियवंशजस्य क्षतिन. क्रोधास्पदं किं न तत् ? ॥

(१) बाहुः परिघ इव । परिघोऽस्त्रभेदः, सर्वाधेसाधनत्वाद्वाहोः परिघत्वम् ।

(२) "एको दशसहस्राणि यो योधयति धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च
विज्ञेयः च महारथः ॥" इत्युक्तलक्षणः, तेन स्वत एव न तस्य विपत्तिः, किमुत
मद्रक्षितस्य ? इति भावः ।

(३) मनाज्ञया दुःशामनेन कर्ता हस्तेनाकष्टं विलोकं केशो वसने च यथा-
क्षयामृता पाञ्चालो सर्वराजसभायामेव, न त्वेकान्ते, गौर्गौरिति अवध्यत्वात्
अहं गोसदृशोत्थेवं, इहकृतिः सम्भ्रान्तिप्रयथोतनार्था, व्याहृता व्याहारिता, अन्त-
र्भूतलक्षणः, राजबधूना गौर्गौरित्यभिधानमतीवापमानसूचकमिति समा-
चार । तस्मिन्नेव समये विद्यथे वा, एषः स्वचक्षुषेव तद्दृष्ट्वा पृथानन्दनोऽर्जुनः,
किं नु किमिति, गाण्डिवधरो नासीत् ? न जातः ? अपमानकार तदेतत् तन्न किं

(क) जात । यतश्च बन्धुवधामर्षोद्दीपितकोपानखा अणपेक्षतसरोरा बीराः
परिक्रामन्ति ।

माता । असमत्तपडिस्साभरेण आप्पवहो तेण पडिस्सादो । (क)
 राजा । यद्येवम्, अन्नमानन्दस्थानेऽपि ते विषादेन ; ननु !
 वक्तव्यमुत्सन्नः सानुजो युधिष्ठिर इति । मातः ! का शक्तिरस्ति
 धनञ्जयस्य अन्यस्य वा कुरुशतपरिवारवर्द्धितमहिम्नः कृपकण-
 द्रोणाश्वत्थामादिमहारथद्विगुणीकृतनिरावरण (१) विक्रमस्य
 नामापि ग्रहौतुं ते तनयस्य ? अयि सुतपराक्रमानभिज्ञे !

(२) धर्मात्मज प्रति यमौ च कथैव नास्ति

मध्ये वृकोदरकिरीटभृतीर्वलेन ।

एकोऽपि विस्फुरितमण्डलचापचक्रं

कः सिन्धुराजमभिषेयितुं समर्थः ? ॥

भानु । अज्जउत्त ! जइवि एब्ब, तहवि गुरुकिदपडिस्सा-
 भारो धणंजओ त्ति द्वाणं क्वु संकाए । (ख)

कोपस्थानं न ? व्यक्तिभावस्य तस्य कोपस्थानत्वं, विशेषतो युनसुरूपस्य, तदवस्थायां
 क्रोधस्य स्वाभाविकत्वात्, तत्रापि अनियंत्रणस्यातिशयेन स्वाभाविकक्रोधवत्त्वं,
 तत्रापि च क्रान्तः क्रतुः कायस्य, क्रोधातिशयवत्त्वं भवत्येव, तत्र यदास्मान्पितृ न,
 तदा कटाऽस्मान्पितृ न ? इत्यमर्षित्वामात्रः प्रसिद्धतया यदास्मितः तस्यमर्षित्वमिति
 भावः । आर्टिकविक्रीडितं वृत्तम् ।

(१) निरावरणः प्रसरणप्रतीघातरहितः, स्वभावतस्तस्य निरावरणत्वं पुनर्द्रोणा-
 दिभिर्द्विगुणीकृतत्वात् धनञ्जयस्य तदाभवने शक्तिरिति भावः ।

(२) युधिष्ठिर यमौ च प्रति कथा जयद्रथेन सङ्ग युद्धस्य प्रसक्तिः, नास्ति, भीमा-
 र्जुनयोर्मध्ये च, एकः वलेन विस्फुरित मण्डलाकार धनुश्चक्रेण तादृशं, सिन्धु-
 राजमभिषेयितुम् आभिमुख्येन योक्तुं, समर्थः ? न कोऽपीत्यर्थः । वस्तुतस्तस्य
 वृत्तम् ।

(क) असमाप्तप्रतिज्ञाभरेणात्मवधस्तेन प्रतिज्ञातः ।

(ख) आव्यपन्न । यदापि एव, तत्राऽपि गुरुकृतप्रतिज्ञाभरो धनञ्जय इति ज्ञातं
 खलु शब्दायाः ।

माता । जादे ! साहु, कालोइदं तुष्य मंतिदं । (क)
राजा । आः !! ममापि नाम दुर्व्योधनस्य शङ्कास्थानं
पाण्डवाः !! पश्य—

(१) कोदण्डज्याकिपाङ्कैरगणितरिपुभिः कङ्कटोन्मत्तदेहैः
श्लिष्टान्योऽन्यातपत्रैः सितकमलवनभ्रान्तिमुत्पादयद्भिः ।
रेणुग्रस्तार्कभासां प्रचलदसिलतादन्तुराणां चमूनाम्
आक्रान्ता भ्रातृभिर्मेदिशि दिशिः समरे कोटयः सम्पतन्ति ॥
अयि भानुमति ! विज्ञातपाण्डवप्रभावे ! (२) किं त्वमपि
एवमाशंससे ? । पश्य—

(३) दुःशामनस्य हृदयक्षतजाम्बुपाने
दुर्व्योधनस्य च यथा गदयोरुभङ्गे ।
तेजस्विनां समरमूर्द्धानि पाण्डवाना
ज्ञेया जयद्रथवधेऽपि तथा प्रतिज्ञा ॥

कः कोऽत्र भोः ! जैत्र (४) मे रथमुपपादय तावत्, याव-

(१) कोदण्डज्याकिपाङ्कैः घर्षणजाल "घाँटा" इति प्रसिद्धं,
कङ्कटो यथा तैः, कङ्कटिन यद्राजन, उन्मत्त राजत, देह येषामात्मबोध्यगौरवात्
सन्नाहसजुषांशैरिति भावः । प्रचलन्ती या अमिलता तथा दन्तुराणां निस्त्रोत्रताया,
चमूनां कोटयः शतलक्षपरिनिताः सेना, भ्रातृभिराक्रान्ताः पतन्ति भूमौ शरते
इत्यर्थः । सङ्घरा प्रसङ्गः ।

(२) विज्ञात. पाण्डवाना प्रभावे यदेति शोपङ्कासमिद. तेषा प्रभावे नास्येव
तत्त्वयाऽप्यनुभूतमिति भावः ।

(३) तेषा प्रतिज्ञापूरणभावेन अपभासत् दर्शयति, दुःशामनस्येत्यादि—हृदयस्य
क्षतार्क रुधिरमेव, जम्बु तस्य पाने, दुर्व्योधनस्य मन, चारुभङ्गे यथा प्रातज्ञा न
सफलता, तथेवमपि न फलित्यतीति भावः । असन्ततिस्तक इत्यम् ।

(४) जैत्र जयसाधनम् ।

(क) जादे ! साहु, कालोचित त्वया रुद्रितम् ।

दहमपि [*] तस्य प्रगल्भस्य पाण्डवस्य मिथ्याप्रतिज्ञा-
वैलक्ष्यसम्पादितमशस्त्रपूतं (१) मरणमुपदिशामि ।

[प्रविश्य कञ्चुकी] । देव !

(२) उद्घातकृणितविलोलाहेमघण्टः

प्रालम्बद्विगुणितचामरप्रहासः ।

सज्जोऽयं नियमितवाल्मीताकुलाश्वः

शत्रूणां क्षपितमनोरथो रथस्ते ॥

राजा । टेवि । प्रविशत्वभ्यन्तरमेव, यावदहमपि [तस्य
प्रगल्भस्येत्यादि पठित्वा परिक्रामति] ।

[इति भिक्षुान्ताः सर्वे] ।

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

(१) मिथ्या सूर्यास्तसमयमध्ये जयद्रथावधेन विफलया, प्रतिज्ञया यत् वेले त्वं
राजा, तेन सम्पादितम अशस्त्रपूतं शस्त्रेण मरणं हि क्षत्रियाणां पवित्रं, तच्च चाक्य-
घातित्वेन शस्त्रेण न पूतम्, अत्राहभोजीत्यादिसमर्थेणापि राजा समासः । वेले त्वं
सम्पादयन्निति पाठे—तत् कर्वाञ्जल्यर्थः ।

(२) उद्घातः आघातः, तेन कृणिता शब्दायिता, विलोला हेमघण्टा यत्र,
प्रालम्बस्य लम्बमानस्य, द्विगुणितस्य पार्श्वद्वये द्विधा बद्धस्य, चामरस्य प्रहासः प्रकाशो
यत्र, अथवा चामरः प्रहास इव शुभ्रत्वात् यमेति समासः, नियमिताः यन्त्रिताः,
अत एव 'वाल्मीता' गतिभेदेन चालिताः, आकुला अत्रा यत्र । प्रहर्षिणी वृत्तं,
"ब्रह्माग्निभस्मंकरणाः प्रहर्षिणीयम्" इति तद्वृत्तस्यात् ।

इति श्रीतारागणतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्ये विरचिते वैष्णोवृद्धारनाटकव्याख्याने
विप्रलम्बाख्यो द्वितीयोऽङ्कः ।

* [जयद्रथपरिरक्षणेन] कृषिदिव्यधिकः पाठः ।

तृतीयोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति विकृतवेशा राक्षसी] ।

राक्ष । [विकृतं विहस्य सपरितोषम्] ।

इदमाणुसमंससोषिदेहिं कुंभसहस्रं वसाहिं संचिदम् ।

अणिसं अ पिबामि सोषिअं समले बरिससटं हुवीअदु ॥

[इति मृत्यन्ती सपरितोषम्] ।

जइ सिंधुराअवहटिवहे विअ दिवहे दिवहे समलकम्प
पडिबज्जइ अज्जुणे, तदो पज्जत्तभलिदकोट्टागाले मंससोषिदेहिं
मे गेहे हुबिस्सटि । [परिक्रम्य टिशोऽवलोक्य] । अध
काहिं णु लुहिलप्पिए हुवीअदि ? ता जाव इमस्मिं समले
पिअभत्तलं लुहिलप्पिअं अस्सेसामि । [परिक्रम्य] । होट्टु,
सदावडस्सं टाव । लुहिलप्पिआ ! लुहिलप्पिआ ! इदो एहि
इदो एहि । (क)

[ततः प्रविशति तथाविधो राक्षसः] ।

राक्ष । [भ्रमणं नाटयन्] । पञ्चगहदार्यं मंसए जइ

(ख) इतमानुषमासशोषितेः कुम्भसहस्रं वसामिः संचितम् ।

अनिअच्च पिबामि शोषितं समर वर्षशतं भवतु ॥

यदि सिन्धुराजवधटिवसे इव दिवसे दिवसे समरकर्म प्रतिपद्यतेऽर्कम्,
ततः पय्यासभरितकोट्टागारं मासशोषितैर्मम गृह भविष्यति । अथ क्व तु क्षिप्र-
प्रियो भविष्यति ? तत् यावदस्मिन् समरे प्रियभर्तारं क्षिप्रप्रियकन्वेषयामि । भवतु,
अज्जाविध्ये तावत् । क्षिप्रप्रिय ! क्षिप्रप्रिय ! इत एहि इत एहि । भरितं
पूर्वे, कोट्टागारं भान्वादिस्थापनस्थानं “कुटो” इति प्रसिद्धं यच्च गृहञ्च तत् । क्षिप्र-
प्रिया इति दूराह्वाताय पुतस्वरसूचनायुक्ताकारालतथोक्तम् ।

सण्डे लुहिले अ लंभइ, ता एमो मइ पलिस्समे क्वणमेत्तं ज्जे ब
लहु णस्सइ । (क)

राक्षसो । [पुनर्व्याहरति] ।

राक्ष । 'आकर्ण्य' ॥ अले । के एसे मं सहावेदि ?
[विलोच्य] । अले । कहं वसागंधा !! [उपसृत्य] । वसा-
गंधे ! मं कौम महाबसि ? । (ख)

राक्षसो । लुहिलप्पिआ ! एदं क्व तुह कालणाटो पच्चग्ग-
इटस्स कस्स वि लाएसिणी सलीलावअवप्पहुदं प्पहुटवसा-
सिणेहचिक्कणं कोह्लं लुहिलं अगमंसं अ आणोदं, ता
पिवाहि णं । (ग)

राक्ष । [सपरितोषम्] । साहु वसागंधे ! साहु, सोहणं
तुए क्रिदं, जं कोसिणं कोसिणं लुहिल आणोदं, बलिअद्धि
पिवासिण । (घ)

राक्षसो । लुहिलप्पिआ ! एदिसे इदणलगअतुलंगम-
सोणिअवसाममुदुस्संचले समलांगणे पडिब्भमंते तुमं
पिवासिएसि त्त अच्चलिअं अच्चलिअं । (ङ)

(क) प्रत्ययद्वयानां नास यद्यथा दक्षिणस्य लभ्येत, तदेव मम परिग्रहः अथ-
नाभ्येव क्वचि नश्येत् । प्रत्ययसंनिवन्धम् ।

(ख) अरे । का एषा ना शब्दायते ? अरे । कथं वसागन्धा ॥ वसागन्धे । ना
कस्मात् शब्दायते ? ।

(ग) दक्षिणभिः । इदं खलु तव कारणात् प्रत्ययद्वयस्य कस्यापि राजर्षेः
शरीरावयवप्रभूतं प्रभूतवसाखेदचिक्कणं कोण दक्षिणयमासस्य आनीतं, तत्
पिवेत् ।

(घ) साधु वसागन्धे । साधु, शीघ्रं त्वया कृतं, यत् कोण कोण दक्षिणानीतं,
बलवदस्मि पिपासितः । बलवदतिशयितम् ।

(ङ) दक्षिणप्रिय । ईदृशी इतनरगजतुरङ्गमशोषितवसासमुद्रदु सचरे समराजस्ये
परिभ्रमन् त्वं पिपासितोऽसि इति आश्चर्यम् आश्चर्यम् ।

राक्ष । [मक्रोधम्] । अले वमागंधे ! पुत्तघडक्कअसोअ-
संतत्तहिअअं मामिणीं पेक्खिदं गटद्धि । (क)

राक्षमी । लुहिलप्पिआ ! अज्जवि सामिणीए हिडिंवा-
देवोए घडक्कअसोए ण उपमम्मइ ? । (ख)

राक्ष । भइ ! कुटो से उवसमे, किंतु अहिमस्सुवहसोअ-
समाणटुक्खाए सुभदादेवोए जस्ससेणीए अ समास्सासी-
अटि । (ग)

राक्षमी । लुहिलप्पिआ ! गेह्ल एदं हत्थिमिलक्कवाल-
संचिअं अगमंसोवदंसं पिवाहि णवसोणिआसवं । (घ)

राक्ष । [तथा कृत्वा] । वमागंधे ! अह किअ प्पहुदं तुए
संचिअं लुहिलं अगमंसं अ ? । (ङ)

राक्षमी । अले लुहिलप्पिआ ! पुब्बसंचिअं तुमं ज्जेव
जाणासि, णवसंचिअं सिणु, भअटत्तसोणिअकुंमे. मिंधुलाअ-
वसाकुंमे दुवे, मच्छाहिबभुलिस्सवसोमदत्तवह्णीअप्पमुहाणं

(क) अथ वसामन्थे ! पुत्रघटोत्कचश्रीकसन्तःपृष्टया स्त्रानिनीं प्रेक्षितुं गतो-
ऽसि । स्त्रानिनीं हिडिन्वादेवीम् ।

(ख) रुधिरप्रिय ! अद्यापि स्त्रानिन्वा हिडिन्वादेव्या घटोत्कचश्रीको भोप-
शाम्यति ? ।

(ग) अथि । कुतोऽस्या उपशमः, किन्तु अभिनन्दुवधश्रीकसमानदुःखया
कुभद्रादेव्या याशसेत्वा च समाश्रान्ते ।

(घ) रुधिरप्रिय ! गृह्णाथेतत् हस्तिशिरःकपालसञ्चितमयमांसोपदंशं पिब
नवश्रीचितासवम् । "उपदंशश्छतीयायाम्" इ । ४ । ४७ पा० सू० ख्यप्, मासेन
सङ्कोपदश्यायात् मासेन सह भुञ्जेत्यर्थः, नवश्रीचितमासवनिव स्वादुत्वात्, अत एव
उपदंशसाहित्यमुक्तम् ।

(ङ) वसामन्थे ! अथ किद्यत् प्रसूतं त्वया सञ्चितं रुधिरमयमांसम् ? ।

खलिंदारणं प्याकिदपुलिसाणं अ लुहिलबसामंसस्स घटा भवि-
णहमुहा सहस्ससंकवा संति मे गेहे । (क)

राक्ष । [सपरितोषमालिङ्ग्ये । साहु सुग्घलिणि । माहु,
इमिणा टे सुग्घलिणीत्तणेण, अज्ज उण सामिणीए हिडिंवा-
टेवीए संबिहाणेण अ प्पणट्टे मे टालिहं । (ख)

राक्षसी । लुहिलाप्यआ ! केलिसे सामिणीए संबिहाणए
किटे ? । (ग)

राक्ष । अज्ज अहं मामिणीए हिडिंवाटेवीए सबहुमाणं
सहाविअ आस्सत्ते, जहा लुहिलाप्यआ ! अज्ज प्पहुदि अज्ज-
उत्तस्स भीमसेणस्स पिट्टटो अणुपिट्टं समत्ते तुए आहिंङ-
दब्बं त्ति । ता तस्स अणुमग्गामिणी हटमाणुममोणिअ-
णइदंमणप्पणट्टवुभुक्खापिवासस्स इह ज्जेव मे सग्गलोओ हुवी-
अदि, तुमं वि विस्सहा भविअ लुहिलबसाहिं कुंभसहस्सं
संचेहि । (घ)

(क) आथ रुधिरप्रिय । पूर्वसंचितं त्वमेव जाःनासि, नवसंचितं शृणु, भग-
दत्तशोणितकुम्भः, मिन्धराजवसाकुम्भो ह्यौ, मत्स्याधिपभरिअवःसोमदत्तवाङ्गीक-
प्रमुखायां नरेन्द्राणां प्राकृतप्रसवाणाम् रुधिरवंसामांसस्य घटाः अपिनडमुखाः
सहस्रसङ्घाः सन्ति मे गेहे । अपिनडमनागतं, मुखं येषां ते । बहुकावस्थाप-
नाथ मुखारतिः ।

(ख) साधु सुगृहस्थि । साधु, अनेन ते सुगृहस्थीत्वेन, अद्य पुनः स्वामिन्या
हिडिन्वादेव्याः संबिधानेन च प्रणष्ट मे दारिद्र्यम् ।

(ग) रुधिरप्रिय । कीदृशं स्वामिन्या संबिधानं ज्ञातम् ? संबिधानं नियोगः ।

(घ) अद्याहं स्वामिन्या हिडिन्वादेव्यां सबहुमानं शब्दाय्य आसम्, यथा
रुधिरप्रिय । अद्य प्रवृत्ति आर्यपुत्रस्य भीमसेनस्य पृष्ठतोऽनुपृष्टं समरे त्वया आहिंङ-
तव्यमिति । तत्तस्य अणुमार्गगामिनी हटमाणुवशोचितनदीदशमप्रणष्टवुमुखा-
पिवासस्य इहेव मे वर्गलोको भवति, त्वमपि विस्वस्य भूला रुधिरवसाधिः कुम्भ-
सहस्रं संचिनु । आहिंङितव्यं अनितव्यमित्यर्थः ।

राक्षसौ । लुहिनपिप्रा ! किं निमित्तं कुमारभीमसेनस्य
पिट्टो अणुपिट्टं आहिंडीश्रदि ? । (क)

राक्ष । वसागंधे ! तेण हि सामिणा विभ्रोदलेण दुस्मान-
णस्य लुहिलं पाटं, पडिखाटं, तच्च अह्नेहिं लक्खसेहिं अणुप्प-
विसिअ पाटब्बं त्ति । (ख)

राक्षसौ । [सहर्षम्] । साहु सामिणिए ! साहु, सुसंवि-
हाणे मे भट्टा तुए किदे । (ग)

[नेपथ्ये । महान् कलकलः । उभावाकर्णयतः] ।

राक्षसौ । [आकर्ष्यं समभ्रमम्] । अले लुहिलापिप्रा !
किं णु क्वु एसे महंते कलकले सुणौश्रदि ? । (घ)

राक्ष । [दृष्ट्वा] । वसागंधे ! एसे धिट्टज्जुम्णेण टोषे
केसेसु आकट्टिअ अशिवत्तेण वावाटौश्रदि । (ङ)

राक्षसौ । [सहर्षम्] । लुहिलापिप्रा ! लुहिलापिप्रा !
अह्ने वि गच्छिअ दोणस्य लुहिलं पिबह्म । (च)

राक्ष । [सभयम्] । वसागंधे ! ब्रह्मणसोणिअं क्वु एदं
मलं दहंते प्पविसदि, ता किं एदिणा । (छ)

[नेपथ्ये । पुनः कलकलः] ।

(क) कश्चरप्रिय ! किं निमित्तं कुमारभीमसेनस्य पिट्टतोऽणुपिट्टमाहिंडीश्रदि ? ।

(ख) वसानन्धे ! तेण हि स्वामिणा विभ्रोदरेण दुस्मानस्य कश्चर पातुं प्रसि-
जातं, तच्चाह्मिः राक्षसेः अणुप्रविश्या पातव्यमिति ।

(ग) साधु स्वामिनि । साधु, सुसंविधानो मे भर्ता त्वया ज्ञतः ।

(घ) अरे कश्चरप्रिय ! किं तु खल्लेव महान् कलकलः श्रुयते ? ।

(ङ) वसानन्धे ! एष पिट्टदुसन द्रोणः केशेषु आकृत्य अशिवत्तेण व्यापाद्यते ।

(च) कश्चरप्रिय ! कश्चरप्रिय ! वयमपि मत्वा द्रोणस्य कश्चर पिबामः ।

(छ) वसानन्धे ! ब्राह्मणशोचितां खल्लेतत् मलं दहत् प्रविशति, तत् किमेतेन ?

राक्षसी । लुङ्गिलपिम्भा ! पुणो वि एसे महंते कल्लमले सुणीमदि ? । (क)

राक्ष । [नेपथ्याभिमुखमवलोक्य] । वसागंधे ! एसे क्वु अस्सत्यामे आकट्टिटासिबत्ते इदी ज्जेव आअच्छदि, कदावि दुबदसुदलीसेण अस्सेवि वावाइस्सदि ; ता एहि, सामिणीए हिडिंवादेवीए आअत्तिं कलेह्म । (ख) [इति निष्क्रान्ती । प्रवेशकः] । (१)

[ततः परिवेश्चरुखातखड्गः (२) कल्लमलमाकर्णयन्नत्यामा] ।

अश्व । (३) महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्त्तक-

प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरुतानुकारी मुहुः ।

रवः श्रवणभैरवः स्यगितरोदसौकन्दरः

कुतोऽस्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः ? ॥

(१) "प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः । अहृदयान्तर्विशेषः शेषे विष्कम्भके यथा ॥" इति दर्पणोक्तेः अनुदात्तस्वरेश नीचपात्रप्रयुक्तत्वात् इतानां सिन्धुराजादिवधाना वसिष्ठमाचदुःशाननवधादेः कथाशस्य सूचनरूपविष्कम्भकलक्षण-वत्त्वात् द्वितीयदृतीयादयोसंध्यवर्षित्वाच्च प्रवेशकनामकं नाटकाङ्कम् ।

(२) कल्लमलमाकर्णयन् चरुखातखड्गः चरुखातः कीषादुद्धृतः, खड्गो येन ।

(३) प्रलयकालमारुतेन क्षुभितो चालितो, पुष्करावर्त्तको प्रलयकालिको मेष-भेदो, तयोः प्रचण्डघनगर्जितं भीषणनिरन्तरस्तमितं, तस्य प्रतिरुतानुकारी प्रतिध्वनि-सदृशः, स्यगितं प्रतिध्वनिशब्देन व्याप्तं, रोदस्यौ वावाइविश्यादेव, कन्दरं दरी येन । शरमेवोदधिसत्त्वात्, अभूतपूर्वः पूर्वं न भूतः । पुरः अये, कुतः ? कस्मात् कारणात् ? ।

(क) रुधिरप्रिय ! पुनरपि एष महान् कल्लमलः श्रूयते ? ।

(ख) वसागन्धे ! एष खड्गु अश्रुत्यामा आकट्टासिपम इत एवाअच्छति, कदा-ऽपि दुपदसुतरोवेश अस्मानपि व्यापादयिष्यति ; तदेहि, सामिन्वा हिडिन्वादेव्या आअत्ति कुर्मः ।

[विचिन्त्य] । ध्रुवं गाण्डीविना सात्यकिना वृकोदरेण वा यौवनदपांदतिक्रान्तमर्यादेन परिकोपितस्तातः समुज्ज्वय भिष्यप्रियतामात्मसदृशभावमाचिष्टते । तथा हि—

(१) यत् दुर्व्योधनपक्षपातसदृशं युक्तं यदस्त्रग्रहे

रामाङ्गव्यसमस्तहेतिगुरुणो वीर्यस्य यत् साम्प्रतम् ।

लोके सर्वधनुष्मतामधिपतेर्दृञ्चानुरूपं रूपः

प्रारब्धं रिपुघ्नस्त्ररेण नियतं तत् कर्म तातेन मे ॥

[पृष्ठतो विलोक्य] । तदलमिदानीं मम रथप्रतीक्षयाऽनया,

सशस्त्रशक्ति, सजलजलधरप्रभाभास्त्ररेण सुप्रग्रहविमलकल-

धौतस्वरूपा (२) खड्गेन यावत् समरभुवमवतरामि । [परि-

क्रम्य वामार्धस्पर्शान्नं सूचयित्वा] । आः ! कथं ममापि

नाम(३) अश्वत्यान्त्रः समरमहोत्सवप्रमोदनिर्भरस्य तातविक्रम-

अथ श्रुयमाचः. अथशभैरवः । पृथ्वी इत्य, "लघी जनयसा वसुपुत्रयतिथ पृथ्वी गृह " इति तल्लक्षणान् ।

(१) दुर्व्योधनस्य पक्षपातः आनुकूल्य, साहाय्यकारणमिति यावत्, तत्सदृशं तदनुकूलम्, अस्त्रग्रहे अस्त्रग्रहणे च यदुचित, रामात् परशुरामान्, लज्जाभिः समस्त-हेतिभिः गुरुणो लज्जगौरवस्य, वीर्यस्य यत् साम्प्रतं युक्तं, सर्वधनुर्हार्त्विष्यामधिपतेः रूपः क्रीडन्, यदनुकूलं, रिपुघ्नस्त्ररेण शत्रुनाशकेन, तातेन तत् कर्मद्य प्रारब्धं, नियतमित्यत्र प्रेक्षायां, पतावत्कालमुदाहृतम् अधुनात्तकर्म प्रारब्धमित्युत्पत्ते, अन्यथा ईदृशं कीलादृष्यः कथं स्यात् ? इत्याशयः । शार्दूलविकीरित इत्यम् ।

(२) सुप्रग्रहः सुसहयाद्याः, विमलः कलधौतः तत्रकाञ्चननिर्मितः, तस्य मृष्टिष्ठानं सस्य तादृशेन, खड्गेन, "रक्षादिरश्मौ रश्मौ च प्रग्रहः सुयज्ञेऽपि च" इति विश्वः । "स्यसः खड्गादिमुष्टौ स्थान" इत्यमरः ।

(३) नाम सन्भावनाया, कथं-शब्देन तस्य योगः, तेन विद्वन्मुत्पादयन्तीति कथं सन्भाव्यते ? नैव सन्भाव्यते इत्यर्थः ।

दर्शनलालसखानिमित्तानि (१) समरगमनविघ्नमुत्पादयन्ति !!
भवतु अवगच्छामि । [सावष्टम्भं परिक्रम्य अग्रतो विलोक्य] ।
कथमवधीरितसकलक्षत्रधर्मणाम्, (२) उल्लृष्टसत्पुरुषोचित-
लज्जावगुण्ठनानां, (३) विस्मृतस्वामिसत्कारलघुचेतसां, (४) त्यक्त-
द्विरदतुरङ्गमचरणचारिणाम्, (५) अगणितकुलवयःसदृशपरा-
क्रमव्रतानां, रणभूमेः समन्तादपक्रामताम् (६) अयं महान् नाटो
बलानाम् !! [अन्यतोऽवलोक्य] । हा धिक् ! कष्टम् ! कथमेते
महारथाः कर्णादयोऽपि समरात् पराङ्मुखा भवन्ति !
[साशङ्कम्] । कथं नु ताताधिष्ठितानामपि बलानामियमवस्था
भवेत् !! भवत्वेवं तावत्, भो भोः कौरवसेनासमुद्रवैलापरि-
पालनमहामहीधरा नरपतयः ! कृतं कृतं (७) समरपरि-
त्यागसाहसेन ।

(८) यदि समरमपास्य नास्ति मृत्योः

भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।

(१) अनिमित्तानि दर्शिमित्तानि, "तस्मादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।
अप्राशस्त्य विरोधश्च नञ्चर्था षट् प्रकीर्तिताः ॥" इत्युक्तेरप्राशस्त्ये इह गञ् ।

(२) चानधर्मणामिच्छन् "धर्मादनिष् केषलात्" (५ । ४ । १२४ सू० पा०)
अनिष् । धर्माचामिति पाठे तु—समासालिधेरनित्यत्वान्नानिष् ।

(३) सत्पुरुषैरुचिताऽध्यक्षा, चिरपरिचिता, या लज्जा सा अगुण्ठननिवावरण-
निष्, तदुल्लृष्ट येः ।

(४) विष्णुतः स्वामिसत्कारो भर्तृसन्मानो येः, अत एव लघु सुद्रं, चेतो वेशां तै,
पश्चात् कर्मधारयः तेषाम् ।

(५) त्यक्तो द्विरदतुरङ्गभौ येः तेषामृताः सकलशरणाभ्यां चरन्तीति तेषाम् ।

(६) रणभूमेः अपक्रामतां पलायमानानाम् । "अपक्रामोऽपयानं ज्ञात्"
शब्दसरः ।

(७) "कृतं क्रीबन्तु निष्फले" इति विश्वः । भीष्मायां हितम् ।

(८) यदीति ।—यदि समरं सङ्ग्रामम्, अपास्य त्यक्त्वा, गतस्तेति शेषः, मृत्योः

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः

किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वम् ? ॥

अपि च ।

- (१) अस्त्रज्वालाऽवलीढप्रतिबलजनधेरन्तरीर्वायमाणे
सेनानाथे स्थितेऽस्मिन्मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् ।
कर्णालं सम्भ्रमेण व्रज कृप ! समरं मुञ्च हार्दिक्य ! शङ्कां
ताते चापद्वितीये वहति रणधुरां को भयस्यावकाशः ? ॥
[नेपथ्ये] । कुतोऽद्यापि ते तातः ? ।

अश्व । [श्रुत्वा] । किं ब्रूथ ? कुतोऽद्यापि ते तात इति ? ।

आः क्षुद्राः समरभौरवः ! कथमेवं प्रलपतां वः सहस्रधा न
दीर्घमनया जिह्वया ।

- (२) दग्धं विश्व दहनकिरणैर्नीडिता दादृशाकां

वाता वाता दिशि दिशि न वा सप्तधा सप्त भिन्नाः ।

अयं नास्ति, तदा इतः समरात्, अन्यतः अन्यत्र, प्रयातुं पलायितुमित्यर्थः, युक्तम्
उचितमिति, अथ पञ्चानरे, जन्तोः प्राणिनः, अवश्यमेव निश्चितमेव, मरणं, भवि-
ष्यतीति शेषः, तदा किमिति कथं, यशः मुधा निष्कारणं, मलिनं कुरुध्वम् ? ।
पुष्पिताया इत्यम्, "अयुनि नयुगरेफतो यकारो युनि तु नगौ जरमाश्च पुष्पिताया"
इति तन्नचथात् ।

(१) अस्त्रं ज्वाला शिखिष, तथा अवलीढः आक्रान्तः, प्रतिबलं प्रतिकूलसेत्वं,
कलङ्कितं प्रतिभटसमुद्रं, तन्वान्तमध्ये, और्वायमाणे वाङ्मनस इवाचरति, सर्व-
धन्वीश्वराणां गुरौ सेनापतौ स्थिते सति सम्भ्रमेण भयेन, अल भयसाध्य नास्ति,
कर्णलं भीरुतया रथभङ्गस्य प्रसिद्धतया प्राक् निवारणम् ; हार्दिक्य । इद्विधा-
पुत्र । कृतवर्मन् । शङ्का भयं, मुञ्च, मातृनामसम्बोधनेन भीरुत्वं सूचितम् ;
अवाभावे हेतुमाह, ताते इत्यादि, चापद्वितीये अनुनाससहाये, रणधुरां रथभारं,
रथापवाहितमिति यावत्, वहति सति भयस्य कोऽवकाशः ? खानम् ? न
कोऽपीत्यर्थः । सगंधरा इत्यम् ।

(२) दहनः दाहकराः, हिरण्यसैः दाह्य अक्षाः सूर्याः, "वाता निभोऽर्धमा

कृन्नं मेघैर्न गगनतलं पुष्करावर्तकाद्यैः

पापं पापाः ! कथयत कथं शौर्यैराशः पितुर्मै ? ॥

[प्रविश्य सम्भ्रान्तः सप्रहारः सूतः] । परित्रायतां परि-
त्रायतां कुमारः । [इति पाटयोः पतति] ।

अश्व । [विलोक्य] । अये ! तातस्य सारथिरश्वसेनः ॥ ।
आर्य्य ! त्रैलोक्यत्राणक्षमस्य सारथिरसि, किं मत्तः शिशु-
जनात् एरित्राणमिच्छसि ? ।

सूत । [उत्थाय सकरुणम्] । कुमार ! कुतोऽद्यापि ते
तातः ? ।

रुद्री वरुणः सूर्य एव च । भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्यूतः ॥ एका-
दशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते ॥” इत्युक्त्वाः । सप्त वाता. मरुता, सप्तधा भिन्नाः
ऊनपञ्चाशडा भिन्नाः सन्तः, नो वाता. गच्छन्ति, “मरुतो नाम ते देवा गथा ये सप्त-
सप्तका ।” ऊनपञ्चाशत वायवश्च ईमादो व्रतस्त्रुग्धे ध्यानप्रकरणे सलक्षणा दर्शिताः,
१६ नामतस्तेऽभिधीयन्ते, असनः १ अश्विन २ वायु. ३ मातरिश्वा ४ सदागतिः ५
महाबलः ६ बलवर्द्धन ७ पृषदश्व ८ गन्धर्वा ९ गन्धर्वा १० अनिलः ११
आशुग १२ सुसुख १३ कर्कर. १४ समीचष १५ समीरणः १६ अगुतमः १७
माकत १८ नागधीनिज १९ जगत्प्राणः २० पावक २१ वातः २२ प्रभञ्जन २३
पवनाग २४ नभस्वान् २५ अतिबल २६ तरस्वी २७ द्रावणः २८ देवपक्षकः २९
पादवाङ्कः ३० रथवाट् ३१ ऊर्ध्वङ्क ३२ गतिरोधनः ३३ पाण्डकः ३४ साधकः ३५
विश्वपूरकः ३६ जगदाश्रय ३७ विश्वातिरकी ३८ प्रजागर ३९ विश्वीदरः ४०
अवग. ४१ तीव्रकः ४२ असुरहा ४३ विश्ववर्द्धनः ४४ भद्रजवः ४५ पुष्करजः ४६
अजिनीपति ४७ व्यक्तमूर्ति ४८ विश्वगः ४९ इति । पुष्करः आवर्तक. सर्वतः द्रोण
एत संचनायका. प्रलयकाले अस्वगणैः स्रष्ट मलिता वर्धन्ति, तेषामुत्पत्तिमभिधाथ
“पुष्करावर्तकास्तेन कारणेनेह भिद्युताः । नानारूपधरास्ते तु मघाघोरस्त्रनासवा ॥
क्षल्पन्ते वृष्टिस्तारः संवत्प्रायेर्निधामनाः ॥” इति ब्रह्माण्डपुराणे ५८ अध्याये
द्रष्टव्यम् । प्रलयकाले एव इन्द्रादित्यादेरुदयात्, तदभाव कथं गुरोः पापमनिष्ट,
मरण वदत ० तथा च प्रलयकाले विना तस्य मरण न सम्भवतीत्याशयः ।
तेन्द्राकाशा वतम् ।

अश्व । [सावेगम्] । किम्!! [* तातो नामास्तमुपगतः ?] ।

सूत । अथ किम् ।

अश्व । हा तात ! हा तात ! । [इति मोहमुपगम्य पतितः] ।

सूत । कुमार ! समाश्वसिद्धि समाश्वसिद्धि ।

अश्व । [लब्धसंज्ञ उत्याय सास्रम्] । हा तात ! हा सुत-
वत्सल ! हा लोकत्रयैकधनुर्धर ! हा जामदग्न्यास्त्रसर्वस्वप्रति-
ग्रहप्रणयिन् ! [*]

सूत । कुमार ! अलमत्यन्तशोकावेगेन, वीरपुरुषोचितान्
विपत्तिमुपगते पितरि त्वमपि त्वदनुरूपेणैव वीर्येण शोक-
सागरमुत्तीर्य सुखी भव ।

अश्व । [आश्रुणि विमुच्य] । आर्य्य ! कथय कथय कथं
तादृग्भुजवीर्येणागरस्तातोऽपि नामास्तमुपगतः ? ।

(१) किं नामात् गुरुदक्षिणां गुरुगदां भीमप्रियः प्राप्तवान् ?

सूत । अन्तं पापम् ।

अश्व । अन्ते नामिदयालुरुज्जितनयेनासादितो जिष्णुना ? ।

सूत । कथमेवं भविष्यति ।

अश्व । गोविन्दैत सुदृशनस्य नियतं धारापथं प्रापितः ?

सूत । तदपि नास्ति ।

(१) भीमप्रिय इत्यनेन ताग्रप्रत्येन लब्धेयं न प्रकाशितम्, अतो भीमेन यद्येष्ट-
माचरितमिति भावः । एवम् अन्तेवासिदयालुत्वनाप उपेक्षाया बोज, जिष्णुना
अर्जुनेन, आसादितः व्यापादितः । आर्द्धशक्तिविकीर्णतं वृत्तम् ।

* [तात एव नास्ति *] कश्चिदित्येष पाठः ।

+ [काशि, प्रथमं मे प्रतिवचनम्] इति कश्चिदपि पाठः ।

अश्व । शङ्के नापटमन्यतः खलु गुरोरेभ्यस्तुर्थादहम् ॥
सूत । कुमार !

(१) एतेऽपि तस्य कृपितस्य महाऽस्त्रपाणेः

किं धूर्जटेरिव तुन्नामुपयान्ति मङ्गे ।

शोकोपरुद्धहृदयेन यदा तु शस्त्रं

त्यक्तं तदाऽस्य विहितं रिपुणाऽतिघोरम् ॥

अश्व । किं पुनः कारणं शोकस्य अस्त्रपरित्यागस्य वा ? ।

सूत । ननु कुमार एव कारणम् ।

अश्व । कथमहमेव ! ।

सूत । [अश्रुणि विमुच्य] । श्रूयताम्—

(२) अश्वत्यामा हत इति पृथासूनुना स्पष्टमुक्त्वा

स्त्रैरं श्रेष्ठे गज इति किल व्याहृतं मत्स्यवाचा ।

तच्छ्रुत्वाऽमौ दयिततनयः प्रत्ययात्तस्य राज्ञः

शस्त्राख्याजौ नयनमाल्ललं चापि तुल्यं सुमोच ॥

अश्व । हा तात ! हा सुतवत्सल ! हा वृथामदर्थपरि-

(१) महाऽस्त्रपाणे रित्यनेनास्त्रधारणेऽयं तैर्गपि दुर्जेय इति सूचितम् । अति-
घोरं नृशसत्, त्यक्तास्त्रस्य दिसनमनायैकायैम् । रिपुणा तदभायमेवोत्पन्नेन
सहकारिपुणा घृष्टदुःखेन, विहितम् । अस्त्रत्यागे हेतुमाह, शोकेत्यादि ।—शोकेन
उपरुद्धं व्याप्त, हृदयं यस्य तथाभूतेन, शोकार्तस्य अस्त्रत्यागः समुचित इति भावः ।
वसन्ततिलकं व्रतम् ।

(२) श्रेष्ठे वाक्यस्यावसाने, गज इति पदं स्त्रैरं मन्दं, न तु परकीधेच्छया,
तेनाश्वव्याघ्राद्ययता तथा च अस्पष्टमित्यर्थः ; अत एव तस्य न सत्यवादिता-
व्याघात इति सूचयन् । अश्रुनाटि, सत्यवाचेति, तत आश्रुत्यामा हत इति स्पष्टं
वाक्यावयव, श्रुत्वा तस्य राज्ञः प्रत्ययात् सत्यवादित्वविश्रान्तात्, आजौ अस्त्राणि
अपुर्णतश्च तुल्यमेकदेव, सुमोच । इह अभूताहरणनामा गर्भसन्धिः, तन्नोक्तं
अत्रैव "इत्तं भूतस्य यदाक्यमभूताहरणम् तत्" इति । मन्दाक्रान्ता व्रतम् ।

त्यक्तजौवित ! हा शीर्ष्यराशि ! हा शिष्यप्रिय ! हा युधिष्ठिर-
पक्षपातिन् ! [इति रोदिति] ।

सूत । कुमार ! अल्पमत्यन्तपरिदेवनकार्पण्येन (१) ।

अश्व । (२) श्रुत्वा बध मम सृषा सुतवक्त्रभेन
तात ! त्वया सह शरैरसवो विमुक्ताः ।
जीवाम्यहं पुनरथो भवता वियुक्तः
क्लूरुऽपि तन्मयि मुधा तव पक्षपातः ॥
[इति मोहमुपगतः] ।

[नेपथ्ये] । समाश्वसितु समाश्वसितु कुमारः ।

[ततः (३) प्रविशति सोदृगः कृपः] ।

कृप । (४) धिक् मानुजं कुरुपतिं धिगजातशत्रुं
धिक् भूपतीन् विफलशस्त्रभृतो धिगघ्नान् ।
केशग्रहः खलु तदा द्रुपदात्मजाया
द्रौणस्य चाद्य लिखितैरिव वीक्षितो यैः ॥

(१) अल्पमत्यन्तपरिदेवनकार्पण्येन अतिमात्रबिलापदैन्येन ।

(२) मम सिध्यामरणश्रवणान्युक्तप्राणस्य तव सत्य मरणेऽपि जीवती मम
अथद्याऽऽचरणात् त्रारत्वं, तादृशं क्लूरु मयि तव पक्षपातः खंडः, मुधा इथेल्ययः ।
वसन्तिलकं वृत्तम् ।

(३) व्रज कृप । समरमित्यनेन कृपस्य सूचनात् ततः प्रविशतीत्युक्तिः सहस्रवृत्ते,
सूचितप्रवेशस्यैव नाय्ये प्रवेशनस्य पूर्वं भरतवाक्येन प्रतिपादितत्वात् ।

(४) तदा द्युतफालं, द्रौपद्याः अद्य च द्रौणस्य केशग्रहः बलात्कारेण केश-
धारण, येः अस्त्रसर्वाङ्गभृतिभिरव्याभिष्ट, लिखितैः चित्रस्यसौरिव, वीक्षितः, न तु
प्रतीकारार्थं खेचित, तान् भूपतीन् अस्मास्य धिक्, अस्त्रभृत्त्वविशेषणेन प्रतीकार-
व्यमतासामर्थ्येऽपि तदुत्तरधेनातिनिन्दितत्वमिति सूचितम् । दृष्टव्यं द्रुपदपक्षया
तत्कर्मणः निन्दिततरत्वात् प्रथममन्देशः, तथापि क्षमयाद्रौपदीकेशग्रहकर्मणः
कृपपतेः प्राणस्येन, द्वितीयकेशग्रहहेतुकर्मणुं धिष्ठिरस्य परतो निर्देशः । कृप-

तत् कथं नु खलु वक्षं द्रक्षाम्यश्वत्यामानम् ? अथवा द्विमवत्-
सारगुरुचेतसि (१) ज्ञातलोकस्थिनौ तस्मिन् न खलु शोका-
वेगमहमाशङ्के, किन्त्वमदृशः पितुः पराभवमुपश्रुत्य किं व्यव-
स्यतीति न जाने । अथवा—

(२) एकस्य तावत् पाकोऽयं [*] दारुणो भुवि वर्त्तते ।

केशग्रहे द्वितीयेऽस्मिन् नूनं निःशेषिताः प्रजाः ॥

[विभाव्य] । तदयं वक्षस्तिष्ठति, यावद्दुपसर्पामि । [उपसृत्य
ससम्भ्रमम्] । वक्ष ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

अश्व । [संज्ञा लब्ध्वा सास्रम्] । हा तात ! हा सकल-
भुवनैकगुरो ! [आकाशे] । युधिष्ठिर ! युधिष्ठिर !

(३) आजन्मनां न वितथ भवता किलोक्तं

न हेत्वि यज्जनमतस्त्वमजातशत्रुः ।

ताते गुरौ द्विजवरे मम भाग्यदोषात्

सर्वं तदेकपद एव कथं निरस्तम् ? ॥

पतेरपि स्वयं केशग्रहाकर्तृत्वात् सातुजमिति विशेषणम् । वसन्ततिशब्दं
उक्तम् ।

(१) द्विमवती द्विमासस्य, सारनिव स्मिरांश्च इव, गुरु ध्येयान्वितत्वात् श्व-
दृशि, अचक्षत्सामिति यावत्, चेतो यस्य तादृशेऽस्मिन् अश्वत्यामि ।

(२) एकस्य केशग्रहस्य, द्रौपद्या इति शेषः, अयं प्रत्यचेत्सातुभूयमानः, ताव-
दित्युपक्रमेऽव्ययम्, उपस्रान्त इत्यर्थः, दारुणः अनिष्टबहुलः, पाकः परिवानः,
सङ्क्रामरूपं फलमित्यर्थः, द्वितीयं द्रौपद्यस्य केशग्रहे सति, प्रजाः निःशेषिताः, भवि-
ष्यतीति शेषः, नूनमित्युपेक्षावान् । इह उद्देशस्य मुख्याङ्गं, अक्षोक्तं दर्पणे,
“रहस्याधेस्य तूद्देशः चेपः ज्ञात्” इति । पथ्यावक्तं उक्तम् ।

(३) तत् हेतुत्वाभावः निव्यावाहित्वाभावचेति इवम्, एकपदे एकस्थाने, एक-

सूत । कुमार ! एष ते मातुलः शारद्वतः पार्श्वे तिष्ठति ।

अश्व । । पार्श्वे विलोक्य सवाष्यम्] । मातुल ! मातुल !

(१) गतो येनाद्य त्वत्सह रणभुवं सैन्यपतिना

य एकः शूराणां गुरुसमरकण्डनिकषणः ।

परौहासास्त्रिणाः सततमभवन् येन भवतः

स्वसुः श्लाघ्यो भर्ता क्व नु खलु स ते मातुल । गतः ? ॥

कृप । वत्स ! परिगतपरिगन्तव्यं (२) एव भवान्. अलम्
अत्यन्तशोकावेगेन ।

अश्व । मातुल ! परित्यक्तमेव मया परिदेवनम्, (३) एषो-
ऽहं सुतवत्सलं तातमेवानुगच्छामि ।

कृप । वत्स ! अनुपपन्नमिदं भवद्विधानाम् ।

सूत । कुमार ! अलमतिसाहसेन ।

अश्व । आर्य्य ! किमुच्यते ?

(४) महियोगभयात्तातः परलोकमितो गतः ।

सदृश्ये विरहं तस्य वत्सलस्य कथं पितुः ? ॥

अत्रैव विषये इति यावत्. द्विजवरे ब्राह्मणश्रेष्ठे ; शत्रव् हीनेषु अपकटेषु कथञ्चित्
मन्त्रवदपि तादृशे तद्व्यत्यागोऽत्यन्तमनुचित इति द्योतनाय विज्ञेयवचय. कथं
केन कारणेन, निरस्तम् ? न किञ्चिदन्यत् कारणं, किन्तु ममैव भाग्यदोषात् नान्य-
कारणादित्यर्थः । वत्सलतिलकं इत्तम् ।

(१) शूराणां वीराणां. गुरुसमरकण्डनिकषणः श्रेष्ठरथेच्छाकण्डनिकण्डनिवा-
रणः. कण्डुः "चुक्कनि" इति प्रसिद्धः व्रणभेदः । श्लाघ्यः प्रशंसनीयः, ते स्वसुभर्ता
भगिनोपतिः । शिखरिणी इत्तम् ।

(२) परिगतं ज्ञात, परिगन्तव्यं वेदनीयं येन तथाभूतः, अतो न किञ्चिदावेद्यते
इत्याशयः ।

(३) "विलापः परिदेवनम्" इत्यमरः ।

(४) वत्सलस्य जयि शिखरिणी, पितुः विरहं मया सह विभोगं, कथं सदृश्ये ?
कथनात्मानं स्थापयिष्ये ? प्राचान् परिहरिष्ये इत्यर्थः । पथ्यावक्तं इत्तम् ।

कृप । वत्स ! यावदयं संसारस्तावत् प्रसिद्धैवेयं लोक-
यात्रा (१) यत्, पुत्रैः पितरो लोकद्वयेऽपि (२) अनुवर्त्तनीया
इति । पश्य—

(१) निवापाञ्चलिदानेन वितानैः श्राद्धकर्मभिः ।

तस्योपकारे शक्तस्त्वं नो जीवन् किमुतान्यथा ? ॥

सुत । आयुषन् ! यदाह शारद्वतः ।

अश्व । आर्य्य ! सत्यमेवेदं, किन्त्वतिदुर्वहत्वाच्छोकभारस्य
न शक्नोमि तातविरहितः क्षणमपि प्राणान् धारयितुं, तत्
गच्छामि तमेवोद्देशं, यत्र तादृशमपि पितरं द्रक्ष्यामि । [इत्यु-
त्तिष्ठन् खड्गमालोक्य विचिन्त्य] । अलमद्यापि शस्त्रग्रहण-
विद्यया । [सास्त्रमञ्चलिं बद्ध्वा] । भगवन् शस्त्र !—

(४) गृह्यते येनासौः परिभवभयान्नोचितमपि

प्रभावाद्यस्यासौन्न खलु तव कश्चिन्न विषयः ।

(१) लोकानां यात्रा समुदाचारेण प्रवृत्तिः ।

(२) लोकद्वयमिदं लोकपरलोकौ तव, अनुवर्त्तनीयाः यथायथं वाक्यपालन-
श्राद्धादिभिरनुमरणीयाः, चानुकूल्येन सेवनीयाः इति यावत् ।

(३) ऐहिकोपकारस्य वाक्यपालनादेर्भूतपितृसम्भवेन पारलौकिकसेवोप-
कारं दर्शयति, निवापेति ।—“पितृदानं निवापः स्यात्” इत्यमरः । निवापस्य पितृ-
दानाद्यैः योऽञ्चलिः अग्रायञ्चलिः जलाञ्चलिर्वा, तस्य दानेन, अयुषाम इत्यादिरित्
निवापाञ्चल्योः प्रकृतिविकृतिभावविरहेऽपि सत्यन्वविवक्षया पश्या समाप्तः ।
वितानैः इवाङ्कनैः तदुद्देशेन न्यक्तमटादिगृहैर्वा, श्राद्धकर्मभिश्च तस्य सतस्य पितुः,
उपकारे जीवन् सन् नो शक्तः ? अन्यथा अजीवने, किमुत ? नैव समर्थ इत्यर्थः ।
पथ्यावक्तुं इत्यम ।

(४) येन दीक्षाचार्य्येण, नोचितमपि अयुक्तमपि, नजगद्येन न-शब्दस्य समासहेन
नादेशः, “शस्त्रं दिजातिभिर्घातं चर्भो यथावदुच्यते” इति सूत्र्या चर्भोवर्गोपे ऽह
दिजातिः शस्त्रधारणस्य विहितत्वेनात्मन तद्धारणमनुचितमेवेति भावः, परि-

परित्यक्तं तेन त्वमभि सुतशोकात् तु भयात्
विमोक्ष्ये शस्त्र ! त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥

[इति परिवर्त्यक्रुमिच्छति] ।

[नेपथ्ये] भो भो राजानः ! कथमिह भवन्तस्तत्रभवतः
अत्रियगुरोर्भारद्वाजस्यासदृशं परिभवममुना नृशंसेन प्रयुक्तम्
उपेक्ष्यते ? (१) ।

अश्व । [आकर्ष्य, सक्रोधं शनैः खड्गं स्पृशन्] । किं
किं गुरोर्भारद्वाजस्य परिभवः ? ।

[पन्ननेपथ्ये] ।

(२) आचार्यस्य त्रिभुवनगुरोर्न्यस्तशस्त्रस्य शोकात्
द्रोणस्याजौ नयनमालिनचालिताद्गानस्य ।
मौली पाणिं पलितधवले न्यस्य कृत्वा नृशंसे
धृष्टद्युम्नः स्वशिविरमयं याति सर्वं सहध्वम् ? ॥
अश्व । [सक्रोधं सकम्प्य च कृपसूती दृष्ट्वा] । किन्नामेदम् ?

भवभयात् शत्रुक्रतुपराभवभयात्, तत्रिवारणाशंसेव गृहीतम्, “आततायिनमाशान्
हन्वादेवाविचारयन्” इति “निघासन्तं निघासोयात्” इति च व्युत्तौ आत्म-
वाचाशंसेव शस्त्रधारणं विहितमित्यत एव तद्वृत्तमित्यर्थः, यस्य प्रभावात्
यद्धारणमाहात्म्यात्, तत्र न विषयः अगोचरः, कश्चिदपि नासीत्, अत्रापि पूर्ववत्
न-शब्देन समासः, यतः यस्मात्, तेन त्वं परित्यक्तमतः कारणात् अहमपि त्वं
विमोक्ष्ये, ते स्वस्वस्तु भवत्कृशस्त्वस्तु । शिखरिणी इत्यम् ।

(१) भारद्वाजस्य द्रोणस्य, असदृशं परिभवमश्रीय्य तिरस्कारं, केशकर्षणरूपं,
नृशंसेन पापेन धृष्टद्युम्नेन, प्रयुक्तं कृतं, कथमुपेक्ष्यते ? शोदासोन्वेन न प्रतिज्ज्वलन्ति ?
इत्यर्थः ।

(२) पलितेन जरसा युक्तकेशेन, धवले मौली मसके, पाणिं न्यस्य याति इत्यु-
च्यते सहध्वम् ? नेपथ्ये पूर्वोक्तस्य कश्चनित्यस्मान्नाप्यनुपपन्नात् कथं चमध्वम् ? इत्यर्थः ;
मन्दाक्रान्ता इत्यम् ।

(१) प्रत्यक्षमात्तधनुषां मनुजेश्वराणां
 प्रायोपवेशसदृशं व्रतमास्थितस्य ।
 तातस्य मे पलितमौलि [* निरस्तकाशे]
 व्यापारितं शिरसि शस्त्रमशस्त्रपाणेः ? ॥

रूप । वत्स ! एवं किल जनः कथयति ।

अश्व । किं तातस्य दुरात्मना परिमृष्टमभूच्छिरः ? ।

सूत । [सभयम्] । कुमार ! आसीदयं तस्य तेजोराशेः
 देवस्य नवः परिभवावतारः ।

अश्व । हा तात ! हा पुत्रप्रिय ! मम मन्दभागधेयस्य कृते
 शस्त्रपरित्यागात्तथाविधेन क्षुद्रेणात्मा परिभाषितः । अथवा—

(२) परित्यक्ते देहे रणशिरसि शोकान्धमनसा
 शिरः श्वा काको वा द्रुपदतनयो वा परिमृशेत् ।
 स्फुरद्दिव्यास्त्रीघट्टविणमटमत्तस्य च रिपोः
 ममैवायं पादः शिरसि निहितस्तस्य सहसा ॥

आः दुरात्मन् ! पाञ्चालापसद !

(१) * आत्तं गृहीतं, धनुर्धेकेषाम्, अनेन प्रतीकारचमत्सेऽपि प्रतीकाराकारणम् ।
 मयुक्तमिति सूचितम् । प्रायेण बाहुल्येन, मरुत्कार्यमुपवासाय उपवेशनं प्रायोप-
 वेशनं, क्रियाराहित्येन च तस्यादृश्यम् । वसन्ततिष्ठकं इत्यम् ।

(२) देहे परित्यक्ते परित्यक्तमारब्धे, प्रायोपवेशन इव निशेष्टतया स्थित्वा देह-
 त्यागाय सहस्यकरणान् देहत्यागारम्भ इति बोध्यम् ; स्फुरन्ति यानि दिव्यास्त्राणि
 तेषामोषः समूह एव, द्रविणं धर्मं, तेन यो मदस्त्रेण मत्तस्य कृत्याकृत्यविवेक-
 शून्यस्य, शिरसि सहसा अयमुत्तोलितः, पादः निहितः निघातुं क्षितः, अथवा
 अयं भूमौ पादपातनेन तच्छिरसि पातनवत् कलाऽभिनीतः । शिखरिणी इत्यम् ।

(१) तातं शस्त्रग्रहणविमुखं निश्चयेनोपलभ्य

त्यक्त्वा शङ्का खलु विदधतः पाणिमस्योत्तमाङ्गे ।

अश्वत्यामा करघृतधनुः पाण्डुपाञ्चालसेना-

तूलोत्क्षेपप्रलयपवनः किं न यातः स्मृतिं ते ? ॥

अहो युधिष्ठिर ! युधिष्ठिर ! अजातशत्रो ! अमिथ्यावादिन् !

धर्मपुत्र ! सामुजस्य ते किमनेनापकृतम् ? अथवा किमनेन

अलीकप्रकृतिजिह्वचेतसा । (२) अर्जुन ! सात्यके ! बाहु-

शालिन् ! वृकोटर ! माधव ! युक्तं नाम भवतां सुरासुरमनुज-

लोकैकधनुर्धरस्य द्विजम्भनः परिणतवयसः सर्वाचार्यस्य

विशेषतो मम पितुरमुना द्रुपदकुलकलङ्गेन मनुजपशुना स्पृश्य-

मानमुत्तमाङ्गमुपेक्षितुम् ? अथवा सर्व एवैते पातकिनः, किमेतैः ।

(३) कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिटं गुरुपातकं

मनुजपशुभिर्निर्मथ्याटैर्भवद्विरुदायुधैः ।

नरकरिपुणा माहं तेषां सभौमकिरीटिनाम्

अयमहमसृञ्जेदोमांसैः करोमि टिशां बलिम् ॥

(१) पाण्डूनां पाण्डुपुत्राणां, पाञ्चालानां पञ्चालजनपदराजानाम्, सभयश्च तद्राजाशक्तद्वितस्य बहुषु लुक्, सेना एव तूलानि, सुखमाश्रत्वात्, तेषामुत्क्षेपे उपमर्दने, प्रलयवायुः, अश्वत्थवेगत्वात् । घृतधनुरित्यत्र समासालिङ्गविधेरित्यन्वत्वात् । मन्दाक्रान्ता व्रतम् ।

(२) अलीका असत्यप्रधाना, या प्रकृतिस्तथा निहन्ति कृत्स्नं, चेतो यस्य तादृगेन, तथा च मन्यवादिताख्यापनं कृत्वमात्रं, वितथवादिता तु तस्य स्वाभाविकी, कथमन्यथा गुरो द्विजवरे चेदृशामन्यवादिता स्यात् ? इति भावः ।

(३) गुरुपातकं ब्रह्महत्यारूपं महापातकं, न्यूनशस्त्रतया स्वातन्त्र्यादित्वाभावेन तद्वधे ब्रह्महत्यापातकमवश्यं भवतीत्याशयः । मनुजाः पशव इव कल्याणव्यविवेकशून्यत्वात् तैः, पशुतन्व्यनरैरित्यर्थः, निर्मथ्याटैः मङ्गामन्यथाटामतिक्रान्तेः, स्वधशस्त्रक दहनैः डि युद्धशस्त्रे मथ्यादातिक्रमः प्रसिद्धः, उदायुधैः उद्धृतशस्त्रैः, एतद्भिः सद्भिः शस्त्रधारिभिरिति वारणं कर्तव्यं, तस्य न कृतं, प्रत्युत्तानुमत्तवित्यती-

कृप । वत्स ! किन्न सम्भाव्यते भारद्वाजतुल्ये बाहुशालिनि
दिव्यास्त्रग्रामकोविदे भवति (१) ।

अश्व । भा भोः पाण्डवमत्स्यभोमकभागधेयाः ! क्षत्रि-
यापसदाः !

(२) पितृमूर्द्ध्नि सृष्टे ज्वलदनलभास्वत्परशुना

कृतं यद्रामेण श्रुतिमुपगतं तन्न भवताम् ? ।

किमद्याश्वत्यामा तदरिर्धिरासारविघसं

न कर्म क्राधान्धः प्रभवति विधातुं रणमुखे ? ॥

सूत ! गच्छ, त्व सर्वापकरणैः साङ्गामिकैः सर्वायुधैरुपेतं
महाहवलक्षणं नामास्त्रत्यन्दनमुपनय ।

सूत । यदाज्ञापयति कुमारः । [इति निष्क्रान्तः] ।

कृप । वत्स ! अवश्यप्रतिकर्तव्येऽस्मिन् दारुणे परिभवाग्नी
सर्वेषामन्माक कोऽन्यस्त्वामन्तरेण शक्तः प्रतिकर्तुम् ? ।

अश्व । किमतः परम् ? ।

कृप । सेनापत्येऽभिषिक्त भवन्तमिच्छामि समरभुवम्
अवतारयितुम् ।

अश्व । मातुल ! परतन्त्रमिदमकिञ्चित्कारम् ।

श्रीषा एव पापभागिन इति भावः । गरकस्य मुनिपुत्रासुरस्य अतिदुर्जय-
त्वापि, रिपुणा केशवेन साधे, तथा सर्वेषाम्, अयं घृताश्वः, अहम् अष्टाश्र रत्नानि,
सैदाशि वपाः, नासात्रि च तैः, दिग्मा दग्दीवतागत, बलि करोति ददाभीत्यर्थः ।
द्वारिणी वृत्त "नवमरसत्ता गः षड्वेदेष्टेष्टेष्टेरिषी मता" इति तल्लक्षणात् ।

(१) दिव्यास्त्राणा ब्रह्मास्त्रादोगा, यामं समुद्धे, कोविदे दत्त, भवति त्वयि ।

(२) अरोषा रुधिराणामाभारः शारया सप्यातः, स एव अवचमं भीतिकरं
यत्र तादृशं तत् पितृतपंचरूपं कर्म, रणमुखं विधातुं, किमद्या न प्रभवति ? न
अज्ञात ? अपि तु समय एव । शेषभोजनाद्यवस्थे अवसथमदस्य तत्सदृशभीति-
करस्य साक्षात्कम् । शिखरिणी वृत्तम् । *

कृप । वत्स ! न खलु परतन्त्रं नाकिञ्चित्करञ्च । पश्य—

(१) भवेदभीष्मद्रोणं धृतराष्ट्रबलं कथम् ? ।

यदि तत्तुल्यकर्माऽत्र भवान् धुर्यो न युज्यते ? ॥

कृतपरिकरस्य (२) भवादृशस्य त्रैलोक्यमपि न क्षमं परि-
पन्थीभवितुं, (३) किं पुनर्यधिष्ठिरबलम् ? तदेवं मन्ये, परि-
कल्पिताभिषेकोपकरणः कौरवराजो न विरात्वामेवाभ्युदीक्ष-
माणः (४) तिष्ठतीति ।

अश्व । यद्येवं त्वरते मे परिभवानलदह्यमानमिदं चेत-
स्तत्प्रतीकारजलावगाहनाय, तदहं गत्वा तातवधविषम्भ-
मानसं कुरुपतिं सेनापत्यस्त्रयङ्ग्रहणप्रणयममाश्लासनया मन्द-
सन्ताप करोमि ।

कृप । वत्स ! एवमिदम्, अतस्तमेवोद्देशं गच्छावः । [इति
परिक्रामतः] ।

[ततः प्रविशति कर्णदुर्योधनौ] ।

दुर्यो । अङ्गराज !

(५) तेजस्वी रिपुहतबन्धुदुःखपारं

बाहुभ्यां व्रजनि धृतायुधप्लवाभ्याम् ।

आचार्य्यः सुतनिधनं निशम्य सङ्घे

किं शस्त्रग्रहसमये विशस्त्रं प्रासीत् ? ॥

(१) तथोन्मुख्यं क्षमं युद्धक्षमं यस्य तादृशः, भवान् यदि धुर्यो भारवाहकतया,
अत्र सेनापत्ये, न युज्यते न निगुज्यते, नाभिविद्यते इत्यर्थः । "धुर्वह धुर्यधोरिय-धुरीषाः
स्युर्धुरन्धर." इत्यमरः । पय्यावक्तु इतिम् ।

(२) कृतपरिकरस्य कृतकटिवन्धनस्य, कृतसन्नाहस्येत्यर्थः ।

(३) परिपन्थीभवितुं विपन्थीभवितुं, विरुद्धनाचरितुमित्यर्थः ।

(४) अभ्युदीक्षमाणः प्रतीक्षमाणः ।

(५) रिपुघातस्य बान्धवस्य दुःखं तन्नाशकत्वमीदं, तदेव विन्दुरित्युच्यते,

अथवा सूक्तमिदमभियुक्तैः, प्रकृतिः (१) दुस्व्यजेति, यतः शोकात्प्रचेतसा तेन विमुच्य चतुर्धर्मकार्कश्यं द्विजातिसुलभो मार्दवपरिग्रहः कृतः ।

कर्ण । राजन् ! कौरवेश्वर ! न खल्विदमेवम् ।

दुर्योधन । कथं तर्हि ? ।

कर्ण । एवं किल द्रोणस्याभिप्राय आसीत् यथा, अश्वत्थामा मया पृथिवोराज्ये अभिषेक्तव्य इति; तस्याभावाद्दृष्ट्वा मे ब्राह्मणस्य (२) वृथा शस्त्रग्रहणमिति तथा कृतवान् ।

दुर्योधन । [सशिरःकम्पम्] । एवमिदम् ? ।

कर्ण । एतदर्थं च कौरवपाण्डवपक्षपातप्रवृत्तमहासङ्ग्रामस्य राजकस्य परस्परक्षयमुपेक्षमाणेन (३) तेन प्रधानपुरुषवधे (४) उपेक्षा कृता ।

दुर्योधन । उपपन्नमिदम् ।

अथवा पारोड्पान्त्वयासन्धात्; तस्य पारं, घृतः आयुधान्वयं प्रवः उड्प, नदी-सुलभस्यसाधनं "मन्वा" इति प्रसिद्धं याम्बा ताम्बा, बाहुभ्यां व्रजति, बाहुवलीनेव अप-कर्णशत्रोः प्रतीकारं कृत्वा दुःखं मन्दीकरोतीत्यर्थः । "उड्पस्तु प्रवः शोषः" इत्य-मरः । प्रदर्शितो वृत्तम् ।

(१) सूक्तं सुष्ठु उक्तम् । अभियुक्तैः मानैः । प्रकृतिः स्वभावः ।

(२) ब्राह्मणस्येति सत्यन्धे षष्ठी न कर्त्तरि, "उभयप्राप्तौ कर्मणि" (२ । ३ । ६६ पा० सू०) कर्मण्येव षष्ठीनिधनमात्रेण, तेन शस्त्रग्रहणमित्यत्र षष्ठा समासः रूपपादः, "उभयप्राप्तौ कर्मण्येव विहितः षष्ठा कर्मणि च" (२ । २ । १४ पा० सू०) इति समासनिषेधात् ।

(३) कौरवपाण्डवपक्षपातेन तदाकुक्कुत्येन, प्रवृत्तः महासङ्ग्रामो यस्य तस्य, राजकस्य राजसमुद्भवस्य, परस्परक्षयः परस्परं क्षयं वाशस्तम्, उपेक्षमाणेन शौदासीत्येनाप्राप्तकुर्वता, तथा च एवं परस्परक्षयैवावशिष्टानां स्वयं क्रमेण स्वाराज्य-सिद्धिर्भविष्यतीति द्रोणाशय इति उद्भावितम् ।

(४) प्रधानपुरुषवधे ब्रह्मज्ञानस्य पुरुषस्य जयद्रथस्य इत्यर्थः, वधे ।

कर्ण । अन्यच्च राजन् ! द्रुपदेन चास्य बाल्यात् प्रभृति
अभिप्रायवेदिना न स्वराष्ट्रे वामो दत्तः ।

दुर्य्यो । माधु अङ्गराज ! निपुणमभिहितम् ।

कर्ण । न चायं ममैकस्याभिप्रायः, अन्येऽभियुक्ता अपि
न वेदमन्यथा मन्यन्ते ।

दुर्य्यो । एवमेतत्, कः मन्देहः ।

(१) दत्त्वाऽभयं मोऽतिरथो बध्यमानं किरीटिना ।

सिन्धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत् कथमन्यथा ? ॥

ऋष । [विन्वाक्य] । वक्त ! एष दुर्य्योधनः सूतपुत्रेण
मह्य अस्यां न्यग्रोधच्छायायामुपविष्टिष्ठति, तद्रुपसर्पावः ।
[तथा कृत्वा] ।

उभौ । विजयतां विजयतां राजन् । ।

दुर्य्यो । [दृष्ट्वा] । अये । कथं ऋषोऽश्वत्यामा च !! । [आस-
नादवतोर्य्ये] । गुरो ! अभिवादये । [अश्वत्यामानं प्रति] ।
आचार्य्यपुत्र !—

(२) एह्यस्मदर्थहततात ! परिष्वजस्व

कान्तैरिट मम निरन्तरमङ्गमङ्गैः ।

स्यशस्तवैव भुजयाः सदृशः पितुस्ते

शोकेऽपि नो विक्रतिमेति तनूरुहेषु ॥

(१) अतिरथो महारथः । एवं त्वदङ्गप्रकारस्तस्य यथाभिमत्यः न स्थानदा
कथमुपेक्षत ? । अतिरथ इति विशेषणम् च तस्य सामर्थ्यंऽपि उपेक्षा प्रागुक्ताभि-
त्यान्वृत्तिकात् दृश्यते । पथ्यावका प्रथम् ।

(२) मोऽश्वकः, तनूरुहेषु लोमसु, विक्रतिं दर्शयामास, शोकाच्चमिति यावत्,
शोकेऽपीत्यनग शोकाप्रातश्चदताकथनेमात्प्रज्ञानन्देष्टुत्वं सूचितम् । वसन्ततिशब्दं
इत्यम् ।

[चाण्डिका पात्रे उपवेशयति] ।

अश्व । [वाष्पमुत्सृजति] ।

कर्ण । द्रौणायने ! (१) अक्षमत्यर्थमात्मानं शोकानलौ
प्रक्षेप्तुम् ।

दुर्योधन । आचार्यपुत्र ! को विशेष आवयोरस्मिन् व्यस-
नार्णवे ? । पश्य—

(२) तातस्तव प्रणयवान् स पितुः सखा मे
शस्त्रे यथा तव गुरुः स तथा ममापि ।
किं तस्य देहनिधने कथयामि दुःखम् ?
जानीहि तद्गुरुशुचा मनसा त्वमेव ॥

कृप । वत्स ! यथाऽऽह कुरुपतिस्तथैवेतत् ।

अश्व । राजन् ! एवं पक्षपातिनि त्वयि युक्तमेव शोकभारं
वाञ्छुकर्तुं, किन्तु—

मयि जीवति मत्तातः केशश्चमवासवान् ।

कथमन्ये करिष्यन्ति पुत्रेभ्यः (५) पुत्रिणः सृष्ट्वाहाम् ? ॥

कर्ण । द्रौणायने ! किमत्र क्रियते ? यदा तेनैव सर्वपरि-
भवव्राणहेतुना शस्त्रमुत्सृजतेतादृशीमवस्थामात्मा नीतः ।

(१) द्राणव्यापत्यं पुमान् द्रौणायनिः तत्सम्बन्धौ ।

(२) मम पितुः प्रणयवान् स्नेहवान्, सखा मित्रं, तेन पितृव्याप्तौयत्वं सूचितम् ।
तेन तातवधेन, गुरोर्गुरु शोको यस्य तादृशीन, मनसा त्वं जानीहि, परदुःख-
कालेन प्रणयार्थितुमशक्यत्वात् यादृश शोकवत्त्वमात्मनोऽनुभवसि, तादृशं ममाप्यनुभितु
शक्तं भावः । वसन्तार्तिवक इत्यम ।

(५) पुत्रेभ्य इत्यत्र "सृष्टेरीप्सित—" (१ । ४ । ३६ पा० सूत्रेण) सम्प्रदाने
कृतार्थी । विद्यमानेन पुत्रेण स्वापमानव्याप्रतीकारे पुत्रिणः पुत्रीत्यादौनव्यापारकालः ।
अपुत्रिण इति पाठस्तु सतीचीनस्येन पुत्रवतः पुत्रस्य सिद्धतया सिद्धे दृष्ट्या-
निरूप्य योक्तकतया तत्र सृष्ट्वाभावः सिद्ध एवेति कथमभ्युक्तिर्नाशङ्कतेति बोध्यम् ।
संज्ञावत्त इत्यम ।

अथ । अङ्गराज ! किमाह भवान् ? किमत्र क्रियते इति ?
श्रूयता यत् क्रियते—

(१) यो यः शस्त्रं विभक्तिं स्वभुजगुरुवल्लः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिक्वया गर्भशय्या गतो वा ।
यो यस्तत्कर्मसाक्षो चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्यस्तास्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥
अपि ह्य, भो जामदग्न्यशिष्य । (२) कर्ण !—

(३) देशः सोऽयमरातिश्रीं गतजनेष्विस्मिन् रुदाः पुरिताः
क्षत्राटव तथाविधः परिभवस्तूतस्य केशग्रहः ।
तान्येवाहितशस्त्रधम्मरगुरुखस्त्राणि भास्वन्ति मे
यद्गामेण क्षतं तदेव कुशतं द्रौणायानः क्रोधनः ॥

(१) स्वभुजा एव शुभ हल यस्य बाहुमावसजाय इत्यर्थः । पाञ्चालगोत्र
पञ्चालजनपदवाङ्मयं, निजारेण धरो, "इत्य सामानिकत्वं च" इतिवत् एकत्वेऽपि
कावत् तस्याः साधुताया इत्येवात्, अथवा गोत्रस्य गोत्रप्रभृत्पत्यधर्मोपाचरतायाः
समुदादिशब्देवत् एकत्वेऽवद्वेत्वात् निजारेण धरोऽस्यऽनम् । अशिक्षयथाकर्मणा
इत्यर्थः, पूर्वत्र शिशुरित्युक्तत्वेऽधिकवदस्य एवात्राभप्रत्, गर्भे शय्येव ता गतः गर्भेण
इत्यर्थः, तत्कर्मण्य द्राणपराभवकर्तृणि, साक्षो साक्षात् द्रष्टा, प्रतीकाराद्य
यत्राभावेन उदासीन इव स्थित इत्यर्थः । प्रतीपः प्रतिकूलाचारो, प्रतिहन्तो
इत्यर्थः । जगतामर्षपाचाम, अन्तकस्यापि सकललोकोच्छेदनसमयस्यापि, तस्य
तस्याहमन्तकः नाशक, अन्त करोतीति शिष्ये चतुर्लि सिद्धम् । इह उदाहरण-
नामको मुखसन्धिः, "उदाहरणम् उक्तर्षयुक्त वचनमुच्यते" इति ददयोते ।
अङ्गरा इति ।

(२) जामदग्न्यजतस्य पित्रपराभवहेतुककृत्रियवधस्य स्मारकाय जामदग्न्य-
शिष्येति कस्याधनम् ।

(३) सः पुराणादौ श्रुतः, अयं प्रत्यक्षः कुरुक्षेत्ररूपो देशः, यस्मिन् यदकटेश
समन्तपथकनामकः रुदाः जलाशयाः, अरातीना पित्रवधकर्तृणा उदयाना, शोष-
त्राणि जलाशोष तैः पुरिताः, भरेरिति प्राठे—शोषितोघोरति व्याख्येयम् । रुदा-

दुर्यो ! आचार्यपुत्र ! तस्य तथाविधस्यानन्यसाधारणस्य ते वीरभावस्य किमन्यत मद्भ्रमम् ? ।

कृप । राजन् ! सुमहान् खलु द्रोणपुत्रेण वीरुमध्यव-
सितः ममरभारः, तदहमेवं मन्य, भवता कृतपरिकरोः
ऽयमुक्तेतुं लोकत्रयमपि समर्थः, किं पुनर्युधिष्ठिरबलम् ? अतो-
ऽभिषिच्यतां मैनापत्ये ।

दुर्यो ! सुष्ठु युज्यमानमभिहितं युष्माभिः, किन्तु प्राक्
प्रतिपन्नोऽयमर्थोऽङ्गराजस्य ।

कृप । राजन् ! असदृशपरिभवशोकमागरे निमज्जन्त-
मेनमङ्गराजस्यार्थं नैवोपेक्षितुं युक्तम्, अस्यापि च तदेवारि-
कुलमनुशामनीयम्, अतः किमस्य पीडा न भविष्यति ? ।

अश्व । राजन् ! कौरवेश्वर ! किमद्यापि युक्तायुक्त-
विचारण्याया ? ।

(१) प्रयत्नपरिवोधितः स्तुतिभिरद्य श्रेषे निशाम
अर्केश्वरमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकम् ।

देव तथाविधः पुराणादौ श्रुतः, जामदग्न्यपितृपराभवप्रकारः पराभवः, केशव-
रुद्ररुद्रपूर्वकवधः, तान्येव जामदग्न्यदधिगतवतस्तातात प्राप्तवान्, अहिताना
प्रवृथा, तद्विचिन्ताना, शस्त्राणा वधराणि भवकारिण, मिगारकाण्यीत्यर्थः, अत एव
गदाणि । अथाख्यानामाकडार, “आख्यान पूर्ववृत्तौक्ति” इति दर्पणोक्तेः ।
जामदग्न्यपितृदृष्टैदयवधकथा च महाभारते आदिपर्वणि २ अध्याये “न
सर्वे अत्रमुखाय स्ववीर्येणानलद्यति । समन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान्
ऋटान् ॥” इति “समन्तपञ्चके युद्ध कुरुपाण्डवसेनयो” इति च । तथा तत्रैव
सप्तमपर्वणि १०८ अध्याये “जामदग्न्येन रामेण पितृवधमसृष्यता । राजा
परशुना पूर्वं दैव्याधिपतिर्हतः ॥” इति च अनुसन्धेया । शार्दूलविकीर्णित
वृत्तम् ।

(१) श्रेषे स्वस्रासि, भविष्यत्सामोष्ये लट्, समरचिलाराहित्येन

इयं परिममाप्यते रणकथाऽद्य टोशालिना

व्यपेतु नृपकाननातिगुरुरद्य भारो भुवः ॥

कर्ण । द्रोणात्मज ! वक्तुं सुकरमिदमध्यवसितुं दुष्करं,
बहवः कौरवबले अस्य कर्मणः शक्ताः ।

अश्व । अङ्गराज ! एवं बहवः कौरवबले शक्ताः, किन्तु
दुःखोपहतः शोकावेगवशात् ब्रवीमि, न पुनर्वीरजनाधि-
क्षेपिण ।

कर्ण । मूढ ! दुःखितस्याश्रुपातः, कुपितस्य चायुधद्वितीयस्य
सङ्ग्रामावतरणमुचितं, नैवंविधाः प्रलापाः ।

अश्व । [सक्रोधम्] । अरे रे राधागर्भभारभूत ! सूताप-
सद ! किमेवमाक्षिपसि !! (१) ।

कर्ण । (२) सूतो वा सूतपुत्रो वा यो वा को वा भवाम्यहम् ।

देवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम् ॥

स्वास्थ्यं निद्राधिक्यं प्राप्स्यस्ये, अत एव स्तुतिभिः वन्दिनां स्वप्नेः, प्रथमेन
प्रथमाधिक्येन, गाढनिद्रस्य प्रबोधने प्रथमाधिक्यमुचितमेवेति भावः, परिवोधितः
निद्राभङ्गं प्रापितः, निशामिति अत्यन्तसद्यगे द्वितीया, समक्षा निद्रा व्याप्येत्यर्थः,
तेन तृतीयप्रहरे मन्त्रवाद्ये निद्राभङ्गो नापेक्षित इति सूचितम् । गाढनिद्राप्राप्ती
हेतुमाह, एवमेवेति चिन्तनपुरःसररथकर्तव्यकार्यावधारणाद्ये मन्त्ररूपा कथा ।
टोशालिना दोर्भां प्रशस्तबलत्वेन शालते ज्ञाचते इति टोशाली, बाहुबलवतेत्यर्थः ।
परिचिन्तयते समूलं निवार्यते ; तत्र हेतुः अकेशवमित्यादि, केशवस्य तेषां प्रधान-
कथावत्वात् तस्य प्राक्निर्देशः । निःसोमकं सोमवंशरहितं, तेन स्वायम्भुवप्रभृतीनां
तत्कथायानामपि नाशमसूक्तम् । भुवी भारहरणार्थेनागतस्य केशवस्य वधे तत्र
स्वाहितं देवानामभौष्टिहास्यव्याघात इत्याशङ्क्य तदपि स्वयमेव कार्यमित्याह, नृपे-
त्यादि, वृषा एव काननानि तैरतिगुहः । पृथ्वी इत्यम् ।

(१) सूतापसद ! सूताधम । । आक्षिपसि तिरस्करोषि ।

(२) कुली बल्कले, जन्म देवायत्तं भाग्याधीनं, जात्यायुर्भोगानां स्वर्गविपाकः

अश्व । किमाह भवान् ? ममापि नामाश्वत्यान्वो दुःखितस्य
अशुभिः प्रतिक्रियामुपदिशसि, न शस्त्रेण ? । पश्य—

(१) निर्वीर्यं गुरुशापभाषितवशात् किं मे तवेवायुधम् ?

सम्प्रत्येव भयाद्विहाय समरं प्राप्तोऽस्मि किं त्वं यथा ? ।

जातोऽहं सुतिवंशकूर्त्तनविदां किं सारथीनां कुले ?

क्षुद्रारातिक्रताप्रियं प्रतिकरोम्यस्त्रेण नास्त्रेण किम् ? ॥

कर्ण । [सक्तोधम्] । अरे रे वाचाट ! ह्यथाशस्त्रग्रहण-

दुर्विदग्ध ! वटो !—

निर्वीर्यं वा सर्वीर्यं वा मया नोत्सृष्टमायुधम् ।

यथा पाञ्चालभोतेन पित्रा ते बाहुशालिना ॥

अश्व । [सक्तोधम्] । अरे रे रथकारकुलकलङ्क ! राधागर्भ-

भारभूत ! आयुधानभिन्न ! तातमप्यधिच्छिपसि !! अथवा—

तथैव शास्त्रे उक्तत्वात् ; पौरुषं विक्रमः, मदावधं न भाग्यावधनमित्यर्थः ।
पथ्यावक्तं इत्यम ।

(१) गुरोः परशुरामस्य, शापभाषितं ज्ञापोक्तिः, “सूतीपचावाननिदं तवास्मिं
न कमकाले प्रतिभास्यति त्वाम्” इत्युक्तदृष्ट्या, तद्वशात् तदायस्या, किं निर्वीर्यम् ?
प्रभावरहितम् ? तच्छापास्य रणभीरुताऽपि तस्य, सा च कथा महाभारते कर्णपर्वणि
४२ अध्यायेऽनुसन्धेया, निजशिश्यात् अविद्यात् पराजयं प्राप्य अविद्याय विद्या
न देवैति प्रतिज्ञावतः परशुरामस्य समीपे ब्राह्मणत्वेनात्मानं प्रख्याप्य कर्णेन विद्या-
ऽधिगता, तस्मिन्नेव च एकस्मिन् दिवसे कर्णोऽपधानं कृत्वा सुते रामे कृत्वासा-
हपिण्येभ्यः तद्रुभेदनेन कर्धिरस्य प्रसःबन्धेऽपि गुरोर्निद्राभङ्गमिधाऽचञ्चलतथा
खितस्य कर्णस्य प्रबुद्धगुरुणा तद्दर्शनेन भेदमसञ्चलैर्गुणेन अत्रियत्वं निर्दोष्यं निष्ठा-
कथनेन विद्यामधिगम्यः कर्णस्य, विद्या ते कमकाले विक्रवा भविष्यतीति
प्रागुक्तज्ञापो हत इत्येवदृष्ट्या । क्षुद्रः स्वल्पः, चनायाससाध्यः, योऽरातिक्रान्तं कृतम-
प्रियमनिष्ट, किमस्त्रेण अशुर्जलेन, प्रतिकरोमि ? अस्त्रेण किं न ? अथत इव मम
ज्ञापरादित्येनाज्ञापानमवीक्ष्यत्वाभावात् अभीरुताशस्त्रेणैव तत् प्रतिकरोमीति
भावः । शार्ङ्गविधौहितं इत्यम ।

(१) स भौरुः शूरो वा प्रथितभुजमारस्त्रिभुवने

कृतं यत्तेनाजौ प्रतिदिनमियं वेत्ति वसुधा ।

परित्यक्तं शस्त्रं कथामिति स सत्यव्रतधरः

पृथासूनुः मात्तो त्वमसि रणभोरो ! क्व नु तदा ? ॥

कर्ण । [विहस्य] । एवं भौरुरहं, त्वं पुनर्विक्रमैकरसः, तव
पितरमनुस्मृत्य महान् मे संशयो (२) जातः । अपि च, अरे मूढ !—

(३) यद्वि शस्त्रमुज्झितमशस्त्रपाणयो

न निवारयन्ति किमरीनुदायुधान् ? ।

यदनेन मौलिदलनेऽप्युदासितं

सुचिरं स्त्रियेव नृपचक्रमन्त्रिधौ ॥

अश्व । [सक्त्राधिं सकम्पच्च] । दुरात्मन् ! राजवल्लभप्रगल्भ !

सूतापसट ! असम्बद्धपलापिन् !

(१) इयं वसुधा तदिति बहूनां राशं वधात क्रमेण भूमिभारीऽपहत इत्यती
भूमिः भारकाशवमेव जानातीत्यर्थः, अथवा वसुधापटनं तत्स्वा लोका लक्ष्यते,
ते च प्रतिदिनलोकाश्चयदशनात् ततः कर्म जानन्ति, न तु भवान्, तदा तव ततः
पलायनादिति भावः, शस्त्रत्यागे च यत् कारणं तत् पृथासूनुर्वेत्ति, हे रणभोरो !
तदा तस्मिन् समये, त्वं क्व ? तत्र नैव स्थितः, तत् कथं तच्छामहेतुपरिज्ञानं ते स्थात् ?
इत्याशयः । शिखरिणी उक्तम् ।

(२) अश्वत्याभोक्तमात्मनो भीवलं प्रोख्याऽभ्युपेत्य तच्च विक्रमप्रधानतया व्याजेन
संस्तुत्य तस्य दृष्टकर्मं दशवित्तमसमर्थतया तत्पितुर्बन्धुनाथकर्मं दृष्टतया उज्ञान्य
तं निन्दति, तव पितरमिति, पितरं वक्ष्यमाणकर्मं कुर्वाणमित्यर्थः । संशयः
निवारणासाधारण्येन भयेन शोकेन वा उदासितमित्येवंदपः सन्देहः ।

(३) वीरेः शस्त्रमुज्झितं त्यक्तं, तथाऽपि किमशस्त्रपाण्योऽपि काकुबलीनापि,
उदायुधान् उज्जृतास्त्रान्, अरीन् न निवारयन्ति ? अपि तु निवारयन्त्येव, तदनिवारणेन
राजसमूहसन्निधौ स्त्रियेव भीतेन कातरैश्च असमर्थेन वा यदुदासितं तत् किहेतु-
कम् ? इति संशयः, तथा च काकुबलीनापि त्सेऽवश्यमेव निवारयेदुत्सव्यं काकुबली

(१) कथमपि न निषिद्धो दुःखिना भीरुणा वा

दृष्टतनयपाणिस्तेन पित्रा ममाद्य ।

तव भुजबलदपाध्यायमानस्य वामः

गिरसि चरण एष न्यस्यते वारयैनम् ॥

[इति तथा कर्तुंमृत्तिप्रति] ।

[कृपदुर्योधनौ] । गुरुपुत्र ! मर्षय मर्षय । [इति
निवारयतः] ।

अश्व । [चरणप्रहारं नाटयति] ।

कर्ण । [सक्रोधमुत्थाय खड्गमाकृष्य] । अरे दुरात्मन् !
ब्रह्मबन्धो ! आत्मस्नाधिन् !—

(२) जात्या काममबध्योऽसि चरणं त्विदमुद्धृतम् ।

अनेन लूनं खड्गेन पतितं वेत्स्यसि क्षितौ ॥

अश्व । अरे मूढ ! जात्या चेदबध्योऽहम् इयं सा जातिः
परित्यक्ता । [इति यज्ञोपवीतं छिनत्ति । पुनश्च सक्रोधम्] ।

(३) अद्य मिथ्याप्रतिज्ञोऽसौ किरीटी क्रियते मया ।

शस्त्रं गृहाण वा त्यक्त्वा मौलौ वा रचयाञ्जलिम् ॥

नासौदिति भावः, एतेनात्मनो गुरुशापेनास्त्रबोधाभावेऽपि बाहुबलशालिलं
सूचितम् । मञ्जुभाषिणी इत्तं, "सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी" इति तद्वचणात् ।

(१) आत्मनो भुजबलदृष्टनेन गर्वितं कर्णं प्रति तदुक्तवाक्योत्तरं ददत् तदप-
मानसूचकं वामपादनिक्षेपमभिनयन्नाह, भुजबलेन यो दर्पसेन चाध्यायमानस्य
विकृत्यमानस्य, तव गिरसि एषः अद्यमुत्थोक्षितः, वामः पुंसः स एवातोबापकृष्टः, न तु
दर्शयः, पादो निषिध्यते, चरस्तु नैवेत्यर्थः । शालिनो इत्यम् ।

(२) जात्या ब्राह्मण्येन, काम तावत्, अबध्यः, न चेत् खड्गेन बध्यसे इत्यर्थः,
अतो येनाङ्गेनापराहोऽसि तदङ्गमेव छिद्यते इत्याह, उद्धृतमित् चरणं खड्गेन
लूनं। अतो पाततमेव वेत्स्यसि, नादौ, लघुहस्तात् भवतोऽप्रतिस्वायंत्वाच्च तद्वेदने-
ऽपि न प्रतिवेधी भविष्यतीत्याशयः । पथ्यावक्त इत्यम् ।

(३) किरीटी अर्जुनः, मिथ्याप्रतिज्ञः विफलीभूता तव वचकृपा प्रतिज्ञा यच्च

[उभावपि खड्गमाश्रय्य चन्दोऽर्धं वदन्तुमुद्यतौ. ऋषदुर्व्योषणो निवारयतः] ।

दुर्व्यो । आचार्य्यपुत्र ! शस्त्रग्रहणेनात्मम् ।

कृप । वत्स ! सूतपुत्र ! शस्त्रग्रहणेनात्मम् ।

अश्व । मातुल ! मातुल ! किं निवारयसि ? अयमपि तात-
निन्दाप्रगल्भः सूतापमटो घृष्टदुःखपक्षपात्येव (१) ।

कर्ण । राजन् ! न खल्वहं निवारयितव्यः ।

(२) उपेक्षितानां मन्दानां धीरसत्त्वैरवज्ञया ।

अत्रासितानां क्रोधान्धैर्भवत्येषा विकल्पना ॥

अश्व । राजन् ! मुञ्च मुञ्चेतम्, आमादयतु मङ्गुजान्तरनिष्येष-
सुलभमसूनामवसाटनम् । अन्यच्च, राजन् ! स्नेहेन कार्य्येण वा
त्वमेनं ताताधिक्षेपकारिणं दुरात्मानं मत्तः परिरक्षितुमिच्छसि,
तदुभयमपि वृथैव (३) । पश्य—

(४) पापप्रियस्तव कथं गुणिनः सहायः

सूतात्मजः शशधरान्वयसम्भवस्य ? ।

हन्ता किरीटिनमयं नृप ! मुञ्च कुर्यां

क्रोधादकर्णमपृथ्यात्मजमद्य लोकम् ॥

[इति प्रहर्षुनिष्कृतिः] ।

तथा क्रियते, तव वधेन तस्य प्रतिशयाः वैफल्यं सम्पाद्यते इति भावः । शस्त्रं
युद्धार्थं, गृहार्थं, चरणां शस्त्रं त्यक्त्वा भौली अक्षलिं विनयाक्षलिं, रचय, नो वेत् वध्य
इत्याशयः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ।

(१) घृष्टदुःखपक्षपाती तत्पक्षान्धैः, तातनिन्दकत्वान् ।

(२) धीरसत्त्वैः धीरप्रकृतिभिः, अवज्ञया उपेक्षितानां मन्दानां स्वल्पबलानामपि,
एवा एवविधा, विकल्पना आत्मज्ञाया, भवति, ततोऽयं शासनीय इति भवः ।
पथ्यावक्तं वृत्तम् ।

(३) एतद्विषयः खेडः एतत्कृतकार्यानुरोधित्वेऽनुभवमपि वृथा निष्पन्नम् ।

(४) चादौ असह्यत्वादक्षिणं खेड एव तवानुचित इत्युक्त्वा पश्चात् कार्यानु-
रोधित्वमपि निरक्षति । अक्षरं नपृथ्यात्मजम्, एतेन विक्षीर्षितप्रयाऽऽत्मनवपक्ष मन्वेव

कर्ण ! [खड्गमुद्यम्य ।] अरे वाचाट ! ब्राह्मणाधम ! एवं न भवमि ? । राजन् ! मुञ्च मुञ्च, न खल्वहं वारयितव्यः । [इति हन्तुमिच्छति] ।

दुर्योधन ! कर्ण ! गुरुपुत्र ! कोऽयमद्य युवयोर्व्यामोहः ? (१) ।

कृप । वत्स ! अन्यदेव प्रस्तुतमन्यत्रावेग इति कोऽयं व्यामोहः ? स्वबलव्यसनं चेदमस्मिन् काले राजकुलस्यास्य युष्मत् एव भवतीति वामः पत्याः (२) ।

अश्व । मातुल ! न लभ्यतेऽस्य कटुप्रलापिनो रथकारकुल-कलङ्कस्य दर्पः श्रादयितुम् ? ।

कृप । वत्स ! अकालः खलु स्वबलप्रधानविरोधस्य ।

अश्व । मातुल ! यद्येवम्—

(३) अयं पापो यावन्न निधनमुपेयादरिशरेः

परित्यक्तं तावत् प्रियमपि मयाऽस्त्रं रणमुखे ।

बलानां नाद्येऽस्मिन् परिकुपितभीमार्जुनभये

समुत्पन्ने राजा प्रियसखममुं वेत्तु समरे ॥

[इति खड्गमुद्यमति] ।

अपादनीयतया तदर्थमेतदशुभो ह्येति वत् प्रागुक्तं तत् समर्पितमिति बोध्यम् ।
वसन्तनिष्कं वत्सम् ।

(१) व्यामोहः विशेष मग्नता, वैपरीत्याचरन्मिथ्यैः ।

(२) अन्यदेव पाश्चात्तादिजननादि, प्रस्तुतं चिकीर्षितम्, अन्यत्र स्वबलविरोधे
एव, आवेगः आसक्तिः ; अस्मिन् समये स्वबलहोः परस्परविरोधरूपेण यत् व्यसनं तत्
युष्मत् भवतः, भवतीति पत्याः उपायः, वामः प्रतिकूलः ।

(३) अस्मिन् कर्णे, सेनापतो वृत्ति परिकुपितभीमार्जुनभये जाते वसुं प्रियसखं
कर्णं, तथा वेत्तु पश्चात्तापेन अनिष्टवारणाय वा करतु । शिखरिणो वत्सम् ।

कर्ण [विहस्य] । अपरित्यक्तमपि भवाद्दृशैरायुधं ननु
चिरपरित्यक्तमेव निष्फलत्वात् ।

(१) धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ? ।

यद्वा न मिहमस्त्रेण मम तत् केन सेत्स्यति ? ॥

[निपथ्ये] । आः दुर्गात्मन् ! द्रौपदीकेगाम्बरकर्षणमहा-
पातकिन् । धार्तराष्ट्रापमद ! चिरस्य खलु कालस्य मत्-
सम्मुखमागतोऽमि । अरे लुद्रपशो ! क्रोदानां गम्यते ? । अपि
च, भो भो राधेयदुर्योधनमौत्रलपभृत्तयः पाण्डवविद्देषिणश्चाप-
पाणयो मानधनाः ! शृण्वन्तु भवन्तः ।

(२) सृष्टा येन शिरोरुहे नृपशना पाञ्चालराजात्मजा

येनास्याः परिधानमप्यपहृतं राज्ञां गुरुणां पुरः ।

यस्योरःस्यलशोणितासवमहं पातं, प्रतिज्ञातवान्

सोऽयं मद्भ्रजपञ्चरे निपतितः संरक्ष्यतां कौरवाः ! ॥

[सर्वे आकर्षयन्ति] ।

अश्व । अङ्गराज ! सेनापते ! जामदग्न्यशिष्य !
द्रोणोपहासिन् ! भुजबलपरिरक्षितसकललोक । (१) [धृतायुध
इति पठित्वा] । इदं तदासन्नतरमेव संवृत्तं, रक्षैनं साम्प्रतं
भौमात् दुःशासनम् ।

(१) यावदहं धृतायुधकावदन्यैरेवधृते, आयुधैः किं प्रयोजनम् ? यन्ममास्त्रेण न
सिद्धं तदस्यास्त्रेण कथं सेत्स्यति ? अपि तु नेवेत्यर्थः । पथ्यावक्तं वक्तम् ।

(२) ना पशुरिव अकृत्यस्य परस्त्रीधर्षणस्य कारकत्वात्, राज्ञा गुरुणाञ्च
भीष्मादीना, पुरोऽये, परिधानं वस्त्रम्, अपहृतं, गुरुसन्निधाने त्रीडाकरकाय्येकरण-
मन्थनाशुषितमिति भावः । भुजो पञ्चरनिव बन्धनहेतुत्वात्, तम निपतितः
प्राप्तः । हे कौरवाः । संरक्ष्यतामिति साहज्यारोक्तिरेषा । शःर्दल्लविक्रीडितं
वक्तम् ।

(३) जामदग्न्यशिष्यत्वेन स्पष्टमानः द्रोणमधिधिपक्षीति द्योतयन् क्रमेण

कर्ण । आः ! का शक्तिर्विकोदरस्य मयि जीवति युव-
राजस्य क्लायामप्याक्रमितुम् । युवराज ! न भेतव्यं न
भेतव्यम्, अयमहमागतोऽस्मि । [इति निष्क्रान्तः] ।

अश्व । राजन् ! कौरवनाथ ! अभीष्टज्ञानं सम्पत्ति कौरव-
बलमालोडयन्ती भीमार्जुनी राधेयैर्नैवविधेनान्येन वा न
शक्यते निवारयितुम्, अतः स्वयमेव भ्रातुः प्रतीकारपरी भव ।

दुर्योध । आः ! का शक्तिः दुरात्मनः पवनतनयस्यान्यस्य वा
मयि जीवति शस्त्रपाणी वत्सस्य क्लायामप्याक्रमितुम् । वत्स ! न
भेतव्यं न भेतव्यम् । कः कोऽत्र भोः ! रथमुपनय । [इति
निष्क्रान्तः] ।

[नेपथ्ये कलकलम्] ।

अश्व । [अग्रतो विलोक्य] । मातुल ! हा धिक् ! कष्टम् ।
एष खलु भ्रातुः प्रतिज्ञाभङ्गभोक् । किरीटी समं दुर्योधन-
राधेयौ शरवर्षैर्दुर्वैरैरभिद्रवति । हा कष्टम् ! सर्वथा पीतं
दुःशासनशोणित भोमिन ; न खलु विषेहं दुर्योधनानुजस्यैनां
विपत्तिमवलोकयितुम्, अनृतमनुमतं नाम, मातुल ! शस्त्रं
शस्त्रम् ।

(१) सत्यादप्यनृतं श्रेयो धिक् । स्वर्गं नरकोऽस्तु मे ।

भीमात् दुःशासनं व्रातुं त्यक्तमत्यक्तमायुधम् ॥

[इति सङ्ग गृहीतुमिच्छति] ।

सत्याधनइयम् । सनापते इत्यनेन असमर्थस्य भवतकाल्पर्यभिषेकादशोग्यपद-
प्राप्तत्वेन गवित्तत्वं द्योतितम् । सुजबलित्यादविशेषणं घृतायुध इत्यादिना यदात्मनो
गुणश्लाघा कृता, तस्मात् अयथातथ्यद्योतकोपहासपरम् ।

(१) शस्त्रपरित्यागः प्रतिज्ञातः, तस्य यदृशेऽसत्यमाशङ्क्य असत्यकार्येनरकमपेक्ष्य
दुःशासनवधजन्यदुःखमधिकं मन्यमान आह, सत्यादप्यनृतमिति । त्यक्तं कृतया
प्रतिज्ञया मुक्तम्, आयुधं दुःशासनं भीमाद्विस्तृतमत्यक्तं पुनर्गृहीतमस्तु इत्युक्तं ।
इत्यादिकं इत्तम् ।

[नेपथ्ये] । महात्मन् ! भारद्वाजसुनो ! न खलु सत्त्ववच-
नम् अनुसृष्टितपूर्वमुत्सृष्टयितुमर्हसि ।

ऊप । वत्स ! अश्रौरिणी वाणौ भवन्तमनृतादभिरक्षति ।

अश्र । कथमियममानुषी वाक् नानुमनुते सङ्गमावतरणं
मे !! भोः ! कष्टम् !! आः ! पक्षपातिनो देवा अपि पाण्डवा-
नाम् !! सर्वथा पौतं दुःशासनशीघ्रितं भोमेन । भोः ! कष्टम् !!
(१) दुःशासनस्य रुधिरं पीयमानेऽप्युदासितम् ।

दुर्धोधनस्य कर्त्तास्मि किमन्यत् प्रियमाहवे ? ॥

मातुल ! राधेयक्रोधवशादनाथ्यमस्माभिराचरितम्, अतस्त्वमपि
तावदस्य राज्ञः पाश्वपरिवर्त्ती भव ।

ऊप । गच्छाम्यहमत्र प्रतियिधातुं, भवानपि शिविर-
सन्नवेशमेव प्रतिष्ठताम् ।

[सभो परिक्रम्य निजान्तो] ।

इति तृतीयोऽङ्कः ।

(१) दुःशासनस्योक्तम् ।—दुःशासनस्य रुधिरं रक्ते, पीयमानेऽपि, भोमेनेति शब्दः,
उदासितम् शोकाशोकमवलम्बितं, नास्मिपि कृतमित्यर्थः, आहवे युद्धं दुर्धोधनस्य
अन्वयः अपर, किं प्रियं कर्त्तास्मि ? कारण्यान् ? एतादृशमहत्प्रचयादन्वयस्य
प्रियकार्यव्यासम्भवादिना भावः । पश्यामः इत्यम् ।

इति श्रीतारालासतर्कभाष्यतिभट्टाचार्यविराजते वेणीसंहारनाटकव्याख्याने

अश्वत्थामनामकतृतीयोऽङ्कव्याख्या ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति प्रहारमुच्छ्रितं रघुञ्च दृष्ट्वावनमपहरणं नृतम् ।]

सूत । [ममन्ध्रं परिक्रामति ।]

[नेपथ्ये] । भो भो बाहुबलावलेपपत्तितमहाममर-
टोहटाः कौरवपक्षपातपणीकृतपाणदृविणसञ्चयाः (१) नर-
पतयः । मंस्तभ्यन्तां, हतदुःशामनपीतावशेषशोणितस्रपित-
बीभत्सवेशत्रकोटरदर्शनविषादपरिस्वलत्प्रहरणानि रणात्
प्रद्रवन्ति वनानि ।

सूत । [विलोक्य] । कथमेष धवलसपलचामरचुम्बित-
कनकक्रमगडलुना शिखरावनह्वैलगन्तीसूचितेन हतगजवाजि-
नरकलेवरमहस्रसम्पटावधमोत्सदानकतकलकलकिङ्किणीजाल-
मालिना रथेन शरवर्षस्तम्बितपरबलपराक्रमप्रदुतमात्सवल-
माश्वामयन कृपः किरीटिनाऽभियुक्तमङ्गराजमनुसरति । हन्त !
जातमस्रहलानामवलम्बनम् ।

[नेपथ्ये कलकलामन्तरम्] ।

भीमः । भो भो अस्रदर्शनभयस्वलितकामुककृपाणतोमर-
गन्तयः कौरवचमूभटाः ! पाण्डवपक्षपातिनश्च योधाः ! न
मेतव्यं न मेतव्यम्, अयमहं निहतदुःशामनपीडरोरस्थल-
क्षतजासवपानमटोहतो रभसगामी (२) स्तोकावशिष्टप्रतिज्ञा-

(१) कौरवपक्षपातेन तस्केहेन, तस्याहायेन, तदर्थमिति यावत्, पक्षीकृत-
प्राण एव दृविणसञ्चयो वै, यथा टूसादौ दृविणसञ्चयः पक्षीकृषते एवं रणटूते
तेः पाण्ड एव पक्षीकृत इत्यर्थः ।

(२) रभसगामी लरितगतिः, उल्लसतमग इति यावत् ।

महोत्सवः (१) कौरवराजस्य द्यूतनिर्जितो दासः (२) पार्थ-
मध्यमो भीमसेनः सर्वान् भवतः साक्षीकरोमि, श्रूयताम्—

(१) राज्ञो मानधनस्य कार्मुकभृती दुर्योधनस्याग्रतः

प्रत्यक्षं कुरुवान्भवस्य च तथा कर्णस्य शल्यस्य च ।

पीतं तस्य मयाऽद्य पाण्डववधूकेशाश्वराकर्षिणः,

कोष्ण जीवत एव तौष्णऋजश्नुष्णादसृक् वक्षसः ॥

सूत । [श्रुत्वा सभयम्] । अये ! आसन्न एष दुरात्मा
कौरवराजपुत्रमहावनात्पातमाकृतः, अनुपलब्धसञ्ज्ञश्च (४) ताव-
दत्र महाराजः, भवतु, सुदूरमपनयामि स्यन्दनं, कदाचित्
दुःशासन इवास्मिन्नप्यनार्योऽनार्यमाचरिष्यति । [त्वरितं
परिक्रम्यावलोक्य च] । अये । अयमसौ सरसोमरीजविलोलन-
शीतलसुरभिमातरिष्वसंवाहितसान्द्रकिंसलयो (५) न्यग्रोध-

(१) लोक स्वल्पम्, अयंशिष्टा दुर्योधनाकभङ्गरूपा या प्रतिज्ञा तथा महोत्सवो
यस्य, प्रतिज्ञायाः स्मृत्यावशिष्टत्वात् जातानन्दसन्दोह इत्यर्थः ।

(२) द्यूतेन निर्जितः अत एव दासः दासत्वेन पूर्वमुपहसित इत्युक्त्या च अप-
कारकारणम् । अयमित्यनेन दुःशासनोर, श्लेषवतजासवपानेनात्मना मत्तता
स्थापिता ।

(३) राज्ञः इति मानधनस्येति कार्मुकभृत इति च विशेषणद्वयेण राज्ञो-
ऽपमानोऽतीव दुःसह, विशेषतः मानधनस्य, तत्रापि चापधारित्वेऽपि प्रतीकारा-
णमन्वनिव्येतदपि अपमानाद्येवेति सूचितम् । यस्य बलाश्रयत्वेन यस्य च मन्वन्तं
अन्वहिरोषिता कृता तयोः कर्णशोबलयोरपि समञ्च, तत्रापि कुरुवान्भवस्य कार्मुक-
भृत् इति च विशेषणं धोव्यं, तत्र कर्णपक्षे कुड्गणा निवस्येत्यर्थः, शकृति-
पक्षे बभ्रुशब्दस्य पितृमालवाचकतया तत्प्रत्यन्वितात् बान्धवस्य मातृत्वस्येत्यर्थः ।
शौख्यैः करजेरङ्गुल्यैः, नान्यसाधवापेवेति भावः, द्रुत्यात् जीवत एव तस्य वक्षसः
कोष्णम् असृक् कश्चिरे, पीतम् । शार्दूलविक्रीडित इतिम् ।

(४) अनुपलब्धसञ्ज्ञः अमानचेतनः ।

(५) सरस्वा; मरीजाणाञ्च द्विक्रीडनेन शीतलः सुरभिश्चेति सुधाकृतमन्वथी

पादपः, उचिता विश्रामभूरियं समरव्यापारखिन्नस्य वीर-
जनस्य । अत्रस्यचायमयन्नोपवीजिततालहन्तेन (१) हरि-
चन्दनच्छटाशीतलेनाप्रयत्नसुरभिणा दशापरिणामयोग्येन (२)
सरसीसमीरणेन च विगतक्लमो भविष्यति महाराजः । लून-
केतुचायं रथोऽनिवारित एव प्रवेक्ष्यति क्लायाम् । [इति प्रवेशं
रूपयित्वा] । कः कोऽत्र भोः ! [समन्तादवलोक्य] । कथं
न कश्चित् परिजनः !! नूनं तथाविधस्य वृकोदरस्य दर्शनात्
एवंविधस्य च स्वामिनस्त्रासेन (३) शिविरसन्निवेशमेव
प्रविष्टः । (४) भोः ! कष्टं कष्टम् !!—

(५) दत्त्वा द्रोणेन पार्थादभयमपि न संरक्षितः सिन्धुराजः

क्रूरं दुःशासनेऽस्मिन् हरिण इव कृतं भौमसेनेन कर्म ।

दुःसाध्यामप्यरीणां लघुमिव समरे पूरयित्वा प्रतिज्ञां

नाहं मन्ये सकामं कुरुकुलविमुखं देवमेतावताऽपि ॥

कीदृशः, तादृशप्रभातसारतेन बाह्वितः चाहितः, हान्तः निरन्तरः, किञ्च-
लथो यस्य ।

(१) अयत्नेन प्रयत्नं विनाऽपि, अनायासेनेत्यर्थः, अयत्नम् अयत्नसाध्यं वा,
अटुपवीजित व्यजनपालनादि, तदेव तादृशमिति व्यजनकाध्यमिव यस्य ।

(२) दशाधा, अवस्थायाः, मूर्च्छां वक्ष्याया इति यावत्, परिणामः अन्वधाभावः,
तच्छान्तिरिति यावत्, तत्र योग्येन समर्थेन ।

(३) एवंविधस्य मूर्च्छां गतस्य, स्वामिनस्त्रासेन जीविष्यति न वेति संशयेन ;
अत एव भौमशंताभावान्न पशन्ती ।

(४) प्रविष्ट इति कश्चिरे क्तः, परिजननिशेषणम् ।

(५) अभयं दत्त्वा पार्थात् भय नास्तीति अभयं प्रदर्श्यं, पार्थात् सिन्धुराजो
जयदत्तः, न रक्षितः, एवञ्च कुरुकुलहानिः । भोनेन हरिणं इव अनायासव्यत्यात्
पृगतुल्ये, अस्मिन् दुःशासने क्रूरं कर्म बल.स्यलांबदारणपूर्वकवधिरपानं कर्म,
अरीणाम्, अये इति शेष, दुःसाध्यामपि प्रतिज्ञां लघुमिव पूरयित्वा तादृशं कर्म

[राजानमवलोक्य] । कथमद्यापि न चेतनामुपनभते
महाराजः ॥ भोः ! कष्टम् ॥ । [निःश्वस्य] ।

(१) मटकलितकरेणुभज्यमाने विपिन इव प्रकटैकशालशेषे ।

इतमकलकुमारके कुलेऽस्मिंस्त्वमसि विधेरवलोकितः कटाक्षैः ॥

मनु भो इतविधे ! भरतकुलविमुख !—

(२) अततस्य गदापाणेनारुढस्य संश्रयम् ।

एषाऽपि भीमसेनस्य प्रतिज्ञा पूर्यते त्वया ॥

दुर्व्या । [शनैरुपलब्धपंजः । आः ! का शक्तिरस्ति
एवन्तनयस्य वृकोटरस्य मगि जोवति दुर्व्याधने प्रतिज्ञां पूर-
यितुम् । (३) वत्स दुःशामन । न मे नव्यं न भेतयम्, अगमहम्
आगतोऽस्मि । सूत ! प्रापय रथं तमुद्देशं यत्र वक्षो दुःशामनः
तिष्ठति ।

कतमिच्छन्वयः, कुरुकुलविमुख तत्प्रतिकूल, दैवं नियतिः, एतावताऽपि ट शान-
नपयर्थं न करणेनापि, मन्नाम सुसूक्तमनोरथं, न इत्यहं मन्ये इत्युत्प्रेक्षे, नो चत्
राशः कथमिदंशो दर्शित भावः । स्वधरा इत्यन ।

(१) मदन कथित, मत्तः, करेण करिणावकः भीमसेनरूप, तेन भज्यमाने,
प्रकट स्पष्ट, एक एव शाली इत्यर्थः, शेषो एव तादृशे, इतमकलकुमाररूपइत्यनमूढे
विपिने इव अस्मिन् कुले अर्थात् वर्तमानस्य विधेः कुरुकुलविमुखभाग्यस्य,
कटाक्षैरवलोकित, मया विमुखत्वेऽन्यस्मिन्नेऽपि कथमन्येकोऽपीदानीं शिष्यते इति
बुद्ध्या दृष्ट इत्यर्थः । त्वमिति दर्शनात् महाराजस्योपलक्षणेनेत्याह्वयमिति
बोध्यम् । पुष्यताया इत्यन ।

(२) भीमस्य कुरुकुलार्थं युद्धकरणे उभयोश्च वृद्धे भीमस्य शरीरघतादिकं
जीवितं भवेत् न वेति संश्रय मज्जयनोचरताम्, चनादृष्टमाप्राप्तस्य, दुर्व्याधनस्य गदायुद्धे
नेऽप्युत्थान भीमस्य जीवने अवश्यमेव संश्रयो भवेदिति सूचितम् । एषा कुरुकुल-
फलीभूता वक्षस्वपा, प्रतिज्ञा पूर्यते पुंतिं प्राप्यते इति । पष्यावक्त इत्यन ।

(३) सूतपतिः शोकात्प्रसन्न प्रतिज्ञा पूर्यते इति भावकोशारकसमये उच्यते—

सूत । आयुष्मन् ! अक्षमाः सम्प्रति वाहास्ते रथसुबोद्धुम् ।
[अपवार्ये] । [* वयश्च] ।

दुर्यो । [रथादवतीर्थं सगर्वं साकूतश्च] । किं स्यन्दन-
गमनकालातिपातेन ? ।

सूत । [सर्वैलक्षं सकरुणश्च] । मर्षयतु आयुष्मान् ।
दुर्यो । धिक् सूत ! किं रथेन ? केवलमरातिविमर्दसङ्घट्ट-
सञ्चारी दुर्योवनः खल्वहं, तद्गदामात्रसहायः समरभुवम्
अवतरामि ।

सूत । आयुष्मन् ! एवमेतत्, कः सन्देहः ? ।

दुर्यो । यद्येदं, किमेवं भाषसे ? । पश्य—

(१) बालस्य मे प्रकृतिदुर्नलितस्य पापः

पापं व्यवस्थति समक्षमुदायुधोऽसौ ।

अस्मिन्निवारयमि किं व्यवसायिनं माम् ?

क्रोधो न ? नापि करुणा ? न च तेऽस्ति लज्जा ? ॥

सूत । [सकरुणं पादयोर्निपत्य] । एतद्विज्ञापयामि आयु-

तया तच्छब्दे दुःशासनोश्चलासवपानप्रतिज्ञापुरणपरता मत्वा तत्प्रतीकारार्थ-
मुद्यतस्य राज्ञः का शक्तिः प्रतिज्ञा पूरयितुमित्युक्तिरिति बोध्यम् ।

(१) बालस्य अत एव प्रकृता स्वभावेन, अक्षमस्य इत्यनेन द्रोपदीकेशान्वराकर्ष-
णादिक बालभावादेव कृतमिति सूचितं, मे समक्षं पापः उदायुधः सन् पापं
वक्षःस्वलाविदारणरूपं, व्यवस्थति करोति, अस्मिन् विषये एतत्प्रतीकाराय, व्यव-
सायिनं कृतोद्यमं, मा निवारयसि अत्र ते तव, क्रोधो न ? अशुचिर्भवेऽपि क्रोधा-
भावाः, करुणा न ? परदुःखप्रद्वरणेच्छाभावः ? लज्जा न ? शत्रूणां समक्षं प्रतिज्ञा
पूर्यते तत्सङ्गनादपमानाबोधश्च न लज्जा ? इत्याशयः । वसन्ततिलकं इत्यम् ।

अन् ! मय्यर्णप्रतिज्ञेन निवृत्तेन भवितव्यम् (१) इदानीं दुरा-
त्मना वृकोटरहतकेन, अत एवं ब्रवीमि ।

दुर्यो ! [महसा भूमौ पतन्] । हा वत्स ! दुःशासन !
हा मदाञ्जाविगोभितपाण्डव ! हा विक्रमैकरम ! हा मदङ्क-
दुर्नलित । (२) हा अरातिकुलगजघटासृगेन्द्र ! हा युवराज !
कामि ? प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् । [इति निःश्वस्य मोहमुपगतः] ।

दुर्यो ! [मञ्जां लब्ध्वा निःश्वस्य ।

(३) युक्तो यथेष्टमुपभोगसुखेषु नैव
त्वं लालितोऽपि हि मया न वृथाऽग्रजेन ।
अस्मास्तु वत्स ! तव हेतुरहं विपत्तेः
यत् कारितोऽस्यविनयं न च रक्षितोऽसि ॥

[इति पतति] ।

सूत । आयुष्मन् ! समाश्वसिहि ।

दुर्यो ! धिक् सूत ! किमनुष्ठितं भवता ? ।

(४) रक्षणीयेन मततं बालेनाञ्जानुवर्तिना ।

दुःशासनेन भ्रात्राऽहमुपहारेण रक्षितः ॥

(१) भवितव्यमिति पाठो न मय्यर्ण, भूतमिति पाठः सङ्गच्छते इति बोध्यम् ।

(२) मदङ्के दुर्नलितं चाचल्यरूप चेष्टा यस्य तत्सङ्गो ।

(३) उपभोगसुखेषु भोजनाच्छादनादिसम्भोगजनकव्यापारेषु, न लालितः न बालितः, अत एव मयि वृथाऽग्रजत्वम्, अस्या भीमसेनकृतबन्धोविदारणदपायाः, विपत्तेः अहमेव हेतुः, द्रौपद्याः केशान्तरकर्मणाटेर्भटाग्रयेव कृतत्वात्, अविनयं द्रौपदीकेशपटादिरूप, कारितः, तत्कृतापकारपतीकर्तुर्भोनात् न च रक्षितः । अस्मान्तिलकं वृत्तम् ।

(४) देवादिभ्यः अनिष्टनिवारणार्थं दीयमानो बन्धादिरुपहारः, तथा च भीमाद्य
एतादृश आतरमुपहारत्वेन दत्त्वाऽहं रक्षित इत्यनुचितं कृतमित्यर्थः । पश्यावकं
वृत्तम् ।

सूत । महाराज ! ममभेदिभिरिषुतोमरशक्तिप्रासवर्षैः
महाराथानामपहतचेतनत्वान्निश्चेतनः कृतो महाराज इत्यप-
हृतो मया रथः ।

दुर्यो । सूत ! विरूपं कृतवानसि—

- (१) तस्यैव पाण्डवपशोरनुजद्विषो मे
क्षीदैर्गदाऽशनिक्लृतेर्न विबोधितोऽस्मि ।
यद्येव नाधिप्रयितो रुधिरार्द्रशय्यां
दौ शामनीं यदृहमस्य वृकोदरो वा ॥

[निःश्वस्य नभो विलोक्य] । ननु भो ! हतविधे ! कृपा-
विरहित ! भरतकुलविमुख !—

- (२) अपि नाम भवेन्मृत्युर्न च हन्ता वृकोदरः ? ।

सूत । शान्तं पापं महाराज ! किमिदम् ? ।

दुर्यो । घातिताशेषवन्धोर्मिं किं राज्येन जयेन वा ? ॥

[ततः प्रविशति सप्रहारः पुरुषः] ।

पुरुषः । अज्जा ! अवि णाम इमस्मिं उद्देसे सारहिदुइओ

(१) ममागुजद्विषस्तस्य गदारूपवज्रकृतेः क्षीदैर्निष्पेषेः कृतध्वनिरिवेत्यर्थः । क्षीभे-
रिति पाठे—तत्कृतभोटनेः, यदि यस्मात् रथभूमितोऽपवाहनात् हेतोः, न विबोधितो-
ऽस्मि, अनपवाहे तु उक्तहेतुभिरवश्यं बोधितः स्वामित्यर्थः, यद्येव पाठस्तु सनीचीनः,
द्वि यस्मात्, यत्र विबोधितोऽस्मीत्यर्थः, यत्र प्रागुक्तहेतोरेव दौःशासनीं तद्गृहीतां
रुधिरार्द्रशय्यामह वृकोदरो वा यद्येव नाधिप्रयितः, अनपवाहने तु अन्येहेतुभिः
बोधितः सन् भीमेन सह युध्यमानकेन हतः अहमथवा मया हतो वृकोदरो वा
तानधिप्रयितः स्वामित्यर्थः, एवञ्च एतदुद्देशं यत्र सम्भूतं तत्रापवाहनमेव हेतुरती
विरूपताकारणं यदुक्तं तत् समर्थितम् । वसन्ततिशक्तं वृत्तम् ।

(२) यद्येवं मूर्च्छांशोकरोगादिना मृत्युर्भवेदपि न तु वृकोदरहृत्वात् मरणं
भवेदित्याशयः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ।

(३) चार्थाः ! अपि नाम अस्मिन्नुद्देशे वारविदित्ये

दिष्टो तुह्येहिं महाराजदुष्कीर्णो न वेत्ति ? । कथं, न कोऽपि मन्त्रयते ? भवतु, बहूपरिभराणं पुरिमाणं समूहो दीवद, एतद्य गदुष पुच्छिस्सं । [विलोक्य] । कथं, एते क्व स्सस्सामिणो गाढप्यहारस्स घणमस्साहजालदुब्भेज्जमुहेहिं कंकावत्तेहिं हिअभादो सल्लहं उद्धरंति, ता क्व एते ण जाणंति । होदु, अस्सदो विचिस्सिस्सं । इमे क्व अबरे प्पह्णददरा संकलिदा बीर-माणुषा, ता एतद्य गदुष पुच्छिस्सं । [उपगम्य] । हंओ ! जाणह, कस्मिं उद्वेसे कुरुणाहो वट्टहं ति ? कथं, एदेवि मं पेक्खिअ अहिअदरं रोअंति, [दृष्ट्वा] । ता णहु एदेवि जाणंति । हा ! दुक्करं क्व, एतद्य बट्टह, एसा बीलमादा समलविणिहदं पुत्तअं सुणिअ रत्तंसुअणिवनणाए समग्गभूष-णाए बह्णए सह अणुमरेदि । [मञ्जाघम्] । साहु बीरमादे ! साहु, अस्सस्मिंवि जम्मांतरे अणिहदपुत्तआ हुविस्सदि । होदु, अस्सदो * विचिस्सिस्सं] । [अन्यतो विलोक्य] । अअं अबरो

दृष्टो युष्माभिः महाराजदुष्कीर्णो न वेत्ति ? । कथं, न कोऽपि मन्त्रयते ? भवतु, बहूपरिभराणां पुरुषाणां समूहो दृश्यते, अत्र गत्वा प्रत्यानि । कथन, एते खलु स्सस्सामिणो गाढप्यहारस्स घणसप्ताहजालदुर्भेद्यमुखैः (निविचसप्ताहजालनिव दुर्भेद्यायं येषां तैः) कदुपत्रैः (शल्योद्धारयन्त्रभेदैः) हृदयात् शल्यानि उद्धरन्ति, तत् खल्वेते न जानन्ति । भवतु, अन्यतो विचेष्यामि । इमे खलु अपरी प्रभूततराः संकलिताः बीरमाणुषाः । तदत्र गत्वा प्रत्यानि । हंओ ! जानीष, कस्मिन् उद्वेसे कुरुणाहो वर्तते ? इति । कथम्, एतेऽपि मां दृष्ट्वा अचिक्कतरं उदन्ति, तत्र त्वेतेऽपि जानन्ति । हा ! दुष्करं खलु अत्र वर्तते, एसा बीरमाता समगभूषणतं पुत्रकं सुत्वा रत्नांशुकनिवसनया समगभूषणया बध्ना सह अनुजियते । साधु बीरमातः ! साधु, अन्यस्मिन्नपि जन्मान्तरे अनिहतपुत्रका मविष्यति । भवतु, अन्यतो विचे-

बहुप्यहारणिहृदकाश्रो अकिटव्वणप्पडिआरो एव्व जोहसमूहो
इम सुखासणं तुलंगमं उबालहिअ रोइदि, णूणं एदारुणं एत्थ
एव्व सामो व्वावाटिदो, ता णहु एटे वि जाणंति । होट्ट,
असुदो गदुअ पुच्छिस्सं । [सर्वतो विलोक्य] । कहं, सब्बो
एव्व अब्ब्याणुह्वं व्वसणं अणुभवंतो भाअधेअविमूहटाए
पज्जाउलो जणो, ता कं एत्थ पुच्छिस्सं ? कं वा उबालहिस्सं ? ।
होट्ट, मअं एव्व एत्थ विचिस्सिस्सं । [परिक्रम्य] । होट्ट, देव्वं
टाणीं उबालहिस्सं । हंहो देव्व ! एआदसाणं अक्खोहिणीणं (१)
णाहो, ज्जेहो भाट्टसदस्स, भत्ता गांगेयजयद्वहोणंगराअ-
सल्लकिवकिदवम्मअशश्यामप्पमुहस्स राअचक्कस्स सअलप्पहिवी-

(१) अशोहिण्यां पसङ्गाता रथानां दिनसप्तमाः ।

सङ्गागणिततत्त्वज्ञेः सदस्त्राखेकविशतिः ॥

शतान्यपरि शैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः ॥ (२१८७० रथाः)

गजानाञ्च परोमाद्य तावदेव विनिर्दिशेत् । (२१८७० गजाः)

ज्ञेय शतसदस्त्राणि सदस्त्राणि नवेव तु ॥

नराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानयाः ॥ (१०८३५० नराः)

पञ्चषष्टिसदस्त्राणि तथाऽश्वाना शतानि च ।

दशोत्तराणि षट् प्राहुर्धन्वावदिदं सङ्गाया ॥ (६५६१० बाजिनः)

आदिपर्वण २ अध्यायीक्ताशोहिणीसङ्गा याज्ञा ।

यानि । अथमपरो बहुप्यहारनिहृतकायोऽकृतत्रयप्रतीकार एव योषसमूह इत्तं
शुखासनं तुरकममपासव्य रोदिति, नूनमेवामत्रैव स्वामी व्यापादितः, तत्र त्वेतेऽपि
जानन्ति । मयतु, अन्वती गत्वा प्रत्यानि । अथ, सः एव अक्खोहिणीसङ्गापं व्यसनननु-
भवन् भागधेयविमुखतथा पथ्याङ्गुलो जनः, तन् कसत्र प्रत्यानि ? कं वा उपासये ? ।
मयतु स्वधमेवात्र विषेयानि । मयतु, देवनिदानोमुपासये । अहो देव ! एवा-
वमानाशोहिणीनां नाथः, ज्येष्ठो साद्वसतस, भर्ता नाकेयजयद्वहोणाङ्गराज-

मंडलेकणाहो महाराभट्टज्जोहणोवि अस्सेसोअटि ? (१) ण जाणे, कस्सिं उद्देसे सो बट्टइत्ति । [विचिन्थ निःश्लस्य च] । अहवा किं एत्थ देव्वं उवालहामि ? जटो तस्स क्व एटं निव्भच्छिट्ठ-विट्ठलवअणवीअस्स । (२) परिहुटपितामहद्धिटोबटेसंकुरस्स, (३) सउण्हटअप्पोत्साहणाटिबिरुट्ठमूलस्स, (४) जटुगेहटूट-विससाह्णिणो, (५) संभिदचिरअलसंबह्वेरालवालस्स, (६) पंचालिआकेसग्गहणकुसुमस्स (७) फलं परिणमटि (८) । [अन्यतो विलोक्य] । जहा एत्थ एमो विविहरअणप्पहा-संबलिदसूरकिरणप्पसूटमक्कचावसहस्ससंपूरिटटमदिसामुहो (९)

(१) अन्विष्यते इत्यनेन बहुसेन्यानां विनाशात् परिजनाहतत्वाभावेन कश्चित् खीयते इत्यनुसन्धानं कर्तव्यं, तत्र दुर्भाग्यकृतमित्याशयः ।

(२) निर्भक्षितमवप्राप्तं, यत् विट्ठरवचनं तदेव वीजं यस्य ।

(३) परिभूतः पितामहद्वितीयापदेश. भीष्मद्वितीयावयवम्, अङ्कुरो यस्य ।

(४) शकुनिरेव इतकः सर्वानिष्टकरत्वान्, तस्य यत् प्रोत्साहनादि उत्तेजनादि, तेन बिरुटं जातं, मूलं यस्य ।

(५) जटुगृहं द्यूत विषय तान्येव शाखो वचः, तद्रूपस्य ।

(६) संभूतः सञ्चितः, चिरकालसन्ध्या यस्य चिरसञ्चितमित्यर्थः, तादृश यत् वैर विद्देशः, तदेवालवालो यस्य, सिक्तजलधारणार्थं वृक्षमूले मृत्तिकादिरचितस्तुद्र-सेतुविशेष आलवालः ।

(७) पंचालिकायाः केशपट्टचमेव कुसुमं यस्य ।

(८) तादृशवचस्य फलनिव फल कार्यं, परिणमति भरतकुलव्यवहृततया जायते इत्यर्थः ।

(९) विविधरत्नप्रभया संबलितेन मिलितेन, सूर्यकिरणेन प्रसृतं जनितं, यद्विन्द-चापसहस्र तेन पूरित दशदिशुखं येन ।

अथ्यकपञ्जातवर्नाऽप्यत्यानप्रमुखस्य राजचक्रस्य, सकलवृद्धिवीमखलैकणाहो महाराज-दुर्योधनोऽपि अन्विष्यते ? न जाने, क्वचिद्दुष्टेऽपि स वर्तते इति । अथवा किमत्र देवमुपालभे ? अतस्तस्य खल्विदं निर्भक्षितविट्ठरवचनवीजस्य, परिभूतपितामह-द्वितीयापदेशादुत्स्य, शकुनिइतकप्रोत्साहनादिविरुट्ठमूलस्य, जटुगृहद्यूतविषयाखिनः,

सुणकेदुबंसी रहो दीसइ ता अहं तक्केमि, अबस्सं एदिना
महाराअदुज्जोहणस्स बिस्सासुहेसेण ह्योदब्बम् । (क)

[उपसृत्य दृष्ट्वा च] । जअट्ट जअट्ट महाराओ । (ख)

सूत । [विलोक्य] । आयुअन् ! समरात् सुन्दरकः प्राप्तः ।

दुर्थ्या । [विलोक्य] । अयं सुन्दरक ! कच्चित् कुशलम्

अङ्गराजस्य ? ।

सुन्द । देव ! कुशलं शरीरमेत्तेण । (ग)

दुर्थ्या । [समन्वयम्] । सुन्दरक ! किं किरीटिनाऽस्स

निहता धीरियकाः ? हतः सारथिः ? भग्नी वा रथः ? ।

सुन्द । देव ! ण रहा भग्नी, से मणोरहोवि । (घ)

दुर्थ्या । [सरोषम्] । अरे ! किमेवमस्यष्टकथितैराकुलमपि

मे मनः पर्याकुलयसि ? तदशेषतो विस्पष्ट कथ्यताम् ।

सुन्द । ज देवो आणवेदि । अए ! देवस्स मउडमणि-

प्यहाविण अणयोटा मे रणप्पहारवेअणा । [इति साटोपं

परिक्रम्य] सुणादु देवो, अज्ज दाव कुमालदुस्सासणवहो—(ङ)

[इत्यर्द्धोक्ते मुखमावृणोति] ।

सभृतचिरकालसन्वद्धवैरालवालस्य, पाञ्चालिकाकेशपट्टणकुमुमस्य फलं परिणमति ।
यथा अत्रैव विविधरत्नप्रभाभंजालतमुव्याकरणप्रसूतशकथापसङ्गसम्पूरितदशदिक्-
मुखो लुनकेतुषयो रथो दृश्यते तदहं तर्कयामि, अवश्यमेतेन महाराजदुर्थ्योषणस्य
त्रियामाद्देशेन भवितव्यम् ।

(ख) जयतु जयतु महाराजः ।

(ग) देव ! कुशलं शरीरमात्रेण ।

(घ) देव ! न रथो भग्नः, अस्स मनोरथोऽपि ।

(ङ) बह्वेव आज्ञापयति । अये ! देवस्य मुकुटमणिप्रभावेणापनीता मे रण-

पङ्कारवेदना । अथोतु देवः, अद्य तावत् कुमारदुःशासनवधः, —

सूत । सुन्दरक ! कथय, कथितमेव देवेन ।

दुर्व्यो । कथ्यतां, श्रुतमस्माभिः ।

सुन्द । सुषादु देवो, अज्ज दाव कुमालदुस्सासणवहा-
मरिसिदेण सामिणा अंगराएण कुडिलभिउड्डीभंगभीसणललाड-
वट्टेण अबिस्सादसंधाणमोक्खेण सिलीमुइसंधादवरिसिणा
अभिलुत्तो सो दुराआरो मज्झमपंडवो भीमसेणइदमो । (क)

उभौ । ततस्ततः ? ।

सुन्द । तदो देव ! उभप्रवलमिलंतदीप्यंतकरितुरअ-
पदादिसमुब्भूदधूलिणिवट्टेण पल्लयतत्यङ्गअवडासंधादेण अ-
वित्यरंतेण अवआरेण अंधीकिदं उभप्रवलं ण भुवणतलं
लक्खीअदि । (ख)

उभौ । ततस्ततः ? ।

सुन्द । तदो देव ! दूराकट्टिदधणुगुणच्छोटणटंकार-
गंभीलभीसणेण अंधआरेण जाणीअदि गज्जिदं पल्लअजल-
हरेण त्ति (१) । (ग)

(१) अन्वकारस्य मेघतन्वस्यस्यानलतया धनुषद्वारस्य मज्जितसाम्येण च भातत्वात्
प्रसवमेघेण मज्जितमिति ज्ञायते इत्युत्प्रेत्यते इत्यर्थः ।

(क) श्रुणोतु देवः, अथ तावत् कुमारदुःशासनवधामर्षितेन स्त्रानिनाऽङ्गराजेन
कुडिलभङ्गुट्टीभङ्गभीषणललाटपट्टेण अविज्ञातसन्धानमोक्षेण शिलीमुखसङ्घात-
वर्षिणा अभियुक्तं स दुराचारो मध्यमपाण्डवो भीमसेनइदमकः ।

(ख) ततो देव ! उभयप्रवलमिलन्दीप्यन्करितुरनपदादिसमुद्भूतधूलिणिवट्टेण
पर्यन्ततद्गणघटासङ्घातेन च विसीर्यमाणेनान्वआरेण अन्धोऽज्ञतमुभयवलं न भुवण-
तलं लक्ष्यते ।

(ग) ततो देव ! दूराकट्टपशुर्गुणच्छोटनटद्वारगभीरप्रोषणेनान्वकारेण ज्ञायते
मज्जितं मङ्गलप्रसवपरेणेति ।

दुर्घो । ततस्ततः ? ।

सुन्द । तदो देव ! दोहिणं ताणं अण्णोस्सिंहणाटगज्जिट-
पिसुणं, (१) विविहपरिसुक्कप्पहरणाहटकवअसंगलिटज्जलण-
विज्जुअं. (२) बहललुहिल्लिअदुख्खज्जोअभासुं, गंभीरत्थाणट-
चाबजलहरप्पमरिटसरधारासहस्सवारिसदुहंसणं (३) संभूदं
समरट्ठाणम् । (क)

दुर्घो । ततस्ततः ? ।

सुन्द । तदोअ देव ! एदस्सिं अंतरे जेइस्स भादुणो
पराभवसंकिणा धणजएण बज्जणिग्घाटणिग्घोसविसमर-
हंसिटहओ.(४) सिह्वरट्टिदवाणरो(५) तुरंगमसंवाहणब्बापट-
वासुदेवसंखचक्कगदाऽसिलंकिट्ठचडुत्तचउब्बाहुदुहंसणो, (६)

(१) अण्णोऽण्णमुद्दिश्य सिंहणाटः सिंहस्यैव शब्दः, स एव गजंतेषु मेघनादस्य,
पियुगः सूचकः यत्र ।

(२) विविधैः परिभुक्तैः प्रहरणैः शस्त्रैः, पाहतात् पाचटितात्, कवचात् सौहम्य-
समाहतात्, सकलित्वा स्फुरिता, ज्वलन एव विद्युत् यत्र । विद्युत्कनिति पाठे—
विद्युत्समूहो यत्रेति वाक्यम् ।

(३) गंभीरं स्तनितं गजितं, यस्य ताट्टशपाप एव जलधरो मेघ', तस्मान्न प्रसरत्
यत् शराणां धारासहस्र धाराकृपता प्राप्तं शरसहस्रमित्यर्थः, तत् यत्र एवभूतेन
वर्षेण शरनिक्षेपप्रस्था, दृदंशंणम् ।

(४) बज्जनिघांतः वज्रशब्द इव, यो निघोषिः रथचक्रकडोरशब्दः, तेन विद्युत्तरा-
सूचकताः, क्रुविताः इयाः यत्र । क्रुपणा बाणिशब्दः ।

(५) शिखरस्थितवानरः क्षपिध्वजः ।

(६) तुरङ्गमायामश्रानां, सबाहने चालने, व्यापृतस्य ब्राह्मदेवस्य शङ्खादिलाञ्छितैः

(क) ततो देव । इधोस्योरण्णोऽण्णसिंहणाटगजितपियुग. विविधपरिभुक्त-
प्रहरणाहटकवअसंगलितज्वलनविद्युत्क, बहललुहिल्लिअदुख्खज्जोतभासुं, गंभीर-
स्तनितपापजलधरप्रसरच्छरधारासहस्रवर्षदृदंशंणं सूच्यते समरट्ठिणम् ।

आपूरित्रयंपंचजस्रदेवदत्त(१)ताररसिदप्यडिरवभरिददसदिसा-
सुहकुहरो धाविदो तं उद्देसं रहवरो । (क)

दुर्व्या । ततस्ततः ? ।

सुन्द । तदो भीमसेणधणंजएहिं अहिजुत्तं पिदरं पेक्खिअ
ससंभमं विअलिअं अबधूणिअ रअणसीसअं आकखाकट्टिद-
कठिणकोदंडजोओ, दाहिणहयविकित्तसरपुंखबंधणो, (२)
विअट्टणतुवराइदसारहोओ तं देसं उवगदो कुमालविस-
सेणो । (ख)

दुर्व्या । [सावष्टम्भम्] । ततस्ततः ? ।

सुन्द । तदोअ देव ! तेण आअच्छंतेण एव्व कुमालविस-

अनुभिर्वाङ्मिः दुर्दंशनः, यद्यपि वासुदेवस्य अतुर्भुजतया समुद्रवेऽपि जन्मोत्तरमेव
द्विभुजता जातेति भागवते “तमद्भुतं बालकमन्वजेक्ष्यं अतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम”
इति, “पिनोः सम्पश्यतोः सद्यो बभूव प्राकृतः शिशुः” इति च १० स्क० २ अध्याये
उक्ता, तथाऽपि भारतयुद्धकाले विपक्षसेन्यानां वासनाद्यै पुनश्चतुर्भुजता प्रकृतिता,
“तेनैव रूपेण अतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्तेः” इति गी० ११ अ० विश्वरूप-
दृश्यंमात भीतस्वार्जुनस्य भगवन्त प्रति तेनैवेत्युक्त्वा अतुर्भुजाश्रितेति सूचितम् ।

(१) पाञ्चजन्यः केशवशङ्खः, देवदत्तः अर्जुनशङ्खः, “पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं
धनञ्जयः” इति गीतायामुक्तत्वात् ।

(२) दक्षिणहस्तेो विचित्रो यत्र तादृशं शरपुङ्खवन्धनं यत्न ।

(क) ततश्च देव । एतच्छिन्नन्तरे ज्येष्ठस्य भ्रातुः परामशङ्खिना धनञ्जयेन वच-
ननिर्घातनिर्घोषविस्तारक्रेपितद्वय, शिखरस्थितवानरः, तुरङ्गमसवाहनव्यापृतवासुदेव-
शङ्खचक्रगदाऽसिखाल्लिखतचटुखचतुर्बाहुदुर्दंशन, आपूरितपाञ्चजन्यदेवदत्तताररसित-
मातरवभारतदशदिशासुखकुहरो धावितस्तमुद्देश रहवरोः ।

(ख) ततो भीमसेनधनञ्जयाभ्यामाभेयुक्तं पितर प्रेक्ष्य ससम्भ्रमं विगलितनवप्य
रत्नशोषं कमाकषां कटिनकोदण्डज्य, दक्षिणहस्ताविचित्रशरपुङ्खवन्धनः, विचङ्ग-
त्वरार्थितसारथिकसं दैशमुपगतः कुमारहृषसेनः ।

सेषेण विदलितसिंहासामलसिण्णपुंखेहिं, (१) कठिणकंक-
वत्तेहिं, किसणवरणेहिं, सिन्नाणिमिदसामलसल्लबंधिं कुसु-
मिदो विअ तरु मुह्णएण सिन्निमुहेहिं प्पच्छादिदो धणंजअस्स
रहवरो । (क)

उभौ । [सहर्षम्] । ततस्ततः ? ।

सुन्द । तदो देव ! तीक्खविक्खित्तणिसिदभल्लवाणवरि-
सिणा धणंजएण ईसि विहसिअ भणिटं, अरे रे विससेणे !
पिटुणो वि दाव दे ण जुत्तं मह अभिमुहं ठाटुं, किं उण
भवतो बालस्स, ता गच्छ, अवरहेहिं कुमारेहिं आओधेहि ।
एवं बाअं णिसमिअ गुरुअणाहिक्खेवेण उट्ठीविअकोवोप-
रतमुहमंडलविअंभिअभिउड्डीमंगभौमणेण चावधारिणा
कुमालविससेणेण वि मम्मभेदएहिं, परुसविसमेहिं, सुदिवह-
किटप्पणएहिं (२) णिअभच्छिदो गंडोवो वाणेहिं, ण उण दुट्ट-
वअणेहिं । (ख)

(१) विदलिता चक्षुः, विष्टेति यावत्, शिखा तज्जन्मज्ञाननिव श्यामलाः क्षिप्ताः
चिकणाः, पुद्गा येषाम् ।

(२) श्रुतः कथं स, पन्यास्तव कृतप्रणयैः चाकर्णाकटोरित्यर्थः । दृष्टवचनपक्षे—
श्रुतः अथस्य, वधे कठोरतया श्रुतियोग्यताराहित्ये, कृतप्रणयैः कृताशुबन्धैः ।

(क) ततश्च देव ! तेनागच्छतेव कुमारवृषसेनेन विदलितशिखाश्यामलक्षिण-
पुद्गैः, कठिनकण्ठपत्रैः, कण्ठपर्णैः, शिलानिशितश्यामलक्षश्लथबन्धैः कुमुमित इव तरु-
मुहमेव शिखीमुखैः प्रच्छादितो धनञ्जयस्य रहवरः ।

(ख) ततो देव ! तीक्ष्णविक्रितनिशितभल्लवाणवर्षिणा धनञ्जयेन ईवदिवस्य
भणितम्, अरे रे वृषसेन । पितुरपि तावत्ते न युक्तं ममाभिमुखं स्यात्, किं पुन-
र्भवतो बालस्य, तद्गच्छ, अपरैः कुमारैरायुष्यस्य । एवं वाच निश्चयं गुरुजननिधिसे-
विट्ठीपितृकोपोपरतमुखमखलविक्रमितभृकुटीभङ्गभौषणेन चावधारिणा कुमार-

राजा । साधु वृषसेन ! साधु । सुन्दरक । ततस्ततः ? ।

सुन्द । तदोश्र देव ! णिसिटसराभिघादबेश्रणोपजाद-
मस्युणा (१) गंडीविणा चंडगंडौश्रसद्दण्डिदवज्ज-
णिग्घादघोसेण वाणणिपडणप्पडिसिद्धदंसणप्पसरेण पत्थुदं
सिक्खाबलाणुरुवं किं वि अश्वरीअं । (क)

दुर्थी । [साकूतम्] । ततस्ततः ? ।

सुन्द । तदोश्र देव ! तं पेक्खिअ तस्स सत्तुणो समर-
व्वावारचउरत्तणं अविभाविअतूणीमुद्धधणुग्गणगमणागमणा-
वाणसंधाणमोक्खचडलकरअलेण (२) कुमालविससेणेण वि
सविसेमं पत्थुदं समलकम्म । (ख)

दुर्थी । ततस्ततः ? ।

सुन्द । तदोश्र देव ! परिसेसिटरणव्वावारो विमुक्कचिर-
णिब्बट्टिदवेराणुवंधो दोसं वि कुरुराअपंडववलेसु साहु

(१) निश्रिताना तीक्ष्णीकृताना, शराणामभिघातेन जातो मनुः शोषो यस्य ।

(२) अविभाषतयोः अघ्रातयोः, तूणीमुखचतुर्गुण्योः गमनागमनयोः सन्धान-
भोजयोः गुणसंयोजनपरित्यागयोश्च, चटुल चखलं, करतलं यस्य तेन ।

वृषसेनेनापि नर्मभेदकेः, पश्यविषसेः, श्रुतिपद्यज्ञतप्रथयेः (पद्ये—श्रुतिपद्यज्ञतप्रथयेः)
निर्मत्सितो गाण्डीवो वाणेः, न पुनर्दृष्टवचनेः ।

(क) इतश्च देव ! निश्रितशराभघातवेदभोपजातमनुना गाण्डीविना अ-
गाण्डीवज्यामद्वनिर्जितवज्जनिघांतघोषेण वाणनिपतनप्रातिविह्वदग्रंणसरेण प्रसु-
त्रिष्वावसागुदप खिमव्वासय्येण ।

(ख) ततश्च देव ! तत् प्रेत्य तस्य श्रयोः समरव्यापारचतुरत्वनिभाविततूणी-
मुखचतुर्गुणगमनागमनवाससन्धानभोजचटुलकरतलेन कुमारवृषसेनेनापि सविशेषं
प्रस्तुतं समरचर्म ।

विससेण ! साहु त्ति कलअलमुहरो बीरलोभी षालीअइदुं
पुउत्तो । (क)

दुय्यो । [सविस्मयम्] । ततस्ततः ? ।

सुन्द । तदोअ देव ! अबहोरिदसअलधाणुक्कचकपराकम-
सालिणो सुदस्स तहाविहेण समलकम्भान्भेण हरिसरोम-
करणासक्कामंकेडे अणुवहमाणस्स सामिणो अंगराअस्स
णिबडिआ मरपहइ भीमसेणे, बाप्पभाउला दिट्ठी कुमालविस-
सेणे । (ख)

दुय्यो । [सविस्मयम्] । ततस्ततः ? ।

सुन्द : तदोअ देव ! उभअवलपुउत्तसाहुकारामरिसि-
देण मरवविमपुज्जलिदेण गंडीबिणा तुरगेसु सारहिं वि
रहवरे धणुं वि जीयाइं वि णलिंदलंक्खे सिदादवत्ते व्वावा-
रिदा समं सिलीमुहा । (ग)

दुय्यो । [सभयम्] । ततस्ततः ? ।

सुन्द । तदोअ देव ! बिरहो लुणगुणकोदंडो परिवभमण-

(क) ततश्च देव । परिश्रैषितरणव्यापारो विमुक्तचिरनिर्वृत्तित्वेराजुवन्तो इयो-
रपि कुरुराजपाण्डवश्लेषु साधु वृषसेन । साधु इति कलकलमुहरो बीरलोभ
षालीकथितः प्रवृत्तः ।

(ख) ततश्च देव । अबधोरितसकलधानुष्कचकपराकमशालिनः सुतस्य तथा-
विधेन समरकर्मरक्षेण हर्षरोषकदशाग्रहासङ्घटेऽनुवर्तमानस्य स्वामिणोऽङ्गराजस्य
निपतिता अरपहतिर्भीमसेने, बाप्पाकुला हटिः कुमारवृषसेने ।

(ग) ततश्च देव ! उभयवलप्रवृत्तसाधुकारामर्षितेन अरवर्षंपुज्जलितेन गण्डी-
बिना तुरगेषु वारषावपि रववरे धनुष्यपि व्वादानपि नरेन्द्रलान्धने चितातपवे
व्यापारिताः समं विधीमुखाः ।

व्वावारमेत्तप्पडिसिहसरसंपादो मंडताइं (१) विरइट्टु
प्पउत्ता कुमालो । (क)

दुर्थो । [साशङ्कम्] । ततस्ततः ? ।

सुन्द । तदोअ देव ! सुदरहविहंसणा मरिसुहीविदेश
सामिणा अंगराएण अगणिअभोमसेणाभिजोएण पल्लयो धर्ण-
जयस्स उवरि मिलीमुहासारो । कुमालविषसेणो वि परि-
जणावणोदं अस्स रह आरुहिस्र पुणोवि प्पउत्तो धर्ण-
जअभिजोए, भणितं अ कुमालेण, रे रे तादाहिक्वेवमुहल !
मज्झमपंडव ! मह सरा तुह सरीरं उज्जिअ अस्सस्सि ण
णिवडति, त्ति भणिस्र सरसहस्सेहिं पंडवसरीर पक्खादिअ
सिहणादेण गज्जिटुं प्पउत्तो । (ख)

दुर्थो । [सविस्मयम्] । अहो ! बालस्य पराक्रमो मुग्ध-
स्वभावस्यापि !! ततस्ततः ? ।

सुन्द । तदोअ देव ! तस्स सरसहस्ससंपादं अबधुणिस्र
किरोडिणा गहिदा रहात्संगादो क्खणंतकणअकिंकिथीजाल-

(१) मण्डलानि मण्डलाकारगतिभेदान्, येः प्रवृत्त्यन्तराणां शरीरप्रवेशो न
भवति ताभीत्यर्थः ।

(क) ततश्च देव । विरघो लूनगुणकोदण्डः परिव्रज्यव्यापारमावप्रतिविद्ध-
अरसन्पातो मण्डलानि विरचयितुं प्रवृत्तः कुमारः ।

(ख) ततश्च देव । सुदरशविहंसणामर्षोद्दीपितेन स्वामिना अङ्गराजेन अगणित-
भोमसेनाभियोगेन पर्यक्तो धनञ्जयकोपरि शिलीमुखासारः । कुमारवपसेनो-
ऽपि परिजनीपनौतमन्त्र रथमारुह्य पुनरपि प्रवृत्तो धनञ्जयाभियोगे, भणितश्च
कुमारिण, रे रे ताताधिवेषमुद्धर । मध्यमपाण्डव । मम शराक्षय शरीरमुत्तम्भत्वा
अन्वजित्वा न निपतन्ति, इति भणित्वा शरसङ्घसैः पाण्डवशरीरं प्रच्छाद्य सिहणादेन
वर्जितुं प्रवृत्तः ।

भंकारविराडणी, मेहोबरोहविमुक्कणहृत्पण्णाम्पला, णिसिद-
सामलसिण्हमुहो, विविहरअणप्यहाभासुरभौसणरमणिज्ज-
दंसणा सत्तो, सोवहासं विमुक्का अ धणंजएण कुमालाभि-
मुहम् । (क)

दुर्यो । [सविषादम्] । अहह ! ।

सुन्द । तदोअ देव ! पज्जलंतीं सत्तिं पेक्खिअ विअलिडं
अगराअस्स हत्यादो ससरं धणु, ह्दिअआदो वीरसुलहो
उस्साहो, णअणदो वाप्यमल्लिलं, वअणदो हसिटं, हसिटं अ
धणंजएणं, सिंहणादं विणादिदं विओदलेण अ, दुक्कलं दुक्कलं
दुक्कलं त्ति आक्कटिदं कुरुवलेण । (ख)

दुर्यो । [सविषादम्] । ततस्ततः ? ।

सुन्द । तदोअ देव ! कुमालविससेणेण कस्साकिट्टणिंसिद-
खुरप्येण सुचिरं णिज्झइअ अहपडे एब्ब भाइरहो विअ भअ-
वदा विसमलोअणेण तिधा किदा सत्तो । (ग)

(क) ततश्च देव । तस्य शरसहस्रसम्पातमवधुय किरौटिना गृह्यता रथोत्-
सङ्गात् कण्वकनककिङ्किणीनालभङ्गहारविराविणी, मेघोपरोधविमुक्तमस्तलनिभंसा,
निश्रितश्यामलसिग्धमुखी, विविधरत्नप्रभाभासुरभौषणरमणीयदर्शना शक्तिः, सोप-
हास विमुक्ता च धनस्रयेन कुमाराभिसुखम् ।

(ख) ततश्च देव । प्रज्वलन्ती शक्ति प्रेक्ष्य विगलितमङ्गराजस्य हस्तात् समरं
धनुः, हृदयात् वीरसुलभ उत्साहः, नयनात् वाप्यमल्लिल, वदनाद्वासितं, हसितश्च
धनस्रयेन, सिंहनादो विनादितो वक्रोदरंश्च च, दुष्करं दुष्करं दुष्करमित्याकन्दितं
कुरुवलेन ।

(ग) ततश्च देव । कुमारव्रतसेनेन कर्णाकटनिश्रितसुरप्रेष सुचिरं निडांयं
अहंपदे एव भागीरथोव भगवता विसमलोचनेन तिधा कृता शक्तिः । "ता दधार
हरो राजन् । गङ्गा गगनमेखलाम् । सा बभूव विसपंती तिधा राजन् !
समुद्रना ॥" इति वनपर्वणि १०८ अध्याये ।

दुर्यो। साधु हृषसेन ! साधु । ततस्ततः ? ।

सुन्द । तदोश्र देव ! एदस्मिं अंतरे किदकलअलमुह-
रिण बीरलोअसाहुवाटेण अंतरिदो समरतूररवो, मिह्वालय-
गणविमुक्ककुसुमप्यकरेण पच्छादिदं समलांगणं । (क)

दुर्यो। अहो ! बालस्य पराक्रमः !! ततस्ततः ? ।

सुन्द । तदोश्र देव ! भणिअं सामिणा अंगराएण, भो
बिओदल ! अममत्तो तुह मह वि समलब्बावारो, ता अण-
मस्य मं मुहत्तअं, पेक्वामहे टाव क्खणमेत्तं मह वस्सस्स तुह
भादुणो धणुब्बेदसिक्खाणिउणत्तणं, तुह वि एदं पेक्खणिज्जं
• त्ति । तदो विरदा रणब्बावारणब्बंघादो मुहत्तअं प्यसमिद-
वेरा जाटा दुवे अवि पेक्खआ भोमसेणागराआ । (ख)

दुर्यो। [साभिप्रायम्] । ततस्ततः ? ।

सुन्द । तदोश्र देव ! एदस्मिं अंतरे सत्तिखडणामरि-
सिदेण गंडीविणा एब्बं भणिदं, अरे रे दुज्जीहणप्पमुहा !—(ग)

[इत्यर्द्धोक्ते लज्जां नाटयति ।]

दुर्यो। सुन्दरक ! कथ्यतां, परवचनमेतत् ।

सुन्द । सुणादु देवो, अरे दुज्जीहणप्पमुहा कु रुवलसेणा-

(क) ततश्च देव ! एतस्मिन्ननरे कृतकलकलमुखरश्च बीरलोकसाधुवाटेनाल-
रितः समरतूर्यरवः, सिद्धचारुगणविमुक्तकुसुमपकरेण प्रच्छादितं समराङ्गणम् ।

(ख) ततश्च देव ! भणितं स्वामिना अङ्गराजेन, भो हकोदर ! अमनाप्रकव
मनापि समरव्यापारः, तदनमन्यता सा मुहूर्ते, प्रेक्षामहे तावत् अणमात्र नम
वत्सस्य तव आतुर्धनुर्वेदाश्रयानिपुणत्वं, तवाप्येतत् प्रेक्षणीयमिति । ततो विरतो
रणव्यापारनिर्वन्धात् मुहूर्ते प्रशमितवैरो जातो हावपि प्रेक्षकौ भोम-
सेनाङ्गराजौ ।

(ग) ततश्च देव ! एतस्मिन्ननरे शक्तिखड्गनामर्षितेन गण्डीविना एतं भणितम्,
अरे रे दुर्योधनप्रमुखाः !—

प्यहुणो ! अरे अविणम्रणइकस्यधार ! कस्य ! तुझेहिं मह
परोक्खं एम्राइ पुत्तमो अहिमसु ब्वावादिदो, अहं उण
तुद्धानं पेक्खंताणं एव्व कुमालविससेणं सुमरिदब्बसेसं (१)
करोमि, त्ति भणिम्र सगब्बं आप्फालिदं अणेण णिग्घादघोम-
भीसणजीअरवं गंडीवं, सामिणा वि सज्जीकिटं काल-
पिट्टम् । (क)

दुर्थी । [सावहित्यम्] । ततस्ततः ? ।

सुम् । तदोअ देव ! एदस्सिं अंतरे पडिसिद्धभीमसेण-
समलकम्मालंभेण गंडीविणा विरइदा अंगराअविससेणरह-
कूलंकसे दुबे वाणणदीओ । तेहिं वि दुबेहिं असोस्यसिणेह-
दंसिटसिक्खाविसेसेहिं अभिजुत्तो मज्झमपंडवो । (ख)

दुर्थी । ततस्ततः ? ।

सुम् । तदोअ देव ! गंडीविणा ताररसिदजीआणिग्घोस-

(१) अर्त्तव्यं करणं, मावे तस्यः, तत् श्रेयो यत्र करणोद्यमात्, न तु दर्श-
नोद्यमित्यर्थः ।

(क) अचोतु देवः, अरे दुर्षोदनप्रमुखाः कुदवससेनाप्रभवः ! अरे अविणय-
नदीकर्णधार । कर्ण ! युष्मिः मम परोक्षम एकाओ पुवकः अभिमन्युः व्यापादितः,
अहं पुनमुष्मार्थं प्रेक्षमाचानाम् एव (प्रेक्षमाचाननाहव्य "बहो चानादरे" २। ३। ३८
पा० सू० चानादरे बहो) कुमारवृषसेमं अर्त्तव्यश्रेष्ठं करोमि, इति भवित्वा सगर्व-
मास्फाडितम् अनेन निर्घातघोषनौवचव्यारव गाण्डीवं, खानिनाऽपि सज्जीकृतं
काकपृष्ठम् । (अर्त्तवतुवो नाम) ।

(ख) ततश्च देव ! एतच्छत्रनरे प्रतिविहभीमसेनसत्तरकर्मरक्षेण गाण्डीविना
विरचिते अङ्गराजवृषसेनरथकूचरूपे हे वाचनयो । ताभ्यामपि दाभ्यामयोऽन्क-
खे हृदमिंतमिच्छादिशेवाभ्यामभियुक्तो मध्यमपाश्वरः ।

भेत्तविष्णादवाणवरिसेण तद्द आश्रितं पत्तिहिं, जह ण णह-
त्तलं, ण सामी, ण रडो, ण धरणी, ण कुमालो, ण केदुवंसी,
ण बल्लाह, ण सारही, ण तुलंगमो, ण दिसाभो, ण बोरलोभो
अ संलक्खोअदि । (क)

दुर्थी । [सविष्णयम्] । ततस्ततः ? ।

सुन्द । तदोअ देव ! क्खणमेत्तं एब्ब अटिकंतं सरसंपादे
सहरिससिंहणादे पंडवसेस्से, सविषादविमुक्काकन्दे कौरव-
बले समुत्थितो महंतो कलअलो, हा !! हदो कुमालविससेणो
त्ति । (ख)

दुर्थी । [सवाष्परोषम्] । ततस्ततः ? ।

सुन्द । तदोअ देव ! कुमालं हदसारहितुलंगं लूणा-
दवत्तचावचामरकेदुवंसं सग्गप्पव्भट्टं त्रिअ सुलकुमालं हिअअ-
मम्मभेदिणा एक्केण सिलोमुहेण भिस्सदेहं रहमज्जे पल्लयं
पेक्खिअ अहं आअदो । (ग)

दुर्थी । [सास्त्रम्] । अहह कुमारवृषसेन ! अलमतः परं
श्रुत्वा । हा वल्ल वृषसेन ! हा मदङ्कुदुर्ललित ! हा मदाज्ञाकर !

(क) ततश्च देव ! गाण्डीविना ताररहितज्यानिर्घोषमात्रविज्ञातवाणवर्षेण
(वाणवर्षाणां शीघ्रलात् सन्धानादि न विभावितं, किन्तु ज्याऽऽघातेन वाणवर्षो-
ऽनुमित इत्यर्थः) तथाऽऽपरित पत्निभिः, यथा न नभसलं, न स्वामी, न रथः, न
धरणी, न कुमारः, न केतुवंशः, न बल्लानि, न सारथिः, न तुरङ्गमः, न बौरलोकश्च
संलक्ष्यते ।

(ख) ततश्च देव ! अणमज्जेवातिकाले शरसन्ध्याते सहस्रसिंहणादे पाण्डव-
सेस्से, सविषादविमुक्ताकन्दे कौरवबले समुत्थितो महान् कलकलः, हा !! इतः
कुमारवृषसेन इति ।

(ग) ततश्च देव । कुमार इतसारहितुरङ्ग लूनातपत्रचापचामरकेतुवंशं स्वर्ग-
प्रथमनिव सुरकुमार इदमभर्षभेदिना एकेन सिलोमुखेन भिन्नदेहं रथमध्ये पर्युत्थं
प्रेक्ष्य अहमागतः ।

हा गदायुद्धप्रिय ! हा शौर्यसागर ! हा राधेयकुलप्ररोह ! हा प्रियदर्शन ! हा दुःशासननिर्विशेष ! हा सर्वगुरुवत्सल ! प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् ।

(१) पय्याप्तनेत्रमचिरोदितचन्द्रकान्तम्

उद्भिद्यमाननवयौवनरम्यशोभम् ।

प्राणापचारपरिवर्त्तितदृष्टि दृष्टं

कर्णेन तत् कथमिवाननपङ्कजं ते ? ॥

सूत । आयुष्मन् ! अलमत्यन्तशोकावेगेन ।

दुर्यो । सूत ! पुण्यवन्तो हि दुःखभाजो भवन्ति, अस्माकं पुनः,—

(२) प्रत्यक्षं हतबन्धुनामेतत् परिभवाग्निना ।

हृदयं दह्यतेऽत्यर्थं कुतो दुःखम् ? कुतो व्यथा ? ॥

[इति मोहसुपगत.] ।

सूत । समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः ।

[इति पटालेन भोजघति] ।

दुर्यो । [लब्धसंज्ञः] । भद्र सुन्दरक ! वयस्येन किं प्रतिपन्नमङ्गराजेन ? ।

(१) पय्याप्त सम्पूणे, दीर्घमिति यावत्, नेत्रं यस्य, अचिरोदितः नवोदितः, चन्द्र इव कान्तम्, उद्भिद्यमानेर्भावभङ्गता, नवयौवनेन रम्या शोभा यस्य तत्, प्राणानामपचारे विद्योगे, तत्काले इत्यर्थः, परिवर्त्तिता अन्यथाभूता, दृष्टिदर्शनं यस्य एतादृशं, तद् मुखान् कर्णेन कथं दृष्टम् ? यस्यवस्तुनो मरणकाले विकृतिभावेन तद्दर्शने बन्धुनामतीव दुःखदायकत्वमिति भावः । वसन्ततिष्ठसं वृत्तम् ।

(२) प्रत्यक्षम् अथाः समीपे, हतबन्धुना अत्रभिर्हतस्त्रजनानाम्, अस्माकमित्यन्वयः, परिभव एव अघ्नितेन बन्धुमरणान्यतिरस्कारवाङ्मना, एतत् हृदयं दह्यते, एवञ्च हृदयः ५५पारस्य दाक्षि कुतस्तदा दुःख यथयोः स्थितिः ? अनेनात्यन्तदुःखमारो दर्शितः ।

सुन्द । तदोश देव ! तधाहदस्स पुत्तस्स दंसणेण संगलितं
अस्सुजलं उज्झिअ अणवेक्खिदपरप्पहरणेण सामिणा अंगराएण
अभिजुत्तो धणंजओ । तदो तं अ सुदबहामरिसिदं विमुक्क-
जौबिटासं तधा परिकमंतं पेक्खिअ भीमणउलसहदेवपंचाल-
प्पमुहेहिं अंतरिदो धणंजअस्स रहा । (क)

दुर्थी । ततस्ततः ? ।

सुन्द । तदोअ अज्जुणचावमहाप्पलअपओधरणिपडिद-
सरधारासहस्सेहिं पुरिदेसु दिसामुहेसु सज्जण भणिदो
सामी अंगराओ, जहा, अंगराअ ! हदतुलंगमो मथिद-
चक्खेमिकूबरो दे रहो, ता ण जुत्तं भीमाज्जुणेहिं अहि-
जुज्जिदुं, ति भण्णिअ निवट्टिदो रहो, ओदारिदो सामी स्सद-
णादो, बहुप्पअरं अ अस्सासिदो । (ख)

दुर्थी । ततस्ततः ? ।

एवञ्चाञ्जाकमपुण्यमागित्वा दुःखभागित्वमपि वेति यत् पुण्यवतो दुःखभागित्वम्
उक्तं तन्मनश्चित्तमिति वेदितव्यम् । पथ्यावक्तं इत्तम् ।

(क) ततश्च देव । तधाहदस्य पुत्रस्य दशमेन सङ्कलितमशुजलमुज्झित्वा
अमपेक्षितपरप्पहरणेन सामिणा अङ्गराजिनाभियुक्तो धनञ्जय । ततस्तच्च सुतवधा
उपैतं विमुक्तश्रीवताश्च तथा परिक्रामन्त प्रेत्य भीमसेननकुलसहदेवपाञ्चालप्रमुखै-
रन्तरितो धनञ्जयस्य रथः । अन्तारतः आगतः ।

(ख) ततश्च अर्जुनचापमहाप्रलयपर्योधरनिःसृतशरधारासहस्रवृत्तिषु दिद्युक्षिषु
शल्येन भक्षितः श्वास्यङ्गराजः यथा, अङ्गराज । हतशरङ्गमो मांयत-
अकवेमिकूबरस्ये रथः, तत्र युक्तं भीमाजुंजाभ्यानाभयोक्तम्, इति भणित्वा निर्वाप्तो
रथः, अथतोर्थः सामी अन्दनात्, बहुप्रकारश्च आनागतः । "कूबरोऽस्मा युगन्धरः"
इत्यन्तरः ।

सुन्द । तदोअ मामिणा सुइरं विलंबिअ परिअणो अभि-
हिदो, अखं रहं मे उवणेहि त्ति । परिअणोवणीदं अखं रहं
पेक्खिअ मइ दिष्खदिष्टो सुंदरअ ! एहि, त्ति भणिदं अ,
अहं वि उवगदो समोवं । तदो अबणीअ सीसट्टाणादो
पट्टिअं सरीरसंगलिदेहिं सोणिअकिंदुहिं दिहवअणं वाणं
कदुअ अहिंलिहिदो एसो देवस्स सलेहो । (क) [इति
पत्रिकामर्पयति] ।

दुर्थो । [गृहीत्वा वाचयति] । यथा स्रस्ति महाराज
दुर्थ्याधन ! समराङ्गणात् कर्ण एतदन्तं कण्ठे गाढमालिङ्ग्य
विज्ञापयति—

(१) अस्त्रग्रामविधौ कृतो न समरेष्वप्यास्ति तुल्यः पुमान्
आढभ्योऽपि ममाधिकाऽयममुना जियाः पृथासूनवः ।
त्वत्सम्भावित इत्यहं न च हतो दुःशामनारिर्मया
त्वं दुःखप्रतिकारमेह भुजयोर्नीर्य्येण बाष्पेण वा ॥

(१) इति अनेन पूर्वाहं कथितप्रकारेण, अहं सम्भावितः अश्वसितः ; एवं
सम्भावितेन तथा पुन, दुःशामनारिर्वापि न निहत, तथा च दुःशामनस्य कार्यं न
कृत, नापि तद्वत्कर्तृद्वयनद्वयप्रतीकारोऽपि कृतः, तथा च कीवता मया तव न
किनपि कृतमित्यर्थः, इदानीं त्वं स्वयमेव भुजयोः नीर्य्येण बाष्पेण वा दुःखप्रतीकारम्
पट्टि कुर्वित्यर्थः ; एतन्नात्मनो निर्वेदी दाश्रितः, निर्वेदाच्च मरणाध्यवसाय इति
ध्वनितम् । आर्द्रेणैवकीडितं वृत्तम् ।

(क) ततश्च स्वामिना सुचिरं विलम्ब्या परिजनोऽभिहितः, अखं रहं मे उपनयति ।
परिजनोपनोतमस्य रथ प्रेक्ष्य सद्य दत्तदृष्टिः सुन्दरक ! एहीति भणितस्य, अहमप्युप-
दत्तः समीपम् । ततःऽपनोय श्रीशंख्यानात् पविष्ठां शरीरसङ्कलितैः शोचिष-
विन्दुभिः दिग्भ्रमदमं वाच कृत्वा अभिहितस्वित एष देवस्स संश्लेषः ।

दुर्यो। वयस्य ! कर्ण ! कर्ण ! किमिदं हतभ्रातृशतं
भामपरेण वाक्श्लथेन घट्टयसि ? । भद्र ! सुन्दरक ! अथेदानीं
किमारभ्योऽङ्गराजः ? ।

सुन्द । देव ! अबणोदसरीरावरणो (१) अप्पवडकिदणिसिञ्च-
णिसिञ्चपा सअं एब्ब समलं मग्गटि । (क)

दुर्यो। [श्रुत्वा सत्वरमुत्तिष्ठन्] । सुन्दरक ! त्वमपि
महचनात् त्वरिततरं गत्वा वयस्यमङ्गराजं प्रबोधय, न खलु
जयाकाङ्क्षी भवानिदानीम्, अभिन्न एवायमावयोः सङ्कल्पः,
किन्तु—

(२) हत्वा पार्थान् सखिलमशिवं बन्धुवर्गाय दत्त्वा
मुक्ता बाष्प सङ्घ कतिपयैर्मन्त्रिभिश्चारिभिश्च ।
कृत्वाऽन्योऽन्यं सुचिरमपुनर्भावि गाढोपगूढं
सन्ध्यायो हततनुमिमां दुःखितौ निर्वृती वा ॥
अथवा शोकं प्रति मया न किञ्चित् सन्देष्टव्यम् ।

(१) अपनीतमपसारितं, शरीरावरणं शरीराच्छादकं कवचं येन, अथवा
अपनीतशरीररक्षणः, मरणोद्यतस्य शरीररक्षणे यथाभावात् ।

(२) अशिवमसङ्कल्पम्, अन्यद्विसमये दैव्यं, जलं दत्त्वा जलेन तर्पयित्वेत्यर्थः,
अस्माकं दुःखेन दुःखिभिर्मन्त्रिभिररिभिः तेषामपि स्ववर्गीयनाशान् समानदुःखैः
शत्रुभिश्च सङ्घ, बाष्प मुक्ता अपुनर्भावि जन्मान्तरे स्नेहकर्मणुसारेण विभिन्नस्थान-
विभिन्नजातिपाश्या पुनः अवभावनोद्यं, गाढोपगूढं दृढालङ्कनम्, अन्योऽन्यं सुचिरं
कृत्वा दुःखितौ हतबान्धवशोकेन सन्तप्तौ, निर्हतौ तद्दुःखप्रतीकारकरणेन तप्तौ
सन्तौ, इमा शोकव्याकुला, हततनुं सन्ध्यायोः, नेदाद्योम्, अपुनः वैरनिर्घातनाशाय
अवश्यकरंभ्याया अवशेषत्वान्न तनुमोक्षं लप्सित इति भावः । सन्दाकान्ता हतम् ।

(क) देव ! अपनीतशरीरावरणं ह्यास्त्रवधहतमित्यनिसुयुः स्वयमेव सुसूत्रं
प्राप्तंयते ।

दृषसेनो न ते पुत्रो न मे दुःशासनोऽनुजः ।

त्वां बोधयामि किमहम् ? त्वं मां संस्थापयिष्यसि ? (१) ॥

सुन्द । जं देवो आणवेदि (क) । [इति निष्क्रान्तः] ।

दुर्यो । अवे ! नेमिध्वनिरिव ? ।

सूत । आयुषन् । एष सद्य एव संबद्धितो नेमिध्वनिः । (२)

दुर्यो । नूनं परिजुनोपनौतो रथः, गच्छ त्वं, सज्जीकुरु ।

सूत । यथाऽऽज्ञापयति देवः । [इति निष्क्रम्य पुनः प्रविशति] ।

दुर्यो । [विलोक्य] । किमिति नारुढोऽसि ? ।

सूत । एष खलु तातोऽम्बा च सञ्जयेनाधिरुढी (३) देव-
दर्शनमनुप्राप्ती ।

दुर्यो । कष्टम् !! अतिबीभक्षम् (४) आचरितं देवेन ।
सूत ! गच्छ त्वं, स्यन्दनं तूर्णमुपहर, अहमपि तात-
दर्शनं परिहरन्नेकान्ते तिष्ठामि ।

सूत । देव ! त्वदेकशेषबान्धवावेतौ कथमिव न समा-
श्वासयसि ? ।

दुर्यो । सूत ! कथमिव समाश्वासयामि विमुखभाग-
धेयः ? । पश्य—

(१) संस्थापयिष्यसि सात्वयिष्यसि । पथ्यावक्तं वृत्तम् ।

(२) एष शूयमाचः, नेमिध्वनि रथकण्ठशब्दः । सद्य एव श्वशोत्तरकाल एव, संबद्धितः क्रमेण उपचितः, ध्वनिहेतोः क्रमशः सन्निहितत्वात् ध्वनिः क्रमेण पुष्ट इत्यर्थः, तथा च रथः क्रमशः सन्निहितो भवतीत्याशयः ।

(३) सञ्जयेन सङ्ग रथमधिरुढी भव्याताती ।

(४) अतिबीभक्षम् अतिनिन्दितम्, जनभोषितमिति यावत् ।

(क) यदेव आज्ञापयति ।

अथैवावां रणमुपगतौ तातमम्बां च दृष्ट्वा
 घ्रातस्ताभ्यां शिरनि विनतोऽहञ्च दुःशासनञ्च ।
 तस्मिन् बाले प्रसभमरिणा प्रापिते तामवस्थान्
 पार्श्वं पित्वोरहमुपगतः किन्तु वक्ष्यामि ताभ्याम् ? ॥ (१)
 तथाऽप्यवश्यं वन्दनीये गुरु । [इति निष्क्रान्तौ] ।
 इति चतुर्थोऽङ्कः ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति रथयानेन गान्धारी सञ्जयो घृतराष्ट्रश्च] ।

घृत । वत्स ! सञ्जय ! कुरुकुलकाननैकशेषप्रवालो (२)
 मी वत्सो दुर्योधनः कश्चित् जीवति वा ? न वा ? ।
 गान्धा । जाद ! जइ सञ्जं जीवदि बच्छो, ता कस्मिं
 कधेहि तं उद्देसम् ? । (क)

सञ्ज । नन्वेष महाराज एक एव न्यग्रोधच्छायायाम्
 उपविष्टस्तिष्ठति ।

(१) प्रापिते जीविते तस्मिन् दुःशासने तथाविधां शोचितपानार्थवचोविदारक-
 रूपान् । मन्दाकान्ता इत्यम् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचिते वेणीसंहारनाटककव्याख्यासि
 सुन्दराख्यचतुर्थाङ्कव्याख्या ।

(२) कुरुकुलेति ।—कुरुकुलनेन काननं वनं, तत्र एकः अद्वितीयः, शेषः अवशिष्टः,
 अवाकः पञ्चनः ।

(क) जात ! यदि सञ्जं जीवति वत्सः, तत् कस्मिन् कथम उद्देसम् ? ।

गान्धा । जाद ! एसाइ त्ति भणासि, किं ए क्खु संपदं
तस्स भादुसदं पासि णत्थि ? । (क)

सञ्ज । तात ! अम्ब ! अवतरतं खैरं रथात् ।

[उभौ अवतरण नाटयति] ।

[तत्र प्रविशति सत्रीङ्गोपविष्टो दुर्थाधनः] ।

सञ्ज । [उपसृत्य] । विजयतां महाराजः ; नन्वेष तातो-
ऽम्बया सह प्राप्त, किं न पश्यसि महाराज ! ? ।

दुर्था । [वैलक्ष्यं नाटयति] ।

धृत् । (१) शल्यानि व्यपनीय कङ्कवदनैरुन्माचिते कङ्कटे

वड्भु ब्रणपट्टकेषु शनकैः कर्णे कृतापाश्रयः ।

दूरान्नजितशात्रवान् नरपतीनालोकयन् लीलया

सञ्जा पुत्रक ! वेदनेति न मया पापेन पृष्टो भवान् ॥

(१) कङ्कटे कवचे, उन्माचिते देहादपमारिते, कङ्कट्य पश्चिमशेषस्य, वदननिब
वदनं येषां तेः कृतिनाये, शल्योहारणयन्त्रभेदेः, शल्यानि शस्त्रापत्यफलकानि,
अनेव्यपनीय अपसार्य, तत्तरत्तभोषणार्थं ब्रणपट्टकेषु ब्रणशोषशोषवद्व्यलिप्तपट्टखण्डेषु
“पट्टे” इति प्रसिद्धेषु नञ्, कर्णं कर्णनावे च्याश्रय, अनन च सहायान्तराभावेऽपि
नोक्ताहृद्धानिरिति सूचितम्, हे पुत्रक ! दुःखितत्वादनकल्पार्थं क, अनुकाम्यतसुत !
वेदना शल्योहारणकृता पीडा, सञ्जा सोढ, शक्या, त्वयेऽत शेषः, इति पापेन
अनुकृतपुत्रनाशात् दुर्भाग्यवतां, मया भवान् न पृष्ट, पापेन मयेत्यनेन चात्मनः
पुत्रशतनाशकन्यदुःखशल्यानि अधुनाऽपि हृदयेऽवस्थितानि, तानि च सञ्जानीति
सन्निदर्शनेन उद्धृतशल्यवेदनामहंन सुकरमिति ध्वनितम्, तस्य दुःखासङ्गनाभावे हेतुं
वदनं विश्रमति, निर्जितशात्रवान् पराभूतरिपून्, लीलया अवशयेन, दूरादालोकयन्,
तथा च यदि वेदना न सञ्जा तदा कुतोऽद्यापि अवशा ? इति भावः । मार्दूल-
विकीर्णितं वचनम् ।

(क) जात ! एसाइ त्ति भणासि, किं ए क्खु सान्तं तस्स भादुसदं पासि णत्थि ? ।

[धृतराष्ट्रो गान्धारी च अग्नेर्नोदेव्य चालिङ्गतः] ।

गान्धा । बच्छ ! अदिगाढप्यहारवेअणापज्जाउलस्स अह्नेसु
वि ण दे प्यसरदि बाणी ? । (क)

धृत । वत्स दुर्योधन ! किमङ्गतपूर्वः सम्प्रति मय्यपि
अयमव्याहारः ? । (१)

गान्धा । बच्छ ! जइ तुमं वि अह्णे णालबसि, किं दाणीं
दुस्सासणो दुम्भरिसणो अस्सो वा आलबिस्सदि ? (ख) । [इति
रोदिति] ।

दुर्यो । (२) पापोऽहमप्रतिकृतानुजनाग्रदर्शी
तातस्व बाष्पपयसां तव चाम्ब ! हेतुः ।
दुर्जातमत्र विमले भरतान्वयेऽपि
किं मां सुतक्षयकरं सुत इत्यवैषि ? ॥

गान्धा । जाद ! अलं परिदेविदेण, तुमं वि दाब एक्को
अंधजुअलस्स मग्गोवदेसणो चिरं जीव, किं मे रक्खेण वैरेण
वा ? । (ग)

(१) पूर्वे न ङ्गतः अङ्गतपूर्वः, अव्याहारः मौनितेति यावत् ।

(२) पाप प्रति.—चम्ब ! हे मातः ! अहम् अप्रतिकृतम् अनुजानां नाशं
कृतवानिति तत्राविधः, पापः दुराचारः, तातस्व पितुः, तव च बाष्पपयसाम् अमु-
जानानां, हेतुः कारणम्, अतः अत्र विमले निष्कलङ्केऽपि, भरतान्वये भारते
कुले, दुर्जातं दुर्लक्षयत्वेनोत्पन्नं, सुतक्षयकरं पुत्रनाशहेतुं, मां किं कथं, सुत इति पुत्र इति,
अवैषि ? अयमव्यवहारः ? । अस्मत्प्रतिकृतं इत्यम् ।

(क) वत्स ! अदिगाढप्यहारवेदनापय्याङ्गुलस्य अस्मास्त्वपि न ते प्रसरति बाणी ? ।

(ख) वत्स ! यदि त्वमव्यवहान् नालपसि, किमिदानीं दुःशासनी दुर्मन्त्रोऽन्वी
वा आक्षयिष्यति ? । तेषामभावात् कः पुनराक्षयिष्यति ? इत्यर्थः ।

(ग) मात ! अलं परिदेवितेन, त्वमपि तावदेकोऽन्वयुगलस्य मार्गोपदेशकश्चिरं
जीव, किं मे राख्येन वैरेण वा ? ।

दुर्यो । (१) मातः ! किमप्यसदृशं विज्ञतं वचस्ते
 सुचत्रिया क्व भवती ? क्व च दीनतैषा ? ।
 निर्वत्सले ! सुतशतस्य विपत्तिमेतां
 त्वं नानुचिन्तयसि रक्षसि मामयोग्यम् ॥
 नूनं विचेष्टितमिदं सुतशोकस्य ।

सञ्ज । महाराज ! किं वा अयं लोकवादो वितथः, (२)
 न घटस्य कूपपाते रज्जुरपि तत्र प्रचेप्तव्येति ? ।

दुर्यो । अपुष्कलमिमं ननु उपक्रियमाणाभावे (३)
 किमुपकरणेन ? । [इति रोदिति] ।

धृत । [दुर्योधनं परिष्वज्य] । वत्स ! समाश्वसिहि,
 समाश्वसय चास्मान् इमामतिदीनां मातरञ्च ।

दुर्यो । तात ! दुर्लभः समाश्वस इदानीं युष्माकं, किन्तु—
 (४) कुन्त्या सह युवामद्य मया निहतपुत्रया ।
 विराजमानौ शोकेऽपि तनयाननुशोचतम् ॥

(१) मातरिति ।—हे मातः । ते तव, असदृशम् अयुक्तम्, अत एव विज्ञतं विपरीतं,
 किमपि वचः वाक्यं, सुचत्रिया महाराजवंश्या महाराजमहिषी चेत्यर्थः, भवती क्व ?
 एषा दीनता कातरता च, क्व ? न हि त्वादृशी दैन्यमवलम्बते इति भावः,
 निर्वत्सले । हे वात्सल्यरहिते । त्वं सुतशतस्य एता विपत्ति विध्वंसं, न नानुचिन्तयसि न
 भावयसि, अयोग्यम् अपात्र, मा रक्षसि । वसन्तिलक इतन् ।

(२) वितथः निरर्थकः ।

(३) अपुष्कलम् अल्पम् । उपक्रियमाणाभावे उपकरणयोग्यानां वक्तॄणां
 अभावे नास्ति ।

(४) मया निहताः पुत्राः यस्मात्सादृश्या कुन्त्या सह विराजमानौ तुल्यदृष्ट-
 तया स्पृहया वा प्रकाशमानौ, युवां सुतान् अनुशोचतं, युवयोः पुत्रा यथा
 तत्प्रेष निहताः, एवं तत्प्रेषा अपि युवयोः प्रेषेण मया निहता इति विचिन्त्य शोकेऽपि
 चित्तस्त्रेय्येनाश्रयानिति भावः । पथ्यावक्रं इतन् ।

गान्धा । जाद ! एदं एब्ब संपदं प्पभूदं जा तुमं बि
दाव एक्को जीवसि, कं अस्सं अणुमाहस्स ? ता जाद ! अकालो
दे समरस्स, प्पमोटो, एसो दे अजली, णिवट्टेहिं समर-
ब्बावारादो, (१) अपच्छिंमं करेहिं वअणम् । (क)

धृत । वत्स ! शृणु वचनं तवाम्बायाः मम च निहताशेष-
बन्धुवर्गस्य । पश्य—

(२) दायादा न यथाबलेन गणितास्तौ द्रोणभौषी हतौ
कर्णव्यात्मजमग्रतः शमयतो भीतं जगत् फाल्गुनात् ।

वत्सानां निधनेन मे त्वयि रिपुः शेषप्रतिज्ञोऽधुना

मानं वैरषु मुञ्च तात ! पितरावन्धाविभौ पालय ॥

दुर्यो । ममरात् प्रतिनिहृत्य किं मया कर्तव्यम् ? ।

गान्धा । जं पिदा दे विदुरो वा भणिस्सदि तं अणु-
चिट्ठ । (ख)

(१) वचनम् अपाचममपृष्ठगतं, पुरोगतं, पूज्यमिति यावत्, कुह ।

(२) यथाबलेन दायादाः ज्ञातयः, न गावताः अवज्ञाताः, तौ ; कर्णस्यैवमापि
शस्येति विपरिचयव्यान्वितव्यं, यस्य कर्णस्य बलेन न गणिता इत्यर्थः,
तस्य कर्णव्यात्मज एव हवसेनं, तदग्रत एव शमयतः नाशयतः, ततश्च येन तावत्
स्वपुत्ररक्षणमेव कर्णे न शक्तं तत्र जयाग्रा इत्यति भावः, मम अतपुत्रनाशने
प्रतिज्ञावान् रिपुः अन्येषा मम वत्सानां निधनेन नाशनेन हेतुना, त्वयि त्वद्विषये
एव, अवशिष्टप्रतिज्ञाः, अतः वैरिषु मानं गर्वम्, “अहमेव तेभ्य सर्वं दद्यामीह”
इति बुद्धिः, मुञ्च, तत्प्रागे फाल्गुनाह, इमौ आवा, पालय वाक्पालनेन युद्धाक्षरणेन
आश्रयणाय च पालयेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडित इत्यम् ।

(क) जात । एतदेव साम्प्रतं प्रभूतं यत्त्वमपि तावदेको जीवसि, कस्यश्चन-
शोचिष्यामि ? तज्जात । अकालस्य समरस्य, प्रसीद, एष ते अस्त्रसिः, निवर्तस्व
समरव्यापारात्, अपच्छिमं कुह वचनम् ।

(ख) यन् पिता ते विदुरो वा भविष्यति तदनुतिष्ठ ।

सञ्च । राजन् ! एवमिदम् ।

दुर्यो । सञ्चय ! अद्याप्यपदेष्टव्यमस्ति ? ।

सञ्च । राजन् । यावत् [*प्राणितव्य तावदुपदेष्टव्यभूमयो
विजिगीषवः] प्रज्ञावताम् ।

दुर्यो । [सक्रोधम्] । शृणुमस्तावत् प्रज्ञावतः सम्यत्पु-
रुपमुपदेशम् ।

धृत् । वत्स ! युक्तवादिनि सञ्चये किमत्र क्रोधेन ? यदि
प्रकृतिमापद्यसे तदहमेव [† कथयामि, श्रूयताम्] ।

दुर्यो । कथयतु तातः ।

धृत् । वत्स ! किं विस्तरेण, सम्यक्तां भवानिदानीं युधि-
ष्ठिरस्य समीप्सितेन पणेन (१) ।

दुर्यो । तात ! तनयस्त्रेहवैक्लव्यादम्बा, बालिशत्वात् (२)
सञ्चयश्च काममेवं ब्रवीतु, युष्माकमप्येवं व्यामोहः ? । अथवा
प्रभवति पुत्रनाशजन्मा हृदयज्वरः । (:) तात । असुखान्तिभ्रातृ-
शतः, तदाऽवधोरितवासुदेवशमोपन्यासः, सम्प्रति दृष्टपितामहा-
चार्यानुजराजचक्रविपत्तिः शरीरमात्रस्त्रेहात् उदात्तपुरुष-
व्रीडावहम् (४) असुखावसानञ्च कथमिव करिष्यति दुर्योधनः
सह पाण्डवैः सन्धिम् ? । अन्यञ्च नयवेदिन् ! सञ्चय !—

(१) सम्यक्तां-सन्धिः कथयताम् । समीप्सितेन अभिर्भाषितेन, पणेन इन्द्र-
ब्रह्मादिपञ्चगानरूपमुख्येनेति भावः ।

(२) बालिशत्वात् निर्बोधत्वात् ।

(३) हृदयज्वरः मनसापः ।

(४) उदात्तानामुत्तमानां, पुरुषाणां व्रीडावहं लज्जाकरम् ।

* [प्राणानामस्तावदुपदेष्टव्या वृत्तयः] कश्चिदित्यपि पाठः ।

† [भवतां ब्रवीमि] इत्यपि कश्चित् पाठः ।

(१) हीयमानान् किल रिपून् नृपाः सन्दधते कथम् ? ।

दुःशामनेन हीनोऽहं सानुजः पाण्डवोऽधुना ॥

धृत । वत्स ! एवं-गतोऽपि मत्प्रार्थनया किं न करोति युधिष्ठिरः ? । अन्यच्च [* सर्वं देवापकृतं (२) मन्यते] युधिष्ठिरः ।

दुर्यो । कथमिव ? ।

धृत । श्रूयतां, प्रतिज्ञा युधिष्ठिरस्य, माहमेकस्यापि भ्रातुः विपत्तौ प्राणान् सन्धारयामोति, बहुच्छूलत्वात् सङ्ग्रामस्यानुज-नाशं शङ्कमानो यद्यैव भवते (३) रोचते तथैवासौ शक्तः सन्धातुम् ।

सञ्ज । एवमिदम् ।

गान्धा । उपपत्तिशुक्तं प्पड्बिञ्जस्स पिटुणो बध्णम् । (क)

(१) हीयमानानिति ।—नृपाः राजानः, हीयमानान् कथं गच्छत इत्यर्थः, रिपून् शत्रून्, कथं सन्दधते किल ? मेव हीने. सह सन्धिं कुर्वते इत्यर्थः, अधुना अहं दुःशासनेन हीनः, पाण्डवः युधिष्ठिरः, सानुजः अनुजैः सह वर्तमानः. अतः कथं न जया सह सन्धिं करिष्यति ? अतस्तदर्थे यत्रो विफल इति भावः । पथ्यात्रकं इत्यम् ।

(२) सर्वं देवापकृतं देवाधीनम् । सर्वदेवापकृतमिति पाठे—भवद्भ्य इति श्रेयः, तथा च तन्वाहकारित्वाभावात् सर्वत एवात्माप्रकर्षज्ञानं, किं पुनर्भवद्भ्यः ? । पाठान्तरे—सर्वमेवापकृतं भवद्भ्यः भवतीं कृतमपकारं, न मन्यते मानुषरतीत्यर्थः ।

(३) भवते इति "वच्यमानां प्रीयमाणः" [१।३।३२ पा० सू०] सम्प्रदान-संज्ञायां अनुवर्ती ।

(क) उपपत्तिशुक्तं प्रतिपद्यस्व पितृवचनम् ।

* [सर्वमेवापकृतं न मन्यते भवद्भ्यः] । इत्यपि पाठः ।

दुर्व्यो । तात ! अम्ब ! सञ्जय !—

(१) एकेनापि विनाऽनुजेन मरणं पार्थः प्रतिज्ञातवान्
भ्रातृणां निहते शते विषहते दुर्व्योधनो जीवितुम् ? ।
तं दुःशासनशोणिताशनमरिं भिन्दन् गदाकोटिभिः
भौमं दिक्षु न विक्षिपामि ? कृपणः सन्धिं विदध्यामहम् ? ॥
गान्ध्या । हा जाट दुस्मानस्य ! हा दुस्परिसण ! हा
विक्रम ! हा !! [बीरसटप्पसविणौ गांधारी दुक्लसदं प्यसूदा, न
सूदसदम् *] । (क) [सर्वे रुदन्ति] ।

सञ्जय । [बाष्पमुत्सृज्य] । तात ! प्रतिबोधयितुं महा-
राजमिमां भूमिं युवामागतौ, तदात्मापि तावत् संस्तभ्यताम् ।
धृत । वत्स ! एवं विमुखेषु भागधेयेषु त्वयि चामुञ्चति (२)
मानबन्धमरिषु त्वदेकशेषजीवितावलम्बना (३) इयं तपस्विनी
गान्धारी कमवलम्बितां शरणम् ? अहञ्च ? ।

(१) एकेनापीति ।—पृथाथाः अपत्यं पुमान् पापे युष्मिद्विरः, एकेनापि अनु-
जेन विना एकस्यापि अनुजस्य विपत्तावित्यर्थः, मरणं प्रतिज्ञातवान् एकोऽपि नो
भ्राता यदि निहते तदाऽहं मरिष्यामीति प्रतिज्ञां कृतवानित्यर्थः, दुर्व्योधनः
भ्रातृणां शते निहते, अपिरवाभ्याहार्यः, जीवितुं विषहते ? इच्छति ? इति यावत्,
अहं दुःशासनशोणिताशनं दुःशासनस्य रक्तपायिन, तस्य अगि शतं भौमं,
गदाकोटिभिः गदाऽणुभागेः, भिन्दन् प्रहरन्, दिक्षु न विक्षिपामि ? कृपणः दीनः
सन्, सन्धिं विदध्याम ? कुर्याम् ? शार्दूलविकीकृतं वृत्तम् ।

(२) अमुञ्चति अत्यजति ।

(३) त्वदेकेति ।—त्वमेव एकः शेषः जीवितावलम्बनं बन्धाः तादृशी ।

(क) हा जात दुःशासन । हा दुर्नर्षिण ! हा विकर्ण ! हा !! बीरसतप्रसविणो
गान्धारी दुःखशतं प्रसृता, न सुतशतम् ।

* [अस्सुदपूव्वा कस्स वि लोए इदिसी विपत्ती] ।

असुतपूर्वा अस्मापि लोके ईदृशी विपत्तिः । इत्यपि पाठः ।

दुर्यो। अयताम्—

(१) कलितभुवना भुक्तैश्चर्यास्तिरस्कृतविद्विषः

प्रणतशिरसां राज्ञः चूडामहस्रकृतार्चनाः ।

अभिसुखमरौन् प्लन्तः सङ्घेय इताः शतमात्मजाः

वहत्तु सगरिणोऽतातो धुरं सहितोऽम्बया ॥

विषय्येयं त्वस्याधिपतेरुल्लङ्घितः चावधर्मः (२) स्यात् ।

[नपथ्ये महान् कलकल.] ।

गान्धारी । [आकर्ष्यं सभयम्] । संजम्भ ! किं एदं
हाहाकारमिस्सं तूररमितं सुणीमदि ? । (क्र)

सञ्ज । अभूमिरियमेवावधानां भौरुजनानाम् ।

धृत । वल्ल सञ्जय । ज्ञायताम्, अतिभैरवः खलु विस्तारो

हाहारवः, कारणेनास्य महता भवितव्यम् ।

दुर्यो। तात ! प्रसीद, पराङ्मुखं खलु दैवमस्माकं,

(१) कलितनेति।—कलितं रक्षितं, सुखं जगत् ये तथोक्ताः, पालितराज्या इत्यर्थः, सुकृतं ऐश्वर्यं ये, कृतेऽश्व्यभोगा इत्यर्थः, तिस्कृताः अभिभूताः, विद्विषः शत्रवः येः जितशत्रव इत्यर्थः, प्रणतानि शिरसां येषां तथाभूतानां राजा सामन्तानां, चूडामहस्रैः कृतम् अर्चनं पूजनं येषां तथाभूताः, शतम् आत्मजाः पुत्राः, रुद्धो युद्ध, अभिसुखं प्रथा तथा अरौन् शत्रून्, प्लन्तः नाशयन्तः सन्तः, इताः निधनं प्राप्ता इत्यर्थः, अतः तातः अम्बया माया, सहितः सगरैश्च ऊटा धुरं भारं, वहत्तु गृह्णातु । पुरा नृत्येऽश्वीयः सगरौ नाम भूपतिः कपिलामर्षदग्धघटिसहस्रपुत्रोऽपि दीर्घकालं श्राव्यनकरोदति कथाऽतानुसन्धेया । हरिचो वृत्तम् ।

(२) विषय्येयं वेपरोत्य, पुत्रनाशान् अविशकार्येषु औटाशोन्ने सतीत्यर्थः, अल्ल अविपत्ते, राज्ञः, तातस्येत्यर्थः, चावधर्मः अविधर्मप्रतिपालनम्, उल्लङ्घितः अलिङ्गानः, अज्ञत इत्यर्थः ।

(क्र) सञ्जय ! किमेतत् हाहाकारमिस्सं तूर्यरक्षितं श्रुत्वा ? ।

यावदपरमपि किञ्चिदत्याहितं न श्रावयति, तावदेवाज्ञापय
मं सङ्गमावतरणाय ।

गान्धा । जाट ! मुहुत्तञ्चं टाव मं मंदभाइणीं सम-
स्समेहि । (क)

धृत् । वत्स । यद्यपि भवान् समराय कृतनिश्चयः, तथाऽपि
रहः-परप्रतीघातोपायः (१) चिन्थताम् ।

दुर्यो । (२) प्रत्यक्षं हतवान्धवा मम परे हन्तुं न योग्या रहः

किं वा तेन कृतेन तैरिह कृतं यन्न प्रकाश्यं रणे ? ।

गान्धा । जाट ! एषाह तुमं, को दे सहाअत्तणं करि-
स्सटि ? । (ख)

दुर्यो ।

एकोऽहं भवतीसुनत्तयकरो मातः । किमन्तोऽरयः ?

शाम्यं केवलमेतु देवमधुना निष्पाण्डवा मेदिनी ॥

(१) रहःपरिति।—रहवि विजने, गूडमिति भावः, परेषा शत्रूणां,
प्रतीघातोपायः उधोपायः ।

(२) प्रत्यक्षमस्त्रिमनोपे हताः बान्धवाः यैसाटग्नाः, परे शत्रवः, रहो गुप्ता,
हन् न योग्याः, प्रत्यक्षं कृतापकावाया प्रत्यक्षमेवापकारः कर्तुं योग्यः चान्धवा
अप्यशः स्यादिति भावः, इह जगति, रणे यत् कर्म, तैरपि परैरपि, प्रकाश्यं
प्रशंसनीयं, न भवति तेन कर्मणा, कृतेन किं प्रयोजनम् ? अपि तु किमपि नास्ती-
त्यर्थः । देवं भाग्यमेव, शाम्यं शान्तिम्, अनुकूलताम्, एतु भजता, भाग्यशान्तेव
मेदिनी निष्पाण्डवा भवेत् “पौरुषं देवसम्यस्या काले फलति पाठं व ।।
ब्रह्मैतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहम् ॥” इति सूत्रा सर्वेषां कर्मणा देवायत्तत्त्व
प्रतिपादनात् तदाशुक्रव्यनेव मार्गये, नास्सहायापिचेति भावः । आर्द्धलविकीडित
इत्यम् ।

(क) जात । मुहुत्तं तावत् न्य मन्दभाइणीं समश्रावय ।

(ख) जात । एकाकी त्वं, कस्ते सहायत्वं (सहाय्यं) करिष्यति ? ।

[नेपथ्ये कलकलानन्तरम्] । भो भो योधाः ! निवेद-
यन्तु भवन्तः कौरवेश्वराय, इदं महत् कदनं प्रहृत्तम् । अल-
मप्रियश्रवणपराङ्मुखतया, यतः कालानुरूपं प्रतिविधातव्य-
मिदानीम् । तथा हि—

(१) त्यक्तप्राजनरश्मिरङ्किततनुः पार्थाङ्कितैर्मार्गणैः

वाहैः स्यन्दनवर्त्मनां परिचयादाक्लृप्तमाणः शनैः ।

वात्तामङ्गपतेर्विलोचनजलैरावेदयन् पृच्छतां

शून्येनैव रथेन याति शिविरं शल्यः कुरून् कम्पयन् ॥

दुर्यो । [श्रुत्वा साशङ्कम्] । सूत ! केनेदमविस्मष्टमशनिः

पातदारुणमुद्बोधितं, ज्ञायताम् । कः क्रोऽत्र भोः ! ।

[प्रविश्य मन्धान्तः सूतः] । हा ! हतोऽस्मि । [इत्या-

त्तानमपातयत्] ।

दुर्यो । कथय कथय ? ।

सूत । आयुष्मन् ! किमन्यत् ?—

(२) स्वल्पेन यथा शल्येन मूर्च्छितः प्रविशता जनीघोऽयम् ।

शून्यं कर्णस्य रथं मनोरथमिवाधिरूढेन ॥

(१) त्यक्तौ शोचवशात् प्राजनरश्मौ अश्वादिचालनतोदनवक्तो येन तादृशः,
“प्राजनं तोदन तोवम्” इत्यनरप्रासङ्गः, पार्थाङ्किते, पार्थानामाङ्किते, सङ्कल्युद्धाद्
कश्यपे शरा इति ज्ञापनाय योद्धाभः शराः खस्त्रनामाङ्किताः क्रियन्ते इति युद्ध-
मर्थ्यादा, स्यन्दनवर्त्मना वाहैः परिचयात् तेन अचालिता अपि अश्वाः सस्वार-
वशात्, येन पथा गतास्तेनैव पथा प्रत्यागच्छन्तीत्यश्वाना स्वभाव , विलोचनजलै-
रशुजले, पृच्छता कर्णस्य वात्तां सवादम, चावेदयन् शून्येन रथिरङ्कितेन, कर्णस्य
रथेन शिविरं सेनासर्गप्रवेशस्थानं, “क्रोऽत्र” इति प्रसिद्धस्थानं, याति । शार्ङ्ग-
विकीर्णितं वचनम् ।

(२) स्वल्पेनापि प्रविशता शल्येन यथा जनीघः मूर्च्छितो भवति तथा मनो-
रथमिव शून्यं कर्णस्य, कर्णस्य इष्टमधिरूढेन शल्येन मानुषान् जनीघं, कर्णस्य
श्रीघोषः मूर्च्छितः ।

दुर्व्यो । हा वयस्य कर्ण ! [इति मोहमुपगतः] ।

गान्धा । जाद ! समस्ससिहि समस्ससिहि । (क)

सच्च । समाश्वसिहि समाश्वसिहि महाराज !

धृत । भोः ! कष्टं कष्टम् ! !—

(१) भीष्मे द्रोणे च निहते य आसीदवलम्बनम् ।

पुत्रस्य मे सुहृत् प्रेयान् राधेयः सोऽप्ययं हतः ॥

वत्स ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि । भो हतविधे !—

(२) अन्वोऽनुभूतशतपुत्रविपत्तिदुःखः

शोच्यां दशामुपगतः सह भार्ययाऽहम् ।

अस्मिन्नशेषितसुहृद्गुरुबन्धुवर्गं

दुर्व्योधनेऽपि हि कृतो भवता निराशः ॥

वत्स दुर्व्योधन ! समाश्वसय तपस्विनीं मातरम् ।

दुर्व्यो । [लब्धसंज्ञः] ।

(३) अयि कर्ण ! कर्णसुखदां प्रयच्छ मे

गिरमुद्गिरन्निव मुदं मयि स्थिराम् ।

सततावियुक्तमकृताप्रियं प्रियं

वृषसेनवत्सल ! विहाय यासि माम् ॥

(१) भीष्म इति ।—भीष्मे द्रोणे च निहते सति मे मन, पुत्रस्य अतिप्रियः सुहृत् यः राधेयः राधासुतः कर्णः, अवलम्बनम् आश्रयः, आसीत् सोऽपि अयं कर्णः, हतः । पथ्यावक्तु इति ।

(२) अन्व इति ।—अनुभूतं शतपुत्राणां विपत्तिदुःखं मरणशोकः येन तादृशः, अन्वः अहं भार्यया सह शोच्यां दशाम् अवस्थाम्, उपगतः प्राप्तः, अशेषितः निःशेषता गतः, सुहृदा गुरुणा बन्धुनाश्च वर्गः यस्य तादृशेऽपि अस्मिन् दुर्व्योधने भवता त्वया, निराशः आश्रयहितः, कृतः । वसन्ततिलकं इति ।

(३) सततमवियुक्तमेकव स्थितत्वात् विरहाभावः, एकव स्थितस्याप्रियवरणे

(क) जात ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

[इति पुनर्भीष्मपागतः] ।

[सर्वे समाश्रासयन्ति] ।

दुर्यो । [समाश्रस्य] ।—

मम प्राणाधिके तस्मिन्नङ्गानामीश्वरे हते ।

उच्छ्वसन्नापि लज्जेऽहमाश्रासे तात ! का कथा ? ॥

अपि च—(१) शोचामि शोच्यमपि शत्रुहृतं न वत्सं

दुःशासनं तमधुना न च बन्धुवर्गम् ।

येनातिदुःश्रवममाधु कृतन्तु कर्णे

कर्त्तास्मि तस्य निधनं समरे कुलस्य ॥

माध्या । जाद ! सिद्धिलेहि दाव क्लृणमेतं वाष्प-
मोक्त्वं । (क)

धृन । वत्स ! क्षणमात्रं परिमार्जयाश्रूणि ।

दुर्यो । (२) मामुद्दिश्य त्यजन् प्राणान् केनचिन्न निवारितः ।

तत्कृते त्यजतो वाष्पं किं मे दीनस्य वार्यते ? ॥

लज्जता क्लान्तापि नास्तीत्याह, अङ्गताप्रियम्, एवम्भूतमिदमपरित्यागे कारणं विवक्षुः सम्बोधयति, उषसेनवत्सल इति, "न च पुत्रसमः स्नेहः" इत्युक्तेः पुत्रवात्कल्यण सर्वतः प्रशानत्वात् तदनुरोधेनैव सा परिलज्ज्य उषसेनं गत इति भावः । रुञ्जुमाधिषी उच्यते ।

(१) शोच्यमपि अशुभशोचनाहं, वत्समनुजं, न शोचामि तदपेक्षयामि, अति-
स्नेहपात्रत्वात् अधिकशोच्यं कर्णे असाधु येन कृते तस्य कुलस्य निधनं कर्त्तास्मि ।
वसन्ततिष्ठकं उच्यते ।

(२) मामिति ।—नाम उद्दिश्य सदर्थमित्यर्थः, प्राणान् त्यजन्, कर्णं इति शेषः,

(क) जात ! त्रिदिल्लव तावत् अश्वनाम वाष्पमोचन् ।

सूत ! केन दमसम्भावितसम्पत्कुलान्तकरं कर्म कृतं
स्यात् ? ।

सूत । आयुष्मन् ! एवं किल जनः कथयति—

(१) भूमौ निमग्नवक्रयक्रायुधसारथेः शरैस्तस्य ।

निहतः किलेन्द्रसूनोरस्मत्केनाकृतान्तस्य ॥

दुर्या । कर्णानेन्दुस्मरणात् क्षुभितः शोकसागरः ।

बाहुवेनेव शिखिना पोयते क्रोधजेन मे ॥

अश्व । तात ! प्रसौटतम् ।

(२) ज्वलनः शोकजन्मा मामयं दहति दुःसहः ।

समानायां विपत्तौ मे वरं संशयितं रणे ॥

धृतरा । [दुर्योधनं परिष्वज्य]

(३) भवति तनय ! सत्यं संशयः साहसेषु

द्रवति हृदयमेतद्धोममुत्प्रेत्य भौमम् ।

अनिर्हतिनिपुणं ते चेटितसानशाण्ड !

कुलबहलमरोगां सङ्करं ह्य ! ह्योऽस्मि ॥

केनचित् कर्णेन, न निवारितः, तत्कृते तस्य कर्णस्य, कृते निमित्त, वायस्य अश्व-
सारं, त्यजत' दीनस्य बन्धुवशेन कातरस्य, किं कर्णं, वायस्य ? पथ्यावक्तव्यम् ।

(१) भूमौ निमग्न वक्रयक्रायुधसारथेः, आरुह्य हाने तस्य रथसक्त 'भूमिपदे
पतताम्' इति प्राकृत्या, 'ममायो दत्ता', तत्र भूमिनिमग्न रथः । सा च कथा कर्ण-
पर्वणि ४८ अध्यायानुसरेण । आद्या वृत्तम् ।

(२) ज्वलन इति ।--शोकान् जनयत्यस्य तादृशं पत एव दुःसह अथ ज्वलनः
अग्निः, शोकाग्निरित्यर्थः । मा दहति, अतः समानायां विपत्तौ रणपक्षौ
अपि शोकाग्निटाहो मे दुर्वार इति भावः, मे मम, रणं संशयितं प्राणसंशयार्थं
गन्तुमित्यर्थः, वरं मनाक् प्रियम् । "देवाहने वरं श्रेष्ठे दिपु क्लीवे मनाक् प्रिये"
इत्यमरः । पथ्यावक्तव्यम् ।

(३) भौम भौमसन, भाम भौमण्यकर्माणम्, उत्प्रेत्य उद्भाव्य पतत हृदय द्रवति
अश्वनीत्यर्थः, ते तव, चेटितं रथन्यापारः, अनिर्हतिनिपुणं अनिर्हती शक्ये, अनि-

गान्धा । जाद ! तेष एव सुदसदकदंतेण विभीदरेण
समं समलं मगसि ? । (क)

दुर्यो । अम्ब ! तिष्ठतु तावत् हकीदरः ।

(१) पापेन येन हृदयस्य मनोरथो मे
सर्वाङ्गचन्दनरसो नयनामलेन्दुः ।
पुत्रस्तवाम्ब ! तव तात ! नयैकशिष्यः
कर्णो हतः सपदि तत्र शराः पतन्तु ॥

सूत ! अलमिदानीं कालातिपातेन, सज्जं मे रथमुपहर ।
त्वञ्चेहिभेषि पाण्डवेभ्यः, तिष्ठ, गदामात्रसहाय एव समरभुवम्
अवतरामि । अलमन्यथा सम्भावितेन, भयमहमागत एव ।
[इति निष्क्रान्तः] ।

धृत । वत्स दुर्योधन ! यदि स्थिर एवास्मान् दग्धुमर्थं

पुत्रमच्छलानुवन्धीत्यर्थः, चरीषाश्च सङ्गरं समरं, बहुकलं न्यस्यस्यस्य द्रोणस्य
तौह्येयनात् कृत्रबहुकलम्, इत्येव पराभवाश्रमया इतोऽस्मि बहुकलपाण्डवकर्ण-
भवप्राशस्त्याशंसनेनाहमपि गष्ट इत्यर्थः, "अथो रथपहारिणाम्" इत्युक्तेषुवा कृत्र-
प्रहारित्वेन जयावशम्भावात् ; भवतस्य तत्रास्तीति विशेषणेनाह, मानशौण्ड ! हे
मानप्रधान ! कृत्रयुद्धे शोकेऽपयशः स्वादिति तद्वीरुषा मानवता त्वया तत् न
क्रियते इति समुदितार्थः । मालिनी इत्यम् ।

(१) हृदयस्य मनोरथः अत्यन्ताभिलषणीयवस्तुः, प्रेमान्पदत्वात्, सर्वाङ्गेषु
चन्दनरसवत्पुः, आद्यायनकरत्वात्, नयनस्य इन्दुवदपकृतिप्राधानत्वात्, हे अम्ब ! हे
मातः । तव पुत्रः पुत्रतुल्यः, वात्सल्याम्पदत्वात्, हे तात ! तव नयैकशिष्यः नये नीतो,
एकशिष्यः प्रधानशिष्यः, एतादृशः कर्णो येन पापेन हतः निहतः, तस्मिन् शरः
पतन्तु तेनेव सह शोक्त्ये इत्यर्थः । वसन्ततिथिक इत्यम् ।

(क) जात ! तेनेव सुतप्रतप्ततानेन हकीदरेण समं समरं मार्गवसे ? ।

ते व्यवसायः, तत् सन्निहितेषु वीरेषु सेनापतिः कश्चिदभि-
षिच्यताम् ।

दुर्व्यां । नन्वभिषिक्त एव ।

गान्धा । कदरो उण सो, जहिं एदं हृदामं
ओलंबिस्सं ? । (क)

धृत । किं वा गन्धः ? उत वा अश्वत्यामा ? ।

दुर्व्यां । (१) कर्णालिङ्गनदायी वा पार्थप्राणहरोऽपि वा ।

अनिवारितसम्पातेरयमात्माऽश्रुवारिभिः ॥

[नेपथ्ये कलकलं कृत्वा] । भो भोः कौरवबलप्रधान-
योधाः ! अलमस्मानवलोक्य भयादितस्ततो गन्तुम् ; कथयन्तु
भवन्तः कस्मिन्नदेशे सुयोधनस्तिष्ठति इति ? । [सर्वे ससन्धमम्
आकर्णयन्ति] ।

[प्रविश्य सन्धान्तः सूतः] । आयुष्मन् !—

प्रासावेकरथारूढो पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः ।

सर्वे । कश्च कश्च ? ।

सूत । स कर्णारिः स च क्रूरो वृककर्मां (२) वृकोदरः ॥

गान्धा । [सभयम्] । जाद ! किं एत्य संपदं प्पडि-
पज्जिदब्बं ? । (ख)

दुर्व्यां । ननु सन्निहितैवेयं गदा ।

(१) अभिषिक्त इति पूर्वोक्तानुकार्षेण आत्माऽभिषिक्त इत्यर्थः । इह उदेमाख्यं
पाठकार्यं, “नृपाद्गजनिता भीतिरुद्वेगः परिकीर्तितः” इति दर्पणीतिः ।

(२) वृकस्य व्याघ्रविशेषस्य, कर्मेव कर्म यद्य क्रूरकर्मेत्यर्थः ।

(क) कतरः पुनः सः, उदेमा इताशामवसन्निध्ये ? ।

(ख) जात ! किमत्र पतिपत्न्यम् ? ।

गान्धा । हा ! हृदह्नि अहं मंदभाइणी । (क)

दुर्या । अलमिदानीं कार्पण्येन । सञ्जय ! सञ्जय ! रथम्
आरोप्य पितरौ शिविरं प्रवेग्य, प्राप्तोऽस्मच्छोकापनोद-
ग्रणयी जनः ।

धृत । वत्स ! क्षणमेकं प्रतीक्षस्व यावदनयोर्भावमुपलभे ।

दुर्या । तात ! किमनेनोपालम्बेन ? तद्गम्यताम् ।

[धृतराष्ट्र गान्धारी च किञ्चिद्भ्रवा तिष्ठतः] ।

[ततः प्रविशतो रथाढ्यौ भीमार्जुनौ] ।

भीम । भी भोः सुयोधनान्जीविनः ! किमिति सस-
न्धममयथातथं सञ्चरन्ति भवन्तः ? अलमाययोः शङ्कया ।

(१) कर्त्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणाद्दीपनः सोऽभिमानी
क्षणाकेशीत्तरीयव्यपनयनमरुन् पाण्डवा यस्य दासाः ।

राजा दुःशामनादेर्द्वैतानुजगनत्याङ्गराजस्य तिलं
क्वास्ते दुर्योधनोऽपि ? वपुषत न कथा द्रष्टुमश्वागती सः ॥

धृत । सञ्जय ! दारुणः खलु उपक्षेपः (२) पापस्य ।

सञ्ज । तात ! कर्मणा कर्त्तानःश्रेयविप्रयाः सम्प्रति वाचा
व्यवस्यन्ति (३) ।

(१) द्यूतमेव क्लानि तेषां कर्त्ता, जतुमयः जतुप्रभुः, प्राच्यार्थे मयट्, शरथ
गृहं, "शरणं गृहंरक्षितो." इत्यमरः, तस्मिद्धीपनं पुरीचनद्वारा दाहकः,
क्षणायाः द्रौपद्याः, केशस्य उत्तरीयस्य च व्यपनयनोपकरणे, मर्कटव वायुरव,
पटुरिति दर्पणघृतपाठः, पाण्डवा यस्य दासा द्यूतजन्यत दारुणत्वेन सम्भाष्यताः ।
इह क्लान्तस्य अस्यइ, "प्रियाभराप्रथर्वानिर्विण्णस्य क्लान्ताच्छलः" इति दर्पणोक्तेः ।
सङ्घरा इत्यम ।

(२) उपक्षेपः भ्रमंनम् ।

(३) व्यवस्यन्ति कीर्तयन्ति ।

(क) हा ! हृताऽह्यहं मन्दभाइया ।

दुर्घो । सूत ! ब्रूहि गत्वोभयोः, अयं तिष्ठतीति ।

सूत । यथाऽऽज्ञापयति देवः । [तावुपसृत्य] । ननु भी
शुकोदराजुनौ ! एष महाराजस्तातेन अश्वया च सह न्यग्रोध-
च्छायायामुपविष्टस्तिष्ठति ।

अर्जु । आर्य्य ! प्रसीद, न युक्तं पुत्रशोकोपपीडितौ
पितरौ पुनरस्मद्दर्शनेनोद्देजयितुं, तद्गच्छावः ।

भीम । मूढ ! अनुलङ्घनीयः सदाचारः, न युक्तमनभिवाद्य
गुरुन् गन्तुम् । [उपसृत्य] । सञ्जय ! पितॄर्नमस्कृतिं श्रावय ;
अथवा तिष्ठ, स्वयमेव श्रावयावः । [इति रथादवतरतः] ।

भीम । विश्राव्य स्वकर्म नाम च वन्दनीया गुरवः ।

अर्जु । [उपगम्य] । तात ! अश्व !—

(१) सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते
दृष्टमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।
रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य
प्रणमति पितरौ वा मध्यमः पाण्डवोऽयम् ॥

भीम । (२) [* चूर्णिताशेष] कौरव्यः क्षीवो दुःशासनासृजा ।
भङ्क्ता सुयोधनस्योर्वोर्भीमोऽयं शिरसाऽञ्चति ॥

(१) सकलैति ।—ते तत्र, सुतैः पुत्रैः, यत्र कर्णं, सकलानां रिपूणां शत्रूणां,
जयाशा बद्धा निहता, यस्य कर्णस्य, गर्वेण लोकः जगत, दृष्टमिव परिभूतः तिर-
स्कृतः, तत्र पुत्रैरिति शेषः, रणशिरसि सङ्ग्राममुखे, तस्य राधासुतस्य कर्णस्य, निहन्ता
अथं मध्यमः पाण्डवः अर्जुनः, पितरौ वा युवा, प्रणमति । मालिनी वृत्तं, “ननमयय-
युतेय मालिनी भोगिलोकैः” इति तद्वचसात् ।

(२) चूर्णिताः अश्रवाः कौरव्याः ये, दुःशासनासृजा तदवःस्यलक्षितर-
धानेन, क्षीवो मत्तः, भङ्क्ता भाविभङ्गनकारो, भविष्यदर्थे कृतः । इदं व्यवसाय-

धृत । दुरात्मन् ! वृकोदर ! न खल्विदं भवतैव केवलं
अपन्नानामपकृतं, यावत् क्षत्रं तावत् समरविजयिनी जिता
हताश्च वीराः, तत् किमेवं विकत्यनाभिरस्मानुद्देजयसि ? ।

भीम । तात ! अलमलं मन्युना ।—

(१) कृष्णा केशेषु कृष्टा तव सदसि बधूः पाण्डवानां नृपैर्यैः

सर्वे ते क्रोधवज्जौ क्रशश्लभकुलावज्ञया येन दग्धाः ।

एतस्मात् श्रावयेऽहं न खलु भुजबलश्लाघया नापि दर्पात्

पुत्रैः पौत्रैश्च कर्मण्यतिगुरुणि कृते तात ! साक्षी त्वमेव ॥

दुर्योध । अरे रे मरुत्तनय ! किमेवं वृद्धस्य राज्ञः पुरतो

निन्दितव्यमात्मकर्म श्लाघसे ? । अपि च—

(२) कृष्टा केशेषु भाय्यां तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा

प्रत्यक्षं क्षापतीनां मम भुवनपतेराज्ञया द्यूतदासी ।

अस्मिन् वैरानुबन्धे वद किमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्राः ?

बाह्योर्वीर्यार्तिभारद्रविणगुरुमदं मामजित्वैव दर्पः ? ॥

नामकं नाटकाङ्कं, "व्यवसायश्च विज्ञेयः प्रतिज्ञादितुसम्भवः" इति दर्पश्लोके । इह
निरुक्तिरखण्डारः, "पूर्वसिद्धाद्येकथा निरुक्तिरिति शीर्षितम्" इति दर्पश्लोके ।
मथ्यायत्रां वृत्तम् ।

(१) ये पापकारिणः ये च पापद्रष्टारोऽनुमन्तारो वा ते सर्वे एव नृपाः, येन
खलुतापराधेनैव हेतुना, क्रोधवज्जौ कृष्णाक्रोधाग्रौ, क्रशं चूद्रे, यत् श्लभकुलं तदपञ्च-
येन तत्पुल्यानादरेणैव, अनायासेनैवेत्यर्थः, दग्धाः, एतस्मात् कारणात्, श्रावये न तु
दर्पादिप्रकाशनाय, ततः हे तात ! त्वमतिगुरुणि पुत्रपौत्रादिकृते कर्मणि साक्षी
सदाक्षीनः, मध्यस्थः, न तु तत्कर्मणि कर्मैत्यर्थः । अग्धरा वृत्तम् ।

(२) तव तव च भीमार्जुनयोर्बभूवोः सम्बोध्यत्वान्, तस्य राज्ञः युधिष्ठिरस्य, तयोः
नकुलसहृदययोर्वा, इत्याक्षेपे अनादरे वा, क्षापतीनां नृपाणाञ्च, प्रत्यक्षं द्यूतदासी
द्यूतेन जितत्वात् दासीव, अपमानयष्टेष्टाचरणयोग्यत्वात् केशेषु कृष्टा, अस्मिन् वैरानु-
बन्धे विदेषजनकै कर्मणि, तेः तद्दृष्टमिदं, किमपकृतम् ? अपराहम् ? महाप्रथेव

आः दुरात्मन् ! एष न भवसि । [इति सक्रोधमुत्थाय हन्तुः
मिच्छति] ।

धृत । [धृत्वोपवेशयति] ।

भीम । [क्रोधं नाटयति] ।

अर्जु । आर्य्य ! किमत्र क्रोधेन ?—

(१) अप्रियाणि करोत्येष वाचा शक्तो न कर्मणा ।

हृतभ्रातृशतो दुःखो प्रलापेरस्य का व्यथा ? ॥

भीम । अरे रे भरतकुलकलङ्क !—

(२) अत्रैव किं न विशसेयमहं भवन्तं

दुःशासनानुगमनाय कटुप्रलापिन् ! ।

विघ्नं गुरुर्न कुरुते याद मद्गदाग्र-

निर्भेद्यमानरणितास्थनि ते शरीरे ॥

अन्यच्च, मूढ !—

(३) शोकं स्तोवन्नयनसम्भिलं यत् परित्याजितोऽसि

भ्रातुर्वक्षःस्थलविघटने यच्च साक्षीकृतोऽसि ।

कृतत्वात्, सामेव जित्वा गर्वयुक्तो भव, नावांगित्यर्थः । इह सम्फेटनामर्कं नाटकाङ्गं,
"सम्फेटो रोषभाषणम्" इति दर्पणोक्तेः । दर्पणकृता तु अरे रे मरुत्तनयेत्यादिवाक्य-
मादावुद्बुधेद् पद्यमुदाहृतं, तेन गद्यपद्यसमुदायः सम्फेटः । सङ्घरा इत्यम् ।

(१) यथा विकाररोगवतः प्रलापाः, एव शतधाटवध्वसनाविकारवतः, तेनास्त्र
काव्यांसामर्थ्यं ध्वनितम् । इह कादम् नाटकाङ्गं, "तदाङ्गकादम् पुनः । काव्यार्थ-
मपमानादेः सङ्गल खलु यद्वेत्" इति दर्पणोक्तेः ।

(२) विशसेयं नाशयेयम् । मद्गदाग्रेण निर्भेद्यमानानि यत् एव रणितानि
शब्दायमानानि, अस्थानि यत्र तादृशं, शरीरे, तथा करणे यदि गुरुत्वातः, विघ्नं
न कुरुते इत्यर्थः । अस्त्रिशब्दस्य मुख्यगोचपरत्वेऽपि अङ्गु, तेन पक्षेऽनोऽज्ञोपात्त
रूपसिद्धिः । रणितास्थितीति पाठस्तु ग्रामादिकः, अङ्गादेशस्य निमित्त्वात् ।
तस्यनतिसकं इत्यम् ।

(३) युष्मत्कुलं कुलखिलीव, सुखच्छेदत्वात्, तत्र कुक्षरे इति सङ्गमे, भीमश्रेष्ठे

आसीदेतत् तव कुट्टपत्तेः कारणा जीवितस्य

क्रुद्धे युष्मत्कुलकमलिनोकुञ्जरे भीमसेने ॥

दुर्योधो । दुरात्मन् ! भरतकुलाधम ! द्यूतदास ! पाण्डव-
पशो ! नाहं भवानिव विकल्पनाप्रगल्भः । किन्तु—

(१) द्रुच्यन्ति न चिरात् सुप्तं पाण्डवास्त्वां रणाजिरे ।

मद्गदाभिन्नवक्षोऽस्थि-वेणिकाभीमभूषणम् ॥

भीम । [विहस्य] । यद्येवं नाश्रुहेयो (२) भवान्, तथाऽपि
प्रत्यासन्नमेव कथयामि ।—

(३) पीनाभ्यां मद्गजाभ्यां भ्रमितगुरुगदाघातसञ्चूर्णितोरोः

क्रूरस्याधाय पादं तव शिरसि नृणां पश्यतां श्वः प्रभाते ।

त्वन्मुख्यभ्रातृचक्रोद्दलनगलदसृक्चन्दनेनानखाद्यं

स्थानेनार्द्रेण चाक्तः स्वयमनुभविता भूषणं भीममस्मि ॥

[नेपथ्ये] । भो भो भीमसेनार्जुनौ ! एष खलु निहता-
शेषारातिचक्राक्रान्तपरशुरामाभिरामयशाः (४) प्रताप-

क्रुद्धे सति यत् स्त्रीवत् चतुर्जलं त्वानितोऽसि, न पुन प्रतिकर्तुं समर्थ इति भावः,
यश्च भ्रातृवक्षोविदारणे साक्षीकृताऽसि, जीवितस्य तवैतत्कारणा तीव्रवेदना, “कारणा
तीव्रवेदना” इत्यन्तरः । मन्दाकाला इत्यम् ।

(१) मद्गदाया भिन्नानि यानि वक्षोऽस्थीनि तेषां वेणिका प्रवाहः, रुधिरप्रवाहः,
“वेणो तु केशवेशे स्थात् प्रवाहोऽपि निगद्यते” इति धर्षणः, ततः स्वार्थे क, सेव भीमं
भयानक, भूषणं यस्य तथाभूतम् । पथ्यावक्तु इत्यम् ।

(२) नाश्रुहेयो न अश्रुहेयः, विभ्रसमीधवचन इत्यर्थः ।

(३) पश्यतां नृणां, पुर इति शेषः । स्थानेन पिण्डोभूतेन, चनेनेत्यर्थः, अक्र-
लितं सन्, तमेव मुख्यो यस्य तादृशं यत् भ्रातृचक्रं भ्रातृघातं, तस्योद्दलनेन गलात्
यानि अस्त्राणि रक्तानि, तानि चन्दन इव तेन भीमं भयानक, भूषणं चः परदिने,
स्वयमनुभवितस्मि, तथा च त्वा शो दन्तास्मीति भावः । स्वयमनु इत्यम् ।

(४) निहताशेषादिशेषेण परशुरामतुल्यत्वसूचनम् ।

तापितदिङ्गण्डलस्थापितस्वजनः श्रीमानजातशत्रुर्देवो युधि-
ष्ठिरः समान्नापयति ।

[उभौ] । किमाज्ञापयत्यर्थः ? । [पुनर्नेपथ्ये] ।—

(१) कुर्वन्त्वासा हतानां रणशिरसि जना वक्रिसादेहभारान्
अश्रुन्मिश्रं कथञ्चित् ददतु जलमभौ बान्धवा बान्धवेभ्यः ।
मार्गन्तां ज्ञातिदेहान् हतनरगहने श्वण्डितान् गृध्रकङ्कैः
अस्तं भास्वान् प्रयातः सह रिपुभिरयं संह्रियन्तां बलानि ॥

[उभौ] । यद्राज्ञापयत्यर्थः । [इति निष्क्रान्तौ] ।

[नेपथ्ये] । अरे रे गाण्डीवाकर्षणबाहुशालिन् ! अर्जुन !

अर्जुन ! क्लेटानीं गम्यते ? ।

(२) कर्णक्रोधेन युष्मद्विजयि धनुरिटं त्यक्तमेतान्यहानि
प्रौढं विक्रान्तमासीदन इव भवतः शूरशून्ये रणेऽस्मिन् ।
स्पर्शं स्मृत्वोत्तमाङ्गे पितुरनवजितन्यस्तहेतेरुपेतः
कल्पाग्निः पाण्डवानां द्रुपदसुतचमूधस्मरो द्वीणिरस्मि ॥

(१) आसाः बान्धवाः देहभारान् देहसङ्घान्, वक्रिसात कान्तुंष्टेन वक्रट्टेयान्,
कुर्वन्, कार्त्स्न्येन देहेऽर्धे सातिप्रत्ययः, तस्य करोतेर्व्यवधानेऽपि साधुत्वमिच्छते ।
अश्रुन्मिश्रं रोदनजलमिश्रितं, जलं ददतु । हतनरगहने गहनता दुर्गमता प्राप्ते,
रणशिरसोत्वमुषङ्गः । रिपुभिर्दुर्व्योधिनपथीयैः, सप्त भास्वान् अस्तं प्रयातः प्रयातु-
मारब्धं, तथा च राज्ञः शत्रवो यथाऽस्तं नाशं गताः एव बन्धवस्तमदशंभं, गन्तुमारब्धं
इत्यर्थः, अतो बलानि संह्रियन्तां नानास्थानस्थानि रणनिवारणपूर्वकमीकनीकयन्तान् ।
उह शक्तिनाटकान्, "शक्तिः पुनर्भवेत् विरोधस्य प्रथममन्त्रं" इति दर्पणोक्तेः ।
सुरधरा व्रतम् ।

(२) एतान्यहानि व्याज्य कर्णक्रोधेन अनुस्यक्तम्, इटानीं तस्य नाशिन पुनर्गृहीत-
मिति भावः, भया धनुषस्यागात शूरशून्येऽस्मिन् बने इव रणे प्रौढ प्रगतममित्यर्थः,
विक्रान्तं विक्रमं कृतः, भावे क्तः, अनवजिता केनाप्यपराभूता, न्यस्ता श्रीकेन
परित्यक्ता, इत्तरस्य येन तादृशस्य, पितुरुपनाङ्गे स्पर्शं स्मृत्वा हतमाङ्गस्पर्शरूपावधार-

धृत । [आकर्ष्य सहर्षम्] । वक्ष दुर्योधन ! द्वीणपरि-
भवोद्दीपितक्रीधपावकः पितुरपि समधिकबलः शिञ्जा-
वानमरोपमसायमश्वत्यामा प्राप्तः, तत् प्रत्युपगमनेन तावदयं
सम्भाव्यतां वीरः ।

गान्धा । जाट ! पञ्चगच्छ एतं महाभागम् । (क)

दुर्यो । तात ! अश्व ! किमनेन अङ्गराजवधाशंसिना
हृथायौवनबलशस्त्रभरेण ? ।

धृत । वक्ष ! न खल्वस्मिन् काले पराक्रमवतामेवंविधानां
वचनमात्रेणैवं विरागमुत्पादयितुमर्हसि ।

[प्रविश्याश्वत्यामा] । विजयतां कौरवाधिपतिः ।

दुर्यो । [अत्याय] । गुरुपुत्र ! इत आस्यताम् । [इत्युप-
वेशयति] ।

अश्व । राजन् ! दुर्योधन !—

(१) कर्णेन कर्णसुभगं बहु यत्तदुक्त्वा

यत् सङ्गरेषु विहितं विदितं त्वया तत् ।

द्वीणिस्त्वधिज्यधनुरापतितोऽभ्यमित्तम्

एषोऽधुना त्यज नृपाप्रतिकारदुःखम् ॥

ननुचिन्त्य, पाण्डवानां कक्षाप्रिरिव द्रुपदचमूनां अक्षरो नाशकः, द्वीणिः अस्मि चङ्गम्,
उपेतः प्राप्तः । सङ्गरेण इत्यम् ।

(१) कर्णेन कर्णसुभगं सुश्राव्यं, न तु सफलमित्यर्थः ; तदेव व्यप्यति, सङ्ग-
रेषु युद्धेषु, यत् कृतं तत्त्वयैव विदितं, न कथनापेक्षित्यर्थः, इदानीमभ्यमित्तमित्येवं
अनुमनिसुखीकृत्य, अधिज्यधनुर्यामधिगतं अश्वयंश तादृशः सन्, आपतितः
आगतः, अतः हे नृप ! अप्रतिकारदुःखं अनुकृतापकाराप्रतिकाररूपं दुःखं, त्यज ।
वचनप्रतिष्ठाक इत्यम् ।

(क) जाट ! पञ्चगच्छ एतं महाभागम् ।

दुर्यो । [साभ्यसूयम्] । आचार्य्यपुत्र !—

(१) अवसानेऽङ्गराजस्य योद्धव्यं भवता किल ।

ममाप्यन्तं प्रतीक्षस्व कः कर्णः ? कः सुयोधनः ? ॥

अश्व । कथमद्यापि स एव कर्णपक्षपातः अस्मासु च परिभवः !! राजन् कौरवेश्वर ! एवं भवतु । [इति निष्क्रान्तः] ।

धृत । वत्स ! क एष ते व्यामोहः ? अस्मिन् काले एवं-
विधस्य अश्वत्यान्त्रः वाक्पारुष्येण अपरागम् (२) उत्पादयसि ? ।

दुर्यो । किमस्याप्रियमनृतं मयोक्तम् ? किं वा नेदं क्रोधः
स्यानम् ? (३) । पश्य—

(४) अकलितमहिमानं चतुर्यैरात्तचापैः

समरशिरसि युष्मद्भाग्यदोषादिपन्नम् ।

परिवदति समक्षं मित्रमङ्गाधिराजं

मम खलु कथयास्मिन् को विशेषोऽर्जुने वा ? ॥

धृत । अथवा वत्स ! तवापि कोऽत्र दोषः, अवसानम्
इदानीं भरतकुलस्य । गान्धारि ! किमिदानीं करोमि मन्द-
भाग्यः ? । [विचिन्त्य] । भवत्वेवं तावत्, सञ्जय ! महचनात्
ब्रूहि भारद्वाजमश्वत्यामानम्—

(१) अवसाने इति—अङ्गराजस्य कर्णं च, अवसाने भवता योद्धव्यं, किलेत्थलौकिकोपहास्यत्वसूचकमव्ययम् ; ननापि यत्नम् अवसानं, प्रतीक्षस्व, यतः कः कर्णः ? कश्च सुयोधनः ? कर्णसुयोधनावभिप्रायेति भावः । पश्यावक्तं इत्यम् ।

(२) अपरागमसक्तोषम् ।

(३) किं नया अनृतं मिथ्या, अथ अप्रियमुक्तम् ? यैनायं क्रुद्धः स्यात्, किन्तु अत्यवचनेनेवायं क्रुद्ध इति भावः, इदं कर्णादिदोषरूपं वचनं, क्रोधस्यानं मम क्रोधावहं, न ? अपि तु क्रोधावहमेव ।

(४) चतुर्यैः अकलितमहिमानम् अविज्ञातभावात्, युष्मद्भाग्यदोषादिपन्नं विगष्टं, मम मित्रमङ्गाधिराजं मम समक्षं परिवदति निन्दति, अस्मिन् मित्रनिन्दके,

[१] स्मरति न भवान् पीतं स्तन्यं चिराय सहामुना
 मम च सृष्टितं शौमं बाल्ये त्वदङ्गविवर्त्तनेः ? ।
 अनुजनिधनस्फीताच्छोकादतिप्रणयाच्च यत्
 विकृतवचने माऽस्मिन् क्रोधश्चिरं क्रियतां त्वया ॥
 सञ्ज । यदाज्ञापयति तातः । [इत्युत्तिष्ठति] ।
 घृत । अपि चेदमन्यत्त्वया वक्तव्यम्—

(२) यश्चोचितस्तव पिता वितथेन शस्त्रं
 यत्तादृशः परिभवः स तथाविधोऽभूत् ।
 एतद्विचिन्त्य बलमात्मनि पौरुषञ्च
 दुर्योधनोक्तमपहाय विधास्यसीति ॥
 सञ्ज । यदाज्ञापयति तातः । [इति निष्क्रान्तः] ।
 दुर्योधनः । सूत ! साङ्गामिकं मे रथमुपकल्पय ।
 सूत । यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । [इति निष्क्रान्तः] ।
 घृत । गान्धारि ! इतो वयं मद्राधिपतेः शत्रुस्य शिविरम्

कर्तुं वा तदातके, नम को विशेषः ? को भेदबोधः ? उभयोरपि मित्रदृष्ट्यात्तुल्य-
 त्वमित्याद्यन् क्रोधव्याप्तत्वमुक्तमेवेति भावः । मालिनी इतिम् ।

(१) असुना सुबोधनेन सृष्ट, स्तन्यं गन्धारीस्तनभवं पयः, पीतं, बाल्ये त्वदङ्ग-
 विवर्त्तने; तथाङ्गबालने; नम शौमं वाच, यत् सृष्टितम् एतन्न भवान् स्मरति ?
 अनुजना अनुजप्रतपधस्फीतात् शोकात् कथं च अतिप्रणयात् विकृतवचनेऽस्मिन्
 दुर्योधने, क्रोधश्चिरं न क्रियताम् । यदिति पूर्वार्द्धेऽन्वितम् । इतिषी इतिम् ।

(२) तादृशः तादृशकाल्यन्तमदिमार्थवत् पितुः तथाविधः घृष्टयुद्धगतमौलि-
 स्त्रशोदिहपः, सः श्रमनाचः, परिभवः तिरस्कारः, एतत् विचिन्त्य अनुस्यूय, बल-
 बोद्धवामावेऽसमर्थस्य चेष्टा न भवतीत्याशङ्क्य तद्भवमपि तवस्तीत्याह, वचं
 देहृजा शक्तिः, पौरुषम् उत्साहातिशयः; विधास्यसि प्रतापवाञ्छसौख्यम् ।
 असन्तिलकं इतिम् ।

एव गच्छावः । (१) वत्स ! त्वमप्येवं कुरु । [इति परिक्रम्य
निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

षष्ठोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति आसनस्यो धृषिष्ठरो द्रोपदी वीटी पुरुषश्च] ।

युधि । [विचिन्त्य निःश्लथश्च] ।

(२) तीर्थे भीष्ममहार्णवे कथमपि द्रोणानले निर्वृते

कर्णाश्रीविषभोगिनि प्रशमिते श्लथे च याते दिवम् ।

भीमेन प्रियसाहसेन रभसादल्पावशिष्टे जये

सर्वे जीवितसंशयं वधममी वाचा समारोपिताः ॥

(१) सेनापत्ये तस्य वरचाय तव मननमिति बोध्यम् ।

इति त्रीतारानामवतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचिते देवीसंहारनाटकव्याख्याने
दुर्ध्वोवनमानपञ्चमाहव्याख्या ।

(२) भीष्म एव महाखंभसाकम् तीर्थे गतपारे सति, द्रोणः एवानलः तस्मिन्
कथमपि केनापि रूपेण, निर्वृते स्मयमस्तन्यानेन ज्ञाने, न तु जयादिना चत एव
कथनपीत्युक्तम्, आश्यां दंष्ट्रायां, विषं वत्स तादृशः भोगो दृष्टो विद्यते यस्मै
विवस्तुत्तस्यै इत्यर्थः, "भोगः सुखे ज्ञादिभृतावृष्टेः फलकायथीः" इत्यमरः,
अस्य एवाश्रीविषभोगी महासर्पः तस्मिन्, प्रशमिते विनाशिते सति, जये स्वल्पाव-
शिष्टे दुर्ध्वोवनमानजयापेक्षयात्, सहासा बलीन क्रियमाणं युद्धादिकं साहसं,
प्रियं साहसं यस्मै तेन भीमेन वाचा "अद्यैव सुधीषणं इतिष्यामि अथाहमे-
कयं भरिष्यामि" इत्येवंवदप्रतिज्ञावाक्येन, वयं सर्वे जीवितसंशयं जीवनसंशयं, नर-
रुधावना वा, समारोपिताः गनिताः, तन्प्रतिज्ञाप्रवणेन चदर्शनं वतस्य दुर्ध्वोवन-

द्रौप । [सवाप्यम्] । महाराज ! पंचालिए त्ति किं
ण भणितम् ? । (१) (क)

युधि । कृष्णे ! ननु मया (२) । [पुरुषमवलोक्य] ।
बुधक !

पुरु । देव ! आज्ञापय ।

युधि । उच्यतां सहदेवः, क्रुद्धस्य हृकोदरस्त्रापय्युषित-
दारुणां प्रतिज्ञामुपलभ्य प्रनष्टस्य (३) मानिनः कौरवराजस्य
पटवौमन्वेष्टम् अतिनिपुणमतयस्त्रेषु तेषु स्थानान्तरेषु
यथार्थामिज्ञाः सुसचिवाश्च भक्तिमन्तः घटुपटहरवव्यक्त-
घोषणाः (४) सुयोधनपटसञ्चारवेदिनः प्रतिश्रुतधनपूजाप्रत्युप-
क्रियाश्चरन्तु समन्तात् समन्तपञ्चकम् । अपि च—

आदर्शने दुःशाभावेन भीमनरणमन्त्रावनया ववमपि सर्वे तन्मरणेन मरिष्याम इति
भावः । इह विरोधनं नाटकात्, "कार्यात्ययीपगमनं विरोधनमिति श्रुतम्"
इति दर्पयोत्ते । मद्यार्थे इत्यत्र मद्योदकाकिति दर्पणसम्मतः पाठः । आर्द-
विक्रीकितं इत्यम् ।

(१) पाञ्चाच्या मया सर्वे अंशप्रमारोपिता इति किं न भणितम् ? भीमेन तदू-
क्तप्रतिज्ञाया मत्केशास्वराक्षरं चजातकोपिनेन कृतान्, मया आसक्तदृतेजनात्
कमेव तद्दीवभागित्वं न तु भीमस्येति द्रौपद्याश्रयः ।

(२) प्रयोजकत्वेन द्रौपद्या आत्मनः कर्तृत्वे प्रतिपादिते ततोऽपि प्रयोजकतया
राज्ञा आत्मनः एव सर्वानर्थैरेतुभूतत्तत्कर्तृत्वेनात्मनः प्रयोजकत्वेन कर्तृत्वमुरो-
क्तिर्यते, ननु मधीत ।

(३) अपय्युषिता अपरदिनगामिनी, "अद्यैव हनिष्यामि, अद्याहने स्वयं मरि-
ष्यामि" इत्येतदुपा, अत एव दासया अद्याहने स्वमरणफलकत्वात्, प्रतिज्ञां
तामुपलभ्य श्रुत्वा, प्रनष्टस्य आदर्शनं गतस्य, गुप्रत्येत्यर्थः ।

(४) पटुना पटहरवेण उक्ताशब्देन, व्यक्तं यथा तथा घोषयन्ति इति घोषणा,

(क) महाराज ! पाञ्चाक्षेति किं न भणितम् ? ।

(१) पङ्के वा सैकते वा सुनिभृतपदवीवेदिनो यान्तु दाशाः

[* कक्षेषु क्षुस्य] वीरुन्नचयपरिचया वल्लवाः सञ्चरन्तु ।

व्याधा व्याघ्राटवेषु स्वपरपदविदो ये च रन्ध्रेष्वभिज्ञा
ये सिद्धव्यञ्जना वा प्रतिमुनिनिखयं ते च चाराश्चरन्तु ॥
पुरु । यदाज्ञापयति देवः ।

युधि । एवं वक्तव्यः सञ्चदेवः,—

(२) ज्ञेया रहः-शङ्कितमालपन्तः सुप्ता रुगात्ताश्च वने विचेयाः ।

त्रासो मृगाणां वयसां विरावो नृपाङ्गपादप्रतिमा च यत्र प्र

नन्दादित्वात् ल्युः, सर्वत्र प्रसिद्धार्थं दक्षासुचेर्वादेशतः । “आत् यशःपटङ्गी
दक्षा” इत्यमरः ।

(१) ये चारा यत्र योग्यास्ते तत्र नियोज्या इत्युपदिशति । दाशाः केवर्ताः,
“केवर्ते दाशधीवरो” इत्यमरः, पङ्के पङ्क्ति मलादौ, सैकते सिद्धतानसद्वेष्टे
च, नियोज्याः, तेषां मलप्रायदेशेऽप्येक दक्षित्वात् ; वल्लवाः गोपाः, कक्षेषु गुच्छदण-
युक्तस्थानेषु, गोप्रचारणोपयोगितया तेषां तन्नेवाभिज्ञत्वात्, युस्ये विदलिते,
वीरुन्नचये क्षतासङ्गे, परिचयो येषां तत्राभूताः, कुञ्जेष्विति पाठे—क्षतावेष्टित-
स्थानेष्वित्यर्थः, आक्रान्ते स्वयमावरणरूपेण परिहृते, वीरुन्नचये परिचयो येषामिति
वाक्यात्, व्याधाः व्याघ्रप्रधानाटवेषु नियोज्य यान्तु, रन्ध्रेषु गर्भेषु ; सिद्धानां
व्यञ्जनं लक्षणाभिन्नं, व्यञ्जनं येषां ते सिद्धपुरुषविष्णुधारिणः, प्रतिमुनिनिखयं सर्व-
मुनिस्थाने, चरन्तु, तद्रूपाणामेव तत्र प्रवेशोचित्यात् । सञ्चरा इत्यम ।

(२) नियुक्तचाराणामन्वेषणप्रकारमुपदिशति, ज्ञेया इति ।—रहसि निजने,
शङ्कितं सञ्चकं यथा स्थापना, चालपन्तः जनाः कथं दुर्योधनो न वेति अनुसन्धेयाः,
वनात्तां रोगेण पीडिताः, सुप्ता जना अपि तथा तद्दृष्ट्या, अनुसन्धेयाः । पञ्च विचेय-
मुक्ताऽन्वेषणस्थानमाह, मास इत्यादि, नृपाणाम् अङ्गाधिकारिणो वृक्षादीनि यत्र
तादृशेषु, पादेषु प्रतिमाः प्रतिमूर्त्तयो यत्र तत्रान्वेष्टव्य इत्यर्थः । उपजाति इत्यम,
इन्द्रवज्रापेन्द्रवज्रधर्मोत्पत्त्यादुपजातिः, तदुक्तं छन्दोमञ्जर्यां, “सादिन्द्रवजा यदि

पुरु । यथाऽऽज्ञापयति देवः । [इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य सहर्षम्] । देव ! पाञ्चालकः प्राप्तः ।

युधि । त्वरितं प्रवेशय ।

पुरु । [निष्क्रम्य पाञ्चालकेन सह प्रविश्य] । एष देवः, उपसर्पतु पाञ्चालकः ।

पाञ्चा । जयतु जयतु देवः । प्रियमावेदयामि महाराजाय देव्ये च ।

युधि । भद्र पाञ्चालक ! कञ्चिदासादिता तस्य दुरात्मनः कौरवाधमस्य पदवी ? ।

पाञ्चा । देव ! न केवलं पदवी, सोऽपि दुरात्मा देवी-केशाम्बराकर्षणमहापातकप्रधानहेतुरुपलब्धः ।

युधि । [सहर्षं पाञ्चालकं परिष्वज्य] । साधु भद्र ! प्रियम् आवेदितम्, अथ दर्शनगोचरं गतः ? ।

पाञ्चा । देव ! समरगोचरं पृच्छ ।

द्वीप । [सभयम्] । क्वं !! समरगोचरो बह्व मे णाडो ? । (क)

युधि । [साशङ्कम्] । सत्यम् !! समरगोचरो मे वक्तः ? ।

पाञ्चा । सत्यं, किमन्यथा वक्ष्यते महाराजाय ।

युधि । (१) त्वस्तं विनाऽपि विषयादुक्त्विक्रमस्य

चेतो विवेकपरिमन्यरतां प्रयाति ।

शो जगो नः" इति, "उपेन्द्रवत्या प्रथमे लघो वा" इति, "बननरोदीरितलजभाजो वादो यदीयावुपजातयस्ताः" इति ।

(१) विषयात् वासङ्गतोः, विनाऽपि त्वस्तं प्रकृत्या शीतं, मे चेतो विवेकपरिमन्यरतां शोभो जगो स्मात् न वेति निश्चयविषये नान्य, प्रयाति, लक्षविक्रमक मह-

(क) लघम् !! समरगोचरो वर्धते मे नाडः ? ।

जानामि चोद्धतगदस्य वृकोदरस्य

सारं रणेषु [* विजये] परिशङ्कितश्च ॥

[द्रौपदीमवलोक्य मुखादस्या बाष्प नयति] । अयि
सुहृत्त्रिये !—

(१) गुरुणां बन्धूनां क्षितिपतिसहस्रस्य च पुरः

पुराऽभूदस्माकं नृपसदसि योऽयं परिभवः ।

प्रिये ! प्रायस्तस्य द्वितयमपि पारं गमयतु

क्षयः प्राणानां वा कुरुपतिपशोस्तस्य निधनम् ॥

अथवा कृतं सन्देहेन—

(२) नून तेनाद्य वीरेण प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा ।

बध्यते केशपाशस्ते स चास्याकर्षणे प्रभुः ॥

पाञ्चालक ! कथय कथय, कथमुपलब्धः स दुरात्मा कस्मिन्नुद्देशे ?

किमधुना प्रवृत्तम् ? इति ।

द्रौप । भद्र ! कहेहि कहेहि ? । (क)

पराक्रमस्य, भीमस्य रणेषु सारं बलं, जानामि, तथाऽपि खेडवशादेव विजये परि-
शङ्कितः । मुजयोरिति पाठे—मुजयो. सारमित्यन्वयः । वसन्ततिलक इत्यम् ।

(१) हे प्रिये । द्वितयमपि वल्यनाथमुभयमेव, प्रायः बाहुल्येन, तस्य परिभवस्य,
पारमत्त, गमयतु, आशंसाया लोट्, तत् इयमाह, प्राणाना क्षयः तस्य वा निधन-
मेतदुभयम्, अन्वतरं विना न तस्य परिभवस्य शान्तिरित्यर्थः । शिखरिणी इत्यम् ।

(२) ते तव, केशपाशः केशसमूहः, "पाशः पञ्च इत्यत्र कलापाशाः कञ्चु-
त्परं" इत्यमरः, अथ तेन बध्यते सशयते, बन्ध बन्धने इत्यस्य रूपम्, अथ
केशपाशस्य, आकर्षणे प्रभुः प्रयोजकः सुबोधनश्च, बध्यते, बध हिंसायामित्यस्य रूपम् ।

(क) भद्र ! कथय कथय ।

पाञ्चा । शृणोतु देवो देवी च ; अस्तौह (१) देवेन हते
मद्राधिपतौ शब्दे, गान्धारराजशलभकुले सहदेवानलं प्रविष्टे,
सेनापतिनिधननराक्रन्दविरलयोधोर्ज्जितासु समरभूमिषु, रिपु-
पराजयोद्धत-चलित-विचित्रपराक्रमासादित-विमुञ्जारातिचक्रासु
धृष्टद्युम्नाधिष्ठितासु च युष्मन्सेनासु, प्रनष्टेषु क्लपकृतवर्माऽश्व-
त्यामसु, तथा दारुषां प्रतिज्ञामुपलभ्य कुमारवृकोदरस्य न
ज्ञायते कापि प्रलोनः स दुरात्मा कौरवाधमः ।

युधि । ततस्ततः ? ।

द्वौप । अग्नदी कहेहि ? । (क)

पाञ्चा । अवधतां देवो देवी च ; ततश्च भगवता वासु-
देवेनाधिष्ठितमेकरथमारूढी कुमारभोजुनी समन्तात्
समन्तपञ्चकं पथ्यटितुमारब्धी तमनासादितवन्तौ च । अम-
न्तरं देवमनुशोचति मादृशे मृत्यवर्गे, दीघमुष्णश्च निःश्वसति
कुमारबीभत्सी, जलधरसमयनिशासञ्चारतडित्यकरपिङ्गलैः
काटाचैरादीपयति गदां वृकोदरे, यत्किञ्चनकारितामधि-
क्षिपति विधेर्भगवति नारायणे, कश्चित् संविदितः (=) कुमा-
रस्य मार्तुरुर्ज्जितमांसभारः प्रत्यग्रविशसित-मृगलोहित-
चरणनिवसनस्वरमाणोऽन्तिकमुपेत्य पुरुषः पुरुषश्चामग्रस्तार्क्ष-
श्रुतवर्षानुमेयपदया वाचा कथितवान्, देव कुमार ! अस्मिन्
महतोऽस्य सरसस्तीरे हे पङ्क्तौ समवतोरुपपदप्रतिविम्बे (३),
तयोरेका जलोत्तीर्णा न द्वितीया, परत्र कुमारः प्रमाणमिति ।

(१) इह अस्मिन् विषये, इदं वक्ष्यमाणवाक्यं तदर्थं वाऽस्तीत्यर्थः ।

(२) संविदितवृत्तान्तः संविदितं विद्यतेऽस्तीति अर्थं आदित्यादौ ।

(३) समवतीर्णे विम्बसं, पदप्रतिविम्बे पदप्रतिकृतिर्यथैवाहाइयो ।

ततः ससन्धर्मं प्रस्थिताः सर्वे वयं तमेव पुरस्कृत्य, गत्वा च सर-
स्वीरं परिज्ञाय सुयोधनपदलाञ्छितां पदवीमासाद्य भगवता
वासुदेवेनोक्तं, वृकोदर ! जानाति किल सुयोधनः सलिल-
स्तन्मनीं विद्यां, नूनं तेन त्वद्भयात् सरसीमेनामधिगयितेन
भवितव्यम् । एतच्च वचनमुपश्रुत्य बलानुजस्य सकलदिक्-
प्रपूरितातिरिक्तम्, उद्भ्रान्तसकलसलिलचारिचक्रं, त्रासोद्धतनक्रमं,
शालाङ्कितं सरःसलिलं, भैरवञ्च गर्जित्वा कुमारवृकोदरेणाभि-
हितम्, अरे रे वृथाप्रख्यापितालीकपौरुषाभिमानीन् ! पञ्चाल-
राजतनयाकेशाम्बराकर्षणमहापातकिन् ! धार्तराष्ट्रापसद !—

(१) जन्मन्दोर्विमले कुले व्यपदिशस्यद्यापि धस्ते गदां

मां दुःशासनकोष्णशोणित [*सुराक्षौवं रिपुं भाषसे] ।

दर्पान्धो मधुकैटभद्विधि हरावप्युद्धतं चेष्टसे

मन्नासात् नृपशो ! विहायं समरं पङ्केऽधुना लीयसे ? ॥

अपि च, भो मानास्य ! कौरवाधम !—

(२) पाञ्चाल्याः क्रोधबर्हः स्फुटमुपशमितप्राय एष प्रसञ्च

प्रोन्मुक्तः केशपाग्नैर्हतपतिषु मया कौरवान्तःपुरेषु ।

(१) इत्याचन्द्रस्य, विमले कुले जन्म व्यपदिशसि, चन्द्रस्य जातीऽऽनिरिषेवं
अशरषसि, तनु सहायभावात् कथं धीत्य ? इत्यागङ्गाह, अद्यापि गदा धस्ते
महासहायव्यामहायापेणा नेति भावः । अथवा शालाङ्कितेन निर्वेदे गदा-
श्याम एवोचितः, स च न हत इत्यतोऽद्याप युद्धश्रद्धाऽस्तीति गम्यते इति भावः,
ता दुःशासनस्य यत्र कोष्णनीघट्टां, प्रत्ययद्वतत्वात्, शोणितं तदेव सुरा, पाठान्तरे—
मधु, तेन क्षौवं मन्त्रं, भाषसे, मन्त्रसे वा मन्त्रतयाऽवश्यायसे इत्यर्थं, नृपशो ! वृ-
त्राधम ! मन्नासात् मन्नीतितः, पङ्केऽधुना लीयसे ? । इह अतिनाटकाङ्क, "तर्ज-
नोहेजने प्रोक्ता द्यतिः" इति दर्पकीलेः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(२) मया प्रसञ्च बलात्, हतपतिषु कौरवाणामन्तःपुरेषु तदासिवासाजने-

आतुर्दुःशासनस्य स्रवदसृगुरसः पीयमानं निरीक्ष्य
 क्रोधात् किं भीमसेने विहितमसमये यत्त्वयाऽस्तोऽभिमानः ? ॥
 द्रौप । गाह ! अबणोदो मे मस्य जइ पुणोवि सुलहं
 दंसणं भविस्सटि । (क)

युधि । कृष्णे ! नामङ्गलानि व्याहर्त्तमर्हसि अस्मिन् काले ।
 भद्र ! ततस्ततः ? ।

पाञ्चा । देव ! ततश्चैवं भाषमाणेन वृकोदरेण वीर्यक्रोधीकृत-
 भ्रमितभौषणगटापाणिना सहमैवोल्लङ्घिततौरम्, उत्सन्नलि-
 नम, आविद्धमूर्च्छितग्राहम्, उद्गान्तसमस्तशकुन्तम, अतिभैरवं,
 वेगभ्रमितवारिसञ्चयम्, आयतमपि सरः समन्तादवलोडितम् ।

युधि । भद्र ! तथाऽपि किं नील्यितः ? ।

पाञ्चा । देव ! कथं नील्यितः ?—

- (१) त्यक्तोत्थितः सरभसं सरसः स मूलम्
 उद्गान्तकोपटहनोग्राविषस्फुल्लिङ्गः ।
 आयस्तभोमभुजमन्दरवेङ्गनाभिः
 क्षीराम्बुधेः सुमथितादिव कालकूटः ॥

चिन्त्य । प्रोन्मते स्रवपतिकल्पात् निर्वन्धने, केशपात्रे हेतुभिः पाञ्चाल्याः
 काशबाहुः उपशान्तप्रायः, आतुरस्रवः रुधिरं पीयमानं निरीक्ष्य काशात्
 भीमसेने मथि, एकवदितम् ? न किमपीत्यथ, असमये मया सङ्घ युद्धकरणस्यैवाय
 समयः, न तु पक्षायनस्य, युद्धसमयेऽपि तदकला त्वया यत् यस्मात्, आभमानो-
 ऽङ्गहार, अक्षः त्यक्त, अतः न किमपि कर्तुं समर्थः इत्यथ । सङ्घर्षः वृत्तम् ।

(१) स रागा, सरस सगेवरस्य, मूलं सभोपमाशय, सरभस सवेग, त्यक्ता
 आयथी आस्फोटितो, भीमभुजावेव मन्दरखेन वेङ्गनाभिश्चाङ्गनाभिः, सुमथितात्
 आकाङ्क्षतात्, क्षीराम्बुधेरिव सरसः कालकूट इव उत्थितः । वसन्ततिक्कं
 वृत्तम् ।

(क) गाह ! अबणोता मे मन्नुयंदि पुनरपि सुलहं दशं भविस्सति ।

युधि । माधु सुक्षत्रिय । माधु ! ।

द्वीप । पण्डित्वा समलो ण वा ? । (क)

पाञ्चा । उत्थाय चास्मात् सलिलाशयात् करयुगलोत्तम्भित-
तोरणीकृतभीमगटः कथयति स्म, मारुते ! किम् ॥ भवतो
भयेन प्रलीनं दृष्ट्वीवनं कथयसि ? मूढ ! अनभिहतपाण्डपुत्रः
प्रकाशं लज्जमानो विश्रमितमध्यवसितवानस्मि पातालम्, एवं
चीकं वासुदेवाकिरोटिभ्यां द्वावप्यन्तः-मलिनं निषिद्धममर-
[* समारम्भौ] भीमसुगोधनी । आमीनश्च कौरवराजः क्षिति-
तले गदा निक्षिप्य लङ्घनकुण्ठगतगजवाजिनरशतकलेवरसम्पद-
सम्पतितरुप्रकङ्कजसूक्तम्, उत्सन्नसुगोधनबलम्, अस्मदीरमुक्ता-
सिंहनादमन्वितममरतूर्यम्, अवान्धवम्, अश्रितवान्धवं
कौरवसङ्ग्रामस्थानम् अवलोक्य आयतमुष्णञ्च निश्चमितवान् ।
ततश्च वृकोदरेणाभिहितम्, अयि भीः कौरवराज ! कृतं बन्धु-
जनमन्युना, मैवं विषादं कथाः पर्याप्ताः पाण्डवाः, सोऽह-
मसहाय इति । किञ्च—

(१) पञ्चाना मन्यसेऽस्माकं यं सुयोधं सुयोधन ! ।

[† दंशित] स्यात्तशस्त्रस्य तेन तेऽस्तु रणोत्सवः ॥

इत्यञ्च श्रुत्वा किञ्चिदशुपातान्विता दृष्टिं कुमारयोर्निक्षिप्य
उक्तवान् ।

(२) कर्णदुःशासनवधात् तुल्याविव युवा मम ।

अग्नियोऽपि प्रियो योहं त्वमेकः प्रियसाहसः ॥

(१) दंशितस्य घृतवर्भणः, आतशस्त्रस्य रटनीतायुधस्य, ते तव, सङ्ग्रामोऽस्तु ।
पर्याप्तं वचनम् ।

(२) कर्णेति । हे वृकोदर । इत्युवाहायं, कर्णदुःशासनवधात् कर्णस्य

(क) प्रतिपन्नं समरं न वा ० ।

[* खलमुत्तारितौ] कश्चित् पाठः । [† धर्मितस्य] कश्चित् पाठः ।

इत्युत्थाय परस्परक्रोधाच्चैपपक्षवाक्कलहप्रसारितघोर-
सङ्ग्रामौ चित्रगदापरिघभासुरभुजभरौ मण्डलैर्विहर्तुमारब्धौ
भीमदुर्योधनौ । अहश्च देवेन चक्रपाणिना देवसकाशमनु-
प्रेषितः, आह च देवो देवकीनन्दनः, अपर्युषितप्रतिज्ञे
च माकृतौ प्रनष्टे (१) कौरवराजे महानासौको विषादः,
सम्प्रति पुनर्भीमसेनेनासादिते सुयोधने निष्कण्ठकौभूतं भुवन-
तलं परिकलयतु भवान्, अभ्युदयोचितश्च प्रवर्त्यन्तामनव-
रतमङ्गलसमारम्भाः, कृतं सन्देहेन—

(२) पूर्यन्तां सलिलेन रत्नकलसा राज्याभिषेकाय ते

क्षणाऽत्यन्तचिरोज्ज्वले च कवरीबन्धे करोतु क्षणम् ।

रामे घोरकुठारभासुरकरे चत्रद्रुमच्छेदिनि

क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतत्याजौ कुतः संशयः ? ॥

द्रौप । [सवाष्यम्] । जं देवो त्तिहुअण्णणाहो आस्सवेदि

तं कहं अस्सहा हुबिस्सदि ? । (क)

दुःशासनस्य च बधात् युवा मम तुल्यावेध समानावेध, रिपू इति शेषः, एकः
आदित्यः, मिथसाहसः अतिसाहसीत्यर्थः, त्वम् अप्रियोऽपि देव्याऽपि, योद्धु मे
मम, प्रियः ।

(१) अपर्युषितप्रतिज्ञे अपर्युषिता असिद्धेति भावः, प्रतिज्ञा यत्न तादृशे,
माकृतौ महत्तनये, भीमे इत्यर्थः । प्रनष्टे पलायिते, अदर्शन गते इत्यर्थः ।

(२) पूर्यन्तांमिति ।—रत्नकलसाः ते तव, राज्याभिषेकाय सालिलेन पूर्यन्ता,
क्षणा द्रौपदी, क्षणान्तचिरोज्ज्वले अतिचिरत्वज्ञ, कवरीबन्धे किशस्यमने,
क्षणम क्षणम्, करोतु, घोरेश भीमसेन, कुठारश्च भासुरः समुज्ज्वल, अर वाहः
बल तादृशे अत्रा षड द्रुमाः वृक्षाः, तेषां क्षेदिनि रामे भार्गवे, क्रोधान्धे अतिक्रुद्धे,
वृकोदरे च चाकौ युद्धे, परिपतति सति संशय, सन्देहः, जय प्रतीति शेष, कुतः ?
नास्ति सन्देह इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडित इत्यम् ।

(क) यत् देवस्त्रिभुवननाथ आशापर्यायं तत् क्षणमन्वया भविष्यति ? ।

पाञ्चा । न केवलमियमाशीः, असुरनिस्सूदनस्यादेशोऽपि ।
युधि । को हि नाम भगवतां मन्दिष्टं विकल्पयति ? (१)

कः कोऽत्र भो ! ? ।

कञ्चु । [प्रविश्य] । आज्ञापयतु देवः ।

युधि । देवस्य देवकीनन्दनस्य बहुमानात् वत्सस्य विजय-
मङ्गलाशंसया प्रवर्त्यन्तां तदुचिताः समारम्भाः ।

कञ्चु । [सोक्ताहं परिक्रम्य] । भो भोः संविधातृणां (-)
पुरःमराः ! यथाप्रधानमन्तर्वेश्मनि दीवारिकाश्च ! एष खलु
भुजबलपरिच्छेपोत्तीर्णकीरवपरिभवमागरस्य, (-) निर्व्यूढदुर्द्वर-
प्रतिज्ञाभारस्य, सुयोधनानुजशतोद्दननप्रभञ्जनस्य, * । बलिनः,
प्राभञ्जनेः, (४) दुशासनोरःस्यलविदलननरसिंहस्य स्नेहपत्र-
पातिना मनसा मङ्गलानि कर्तुमाज्ञापयति देवो युधिष्ठिरः ।

[आकाशे] । किं ब्रूथ ? सर्वतोऽधिकतरमपि प्रवृत्तं, किं
वा नालोकयमीति ? साधु पुत्रकाः ! साधु, अनुक्तहितकारिता
हि प्रकाशयति मनोगता स्वामिभक्तिम् ।

युधि । आर्य्य जयन्धर ! ।

कञ्चु । आज्ञापयतु देवः ।

(१) मन्दिष्टं वाचिकम् । विकल्पयति मन्दिष्टम् ।

(२) संविधातृणां कर्मचारिणाम् ।

(३) भुजिति ।—भुजबलस्य बाहुबलस्य, परिच्छेपेण चात्रयेत्यर्थः, उतीर्णः कीर-
वाणा परिभव एव सागरो येन तथाभूतम् ।

(४) प्राभञ्जनेः प्रभञ्जनस्य वाकीरपत्वं पुमान् प्राभञ्जनिः तस्य भीमस्येत्यर्थः ।

[*दुर्योधनोऽस्त्वभङ्गविनिश्चितविजयस्य हकीदरस्य]

कविद्विजयः पाठः ।

युधि । गच्छ, प्रियख्यापकं पाञ्चालकं पारितोषिकेण परि-
तोषय ।

कञ्चु । यदाज्ञापयति देवः । [इति पाञ्चालकेन सह
निष्क्रान्तः] ।

द्वीप । महाराज ! किं निमित्तं उण णाहभौमसेणेण
सो दुराचारो भणिदो, पंचाणं वि अह्माणं जेण दे रोअदि
तेण सह संगामो होदु त्ति ? कहं णाम एटाणं महीसुटाणं
एकदरेण प्पात्यदो तेण संगामो भवे तदो अच्चाहिदं
भवे । (क)

युधि । कृष्णे ! एवं मन्यते जरासन्धघाती, हतसकलबन्धु-
वीरानुजराजन्यासु क्लपकृतवर्माश्वत्यामशेषासु एकादशसु
अतीहिणीषु अबान्धवः शरीरमात्रविभवः कदाचिदुत्सृष्ट-
निजाभिमानो धात्तराष्ट्रः परित्यजेदायुधं, तपोवनं वा व्रजेत्,
सन्धि वा पिष्टमुखेन याचेत, एवं सति सुदूरमतिक्रान्तः
प्रतिज्ञाभारो भवेत् सकलरिपुजयस्येति । समरं प्रतिपत्तुं
पञ्चानामपि पाण्डवानामेकस्यापि नेव क्षमः सुयोधनः । शङ्के
चाहं गदायुद्धं वृकोटरस्यैवानेन । अयि सुजतिविये ! पश्य —

(१) क्रोधोद्गूणगदस्य नास्ति सदृशः सत्यं रणे मारुतः

कीरव्ये कृतहस्ता पुनरियं देवे यथा सीरिणि ।

स्वस्त्यस्त्युद्धतधात्तराष्ट्रनालिनोनागाय वत्साय मे

शङ्के तस्य सुयोधनेन समरं नैवेतरेषामहम् ॥

(१) क्रोधेन सदृशां सदृता, गदा येन, गुरो उद्वयमने इत्यस्मात् कर्मणि क्रः ।
कृतहस्ता भीमप्रहस्ता, शिवाकीशखामत्यर्थः । उद्वतः उत्कटः, धात्तराष्ट्र एव

(क) महाराज । किं निमित्तं पुनर्भावभौमसेनेन स दुराचारो भविष्यति, पञ्चा-
नामव्यक्ताक येन त रोचते तेन सह सङ्ग्रामो भवति ? कथं नामेतयोः
माद्रीसुतधोरिकतरिण प्रार्थितकेन सङ्ग्रामो भवेत् ततोऽप्याहितं भवेत् ।

[नेपथ्ये] । भोः ! ढपितोऽस्मि, सन्भावयतु कश्चित् सलिल-
च्छायासम्प्रदानेन माम् ।

युधि । [आकर्ण्य] । कः कोऽत्र भोः ! ? ।

कञ्चुकी । [प्रविश्य] । आज्ञापयतु देवः ।

युधि । ज्ञायतां किमेतत् ।

कञ्चु । यदाज्ञापयति देवः । [इति निष्क्रम्य पुनः
प्रविश्य] । देव ! क्षुण्णान् अतिथिरुपस्थितः ।

युधि । शीघ्रं प्रवेशय ।

कञ्चु । यदाज्ञापयति देवः । [इति निष्क्रान्तः] ।

[ततः प्रविशति मुनिवेश्वरौ चार्वाको नाम राक्षसः] ।

राक्ष । [आत्मगतम्] । एषोऽस्मि सुयोधनस्य मित्रं
पाण्डवान् वञ्चयितुं भ्रमामि । [प्रकाशम्] । ढपितोऽस्मि,
सन्भावयतु मां कश्चित् जलच्छायाप्रदानेन । [इति राक्षः
समीपमुपसर्पति] ।

[सर्वे उत्तिष्ठन्ति] ।

युधि । मुने ! अभिवाटये ।

राक्ष । अकालोऽयं समुदाचारस्य, जलप्रदानेन सन्भावयतु
माम् ।

युधि । मुने ! उपविश्यतामासने ।

राक्ष । [उपविश्य] । ननु भवताऽपि क्रियतामासनपरि-
षद्दः ।

युधि । कः कोऽत्र भोः ! ? ।

कञ्चुकी । [प्रविश्य गृहोत्तभृङ्गारः उपसृत्य] । महाराज !
शिशिरसुरभिसलिलसम्पूर्णोऽयं भृङ्गारः, पानभाजनं चेदम् ।

नदिनी पद्मसङ्घातः, तत्र नागाव नागवत् ध्वंसबाव, सति कुशसम् पक्षु ।
शार्दूलविकीर्णः इत्यम् ।

युधि । मुने ! निवर्त्यतामुदन्वाप्रतीकारः (१) ।

राक्ष । [पाटी प्रक्षाल्य उपसृशन्] । भोः भोः ! क्षत्रिय-
स्त्वमिति मन्वे ? ।

युधि । मम्यक् वेत्ति भवान्, क्षत्रिय एवास्मि ।

राक्ष । प्रतिदिनसुलभस्त्रजनविनाशनेषु सङ्ग्रामेषु युष्मत्तो
नाटेयं मलिलाटिकम् । भवतु, क्लाययैवानया सरस्वतीशशिर-
तरङ्गस्पृशा मरुताऽनेन विगतक्लमो भविष्यामि ।

द्वीप । बुद्धिमदिए ! बीएडि महेसिं तालबिंतेण । (क)

[पाटी तथा चरति] ।

राक्ष । भवति ! अनचितोऽयमस्मासु समुदाचारः ।

युधि । मुने । कथं पुनरेवं भवान् परिश्रान्तः ? ।

राक्ष । मुनिजनसुलभेन कौतूहलेन तत्रभवतां महाक्षत्रि-
याणां इन्द्रयुद्धमवलोकयितुं पर्यटामि समन्तपञ्चकम्, अद्य
तु बलवत्तया शरटातपस्थ अपर्याप्तम् (२) एवावलोक्य गटा-
युद्धमर्जुनसुयोधनयोरगतोऽस्मि ।

कञ्चु । मुने ! न खल्वेवं, भोमसुयोधनयोरिति कथय ।

राक्ष । आः ! अविदितवृत्तान्त एव कथं मामाक्षिपसि ? ।

युधि । महर्षे ! कथय ? ।

राक्ष । क्षणमात्रं विश्रम्य सर्वं कथयामि भवतः, न पुन-
रस्य वृत्तयः ।

युधि । कथय, किमर्जुनसुयोधनयोरिति ? ।

(१) उदन्वाप्रतीकारः पिपासाशान्तिः ॥

(२) अपर्याप्तम् अक्षय्यं ॥

राक्ष । पूर्वमेव कथितं मया, ब्रह्मत्तं गदायुद्धमर्जुनसुयोधन
योरिति ।

युधि । न भौमसुयोधनयोरिति ? ।

राक्ष । वृत्तं तत् ।

[युधिष्ठिरो द्रौपदी च भोऽहमुपगतौ] ।

कञ्चुको । [मन्त्रिणमामिष्य] । ममाश्वमित् देवो देवी च ।

चेटी । समस्त्रसिद्धु समस्त्रसिद्धु देवौ । (क)

[उभो संघ्रा जमेते] ।

युधि । किं कथयसि मुने ! वृत्तं भौमसुयोधनयोगेदा-
युद्धमिति ? ।

द्रौप । भगवं ! कहेहि, किं वृत्तं त्ति ? । (ख)

राक्ष । कञ्चुकिन् ! कौ पुनरेतौ ? ।

कञ्चु । ब्रह्मन् ! एष देवो युधिष्ठिरः, एषा पञ्चालराज-
तनया ।

राक्ष । आः ! टारुणमुपक्रान्तं मया नृशंमेन ।

द्रौप । हा नाह ! भौम ! (ग) [इति मोहमुपगता] ।

कञ्चु । किं नाम कथितम् ? ।

चेटी । समस्त्रसिद्धु समस्त्रसिद्धु देवौ । (घ)

युधि । [सास्त्रम्] । ब्रह्मन् !—

(१) पदे सन्दिग्ध एवास्मिन् दुःस्वमास्ते युधिष्ठिरः ।

वत्सस्य निश्चिते तत्त्वे प्राणत्यागादहं सुखी ॥

(१) सन्दिग्धे संश्लिषते, अस्मिन् पदे विषये, भौमो जीवति न वेत्तेवंकपे, युधिष्ठिरः

(क) समान्वसितु समान्वसितु देवौ ।

(ख) भगवन् । कथय, किं वृत्तमिति ? ।

(ग) हा नाह । भौम । ।

(घ) समान्वसितु समान्वसितु देवौ ।

राक्ष । [सानन्दमात्मगतम्] । अयं मे यत्नः । [प्रकाशम्] ।
यद्येवमवश्यकथनीयं सङ्क्षेपेण कथयामि, न युक्तं बन्धुव्यसनं
विस्तरेणावेदयितुम् ।

युधि । [अश्रूणि मुञ्चन्] ।

(१) सर्वथा कथय ब्रह्मन् ! सङ्क्षेपाद्विस्तरेण वा ? ।

वत्सस्य किमपि श्रोतुमेष दत्तः क्षणो मया ॥

राक्ष । श्रूयताम्—

(२) तस्मिन् कौरवभीमयोर्गुरुगदाघोरध्वनौ संयुगे

द्रौप । [सहसोत्थाय] । तदो तदो ? ! (क)

राक्ष । [स्वगतम्] । कथं पुनरनयोर्लब्धसन्नतामपनयामि ? ।

[प्रकाशम्] ।

सौरी सत्वरमागतस्त्रिरमभूत्तस्याग्रतः सङ्गरः ।

आलम्ब्य प्रियशिष्यतां तु हलिना संज्ञा रहस्याह्विता

यामासाद्य कुरुत्तमः प्रतिकृतिं दुःशासनारौ गतः ॥

युधि । हा वत्स वृकोदर ! [इति मोहमुपगतः] ।

दुःखमाप्ते, वत्सस्य भीमस्य, तस्मिन् जीवनाभावे, निश्चिने सति, अहं प्राणत्यागात् सुखी
तन्यरक्षदुःखात् मरणं श्रेयस्करं मन्यमानः अश्रूणामौत्थे ।

(१) सर्वथेति ।—हे ब्रह्मन् । सर्वथा सर्वैः प्रकारैः, सङ्क्षेपात् विस्तरेण वा
कथय ? मया वत्सस्य भीमस्य, किमपि दुर्घटनमिति भावः, श्रोतुम् एव क्षणः समयः,
दत्तः । पथ्यावक्रं उक्तम् ।

(२) सौरी बलरामः. शौर्यशान्ताप्रकृतात् तत्प्रसङ्गेन कुरुक्षेत्रे तद्विषये आगत
इति गदापर्वस्थिता कथाऽऽनामुसन्धेया । हलिना बलरामेण, प्रियशिष्यतानालम्ब्य
कौरवे संज्ञा सङ्घेतविशेषः, अज्ञितिरिति पाठे—अज्ञितः कौरवस्वरूपा. आह्विता, यो
अज्ञितम्, आसाद्य कुरुत्तमः कुरुक्षेत्रः, दुःशासनारौ भीमे, प्रतिकृतिं प्रतीकारं, गतः
आत्मरक्षणश्चदुःखप्रतिकाररूपं तद्वहनं कृतवानित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं उक्तम् ।

द्रीप । हा णाह भोमसेण ! हा मह परिभवपडिआर-
परिच्चत्तजोविअ ! जडासुरवग्रहिडिंक्किम्मारकीचअजरासंध-
णिसूदन ! सोअंधिपाहरणचाडुआर ! देहि मे पडिबअणं ।
(क) [इति मोहमुपगता] ।

कञ्जु । [सास्रम्] । हा कुमार भीमसेन ! धार्तराष्ट्र-
कुलकमलिनीप्रालेयवधे । महाराज । समाश्वसिहि समा-
श्वसिहि । भदे ! समाश्वसय तन्नभवतीम् । महर्षे ! त्वमपि
आश्वामय महाराजम् ।

राक्ष । [स्वगतम्] । आश्वामयामि प्राणाख्याजयितुम् ।
[प्रकाशम्] । अयि भोः भीमाग्रज ! क्षणमेकमाधीयताम्
आश्वामः, कथाशेषोऽप्यस्ति ।

युधि । [समाश्वस्य] । महर्षे ! किमस्ति कथाशेषः ? ।

राक्ष । ततश्च हतं तस्मिन् सुव्रतत्रिय वीरसुलभा गति-
मुपगते समग्रसङ्गालतं भ्रातृवधशोकजं बाप्यमुत्सृज्य भ्रातृ-
वधशोकात् अपहाय गाण्डोव प्रत्यग्रजतजच्छटाचर्चितं
तामेव गदां भ्रातृहस्तात् यत्नादाकृष्य निवार्यमाणः सन्धित्-
सुना वासुदेवेन, आगच्छागच्छेति सोपहासं भ्रमितगदाभङ्गार-
मूर्च्छितगम्भोरवचनध्वानना आह्वयमानः कौरवराजेन तृतीयो-
ऽनुजस्ते किरौटी याङ्गुमारब्धः, तथा कृतिनस्तस्य गदाघाता-
न्निधनमुत्प्रेक्षमाणेन कामपालेन (१) अर्जुनपक्षपाती देवकी-
सूनुः प्रयत्नात् स्वरथमारोप्य द्वारकां नीतः ।

(१) कामपालेन इत्यधरेण ।

(क) हा णाह भोमसेन । हा मम परिभवप्रतीकारपरिव्यक्तजोवित ! जडा-
सुरवग्रहिडिंक्किर्भारकीचअजरासन्धिसूदन ! सोमन्धिकारणचाटुआर ! देहि
मे प्रतिपक्षम् ।

युधि । माधु भो अर्जुन ! तदैव प्रतिपन्ना वृकोदरपदश्री
गाण्डीवं परित्यजता, अहं पुनः केनोपायेन प्राणापगमन-
महोत्सवमुत्सृज्ये ? ।

द्रीप । हा णाह ! भादुवच्छल ! न जुक्तं भाट्टरं असिक्खिदं
गदाए सत्तुणो मुहं गच्छंतं उवेक्खिदं । (क) [इति मोह-
सुपागता] ।

राक्ष । ततश्चाहम्—”

युधि । भवतु मुने ! किमतः परं श्रुतेन ? । हा तात !
भीमसेन ! जतुगृहममुद्रतरणयानपीत्र ! हा किर्मीरहिडिम्बासुर-
जरासन्धजयमङ्ग ! हा कीचकसुयोधनानुजकमलिनीकुञ्जर !
हा द्यूतपणप्रणयिन् ! मम शरीरस्थितिपरिखेदशङ्कासूदन !
हा मदाज्ञामप्याटक ! हा कौरववनटावानल !—

(१) निर्लज्जस्य दुरोधरव्यमनिनो वत्स ! त्वया भीटता

भक्त्या मे समदद्विपायुतबलेनाङ्गीकृता दासता ।

किं नामापकृतं मया तदधिकं त्वय्यद्य निर्वत्सलम् ?

त्यक्त्वाऽनाथमबान्धवं सपदि मां येनासि दूरं गतः ? ॥

द्रीप । [उच्यते] । मंहाराज ! किं पदं बट्टइ ? । (ख)

(१) निर्लज्जस्येति—हे वत्स ! समदद्विपायुतबलेन दशमहस्रमनहस्त्रिबल-
धारिणा, त्वया भीटता क्लिष्टता कृता, दुरोधरव्यमनिनः द्यूतरतस्य, अत एव
निर्लज्जस्य मे मम, भक्त्या दासता किञ्जरता, अङ्गीकृता स्वीकृता, तदधिकं
तदादधिकं, मया अद्य किं नाम अपकृतम् ? अनिटं कृतम् ? येन अनाथम्
अनाथयम्, अबान्धवं निर्वत्सलं वात्सल्यरहितं, मां सपदि कटिति, त्यक्त्वा दूरं
गतोऽसि ? निधनं प्राप्नोऽसि ? । शार्दूलविक्रीडितं कृतम् ।

(क) हा नाथ ! भादुवच्छल ! न युक्तं आतर्ण्य अत्रिचितं गदायां प्रयोद्धुं
मच्छकम् उपेक्षितुम् ।

(ख) मंहाराज ! किमेतदर्थं ? ।

युधि । कृष्णे ! किमन्यत् ?—

(१) स कौचकनिःसूदनो वकाहडिम्बकिर्मीरहा
मदान्धमगधाधिपरिहरदसन्धिभेदाशानिः ।
गदापरिघशोभिना भुजयुगेन तेनान्वितः
प्रियस्तव ममानुजोऽर्जुनगुरुगतोऽस्तं किल ॥

द्वीप । [आकाशे दत्तदृष्टिः] । णाह ! भौमसेण ! तुए किल
मे केशा संजामदब्बा, ण जुत्तं बोरस्स क्वत्तिषस्स प्पाडिस्सादं
सिद्धिलेदु, ता प्पडिवाल्लिहि मं जाव उबरुप्पामि । (क) [इति
पुनर्मोहमुपागता] ।

युधि । [आकाशे दत्तदृष्टिः] । अम्ब पृथे ! श्रुतोऽयं तुव
पुत्रस्य समुदाचारः ? मामेकमनाथं विलपन्तमुत्सृज्य कापि
गतः । तात ! जरान्धशत्रो ! किं नाम वैपरीत्यमेतावता
कालेन अत्यायुधि *] समालोकितं जनेन ? । अथवा मयैव
बहूपलब्धम्—

(२) दत्त्वा मे करदौकृताखिलमृपां यन्मिदिनीं लज्जसे
द्यूतं यच्च पणोक्तोऽपि हि मया न क्रुध्यसि प्रीयसे ।

(१) स इति ।—कौचकानिसूदनः कौचकहता, वकाहडिम्बकिर्मीरहा वकाहि-
राचसत्रघातो, मदान्धो यो मगधाधिपः जरान्धः, स एव परिहरः इत्सी, दस्य
सन्धिभेदे सयोगविदारणे, अशानिः वज्र, गदा एव परिघः, तेन शोभिना भुजयुगेन
बाहुद्वयेन, अन्वितः तव प्रियः प्रीतिवर्द्धनः, मम अनुजः कानिष्ठः, अर्जुनस्य गुरुः
ज्येष्ठः, भौमः अक्षं गतः किल निधनं गत एव । पृथ्वी इतिम् ।

(२) करदौकृताः अखिलाः मृपाः यस्या तथाविधा मिदिनी मे मर्द्या, दत्त्वा

(क) ताव । भौमसेण । त्वया किल मे केशाः स्रवमथितव्याः, न युक्तं बोरस्स
अविशस्य प्रतिज्ञातं शिषिलयितुं, तत् प्रतिपास्य ना यावदुपब्रुवामि ।

स्थित्यर्थं मम मत्स्यराजभवने प्राप्नोऽसि यत् सूदतां
तान्येतानि विनश्वरस्य सहसा दृष्टानि चिह्नानि ते ॥
मुने ! किं कथयसि ? तस्मिन् कौरवभौमयोः [इति पठति] ।
राक्ष । एवमेतत् ।

युधि । धिक् !! मम भाग्यानि । [आकाशमवलोकयन्] ।
भगवन् ! कामपाल ! कृष्णाग्रज !— *]

(१) ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता क्षत्रियाणां न धर्मो

रूढं सख्यं तदपि गणितं नानुजस्यानुजे मे ।

तुल्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्नेहबन्धः

कोऽयं पत्न्या यदसि विमुद्धो मन्दभाग्ये मयि त्वम् ? ॥

समर्थं, यत् लज्जसे लज्जितवानसि, भूतसामीप्ये लट् : एवमुत्तरव ; द्युते मया
पथीकृतोऽपि स्वदत्तेन कल्पितोऽपि, यत्र कुर्वसि क्रुद्धवान्, किन्तु प्रीयसे प्रीतो-
ऽसि, यश्च सूदता पाचकत्व, प्राप्नोऽसि, तान् द्यूतानि, एतानि पूर्वोक्तानि कर्माणि,
सहसा विनश्वरस्य तव चिह्नानि लिङ्गानि, दृष्टानि, मरिच्यतो विनयादिगुणाधिक्यं
भवतीति लोकरसिद्धिः, तथा च एतानि कार्याणि तवाचरन्मरणानुमापकान्नीति
भावः । आर्द्धलविक्रीडितं व्रणम् ।

(१) ज्ञातिः सपिण्डः, पितृष्वस्त्रेयतया समानदेहाययवत्वेन भौमादेकत्वपिच्छत्वं,
तस्मिन् या प्रीतिरनुरागः सा, न कृता नादृता, त्वयात श्रेयः, क्षात्र-
धर्मोऽपि न गणितः, युद्धदृष्टभिरपक्षपातिभिर्भवेत्कर्मिति हि क्षात्रधर्मः, तवानुजस्य
वासुदेवस्य, ममानुजेऽर्जुने, श्वर बहुकाल व्याप्य, सख्यं मैत्री, यत् रूढं तदपि
न गणितं, तदादरं हि तद्भावनानुमनश्चित्तमिति भावः, भवतः शिष्ययोः
गदायुद्धेऽन्तेवासिनोः भौमसुयोधनयोः, तुल्य एव स्नेहबन्धः काममित्यवधारणे,
स्नेहतुल्यत्वेऽपि एवत्यं साहाय्यकरणमनुचितमिति भावः । इह द्रवो नाटकाङ्गं,
"द्रवो गुरुन्यतिक्रान्तः श्रीकावेगादसम्भवा" इति दर्पणीकैः । मन्दाक्रान्ता
व्रणम् ।

[द्वौपदीमुपगम्य]। अथि पाञ्चालि ! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ, समाने-
दुःखावेव आवां भवावः, सूर्च्छया किं मामेवमभिसन्धत्से ? (१) ।

द्वौप । [लब्धमञ्जा] । बंधेदु षाहो दुःखोऽहणरुधिलादेण
हृत्थेण दुःशासनमोऽटं मे केसहृत्थं । हंजे बुद्धिमदिए ! तव
पञ्चकवं एब्ब षाहणेण पडिस्साटं । [कञ्चुकिनमुपेत्य] ।
संदिट्टं टाव मे टेवकी ंटणेण, केसरअणा आरंभीअदु त्ति,
ता उवणेहि मे फुल्लदामाहं. बिरएहि टाव कवरीं, करेहि
भअवटो परिमोत्तमस्स वअणं, णहि अलीअं मंटेटि मोः
अहवा किं मए अटिसंतत्ताए भणितं ? अदूरगटं अज्जउत्तं
अणुगमिस्सं । [युधिष्ठिरमुपगम्य] । महाराअ ! आदीवअ
मे चिटां. तमंवि क्वत्तधमं अणुवटंती एब्ब षाहस्स जीविद-
हरस्स अहिमुहो होहि । (क)

युधि । युक्तमाह पाञ्चाली । कञ्चुकिन् ! क्रियतामियं
तपस्विनी चितासंविभागेन सद्यवेदना, ममापि सज्यं धनु-
रुपनय, अलमथवा धनुषा—

(२) तस्यैव देहरुधिरोक्षितपाटलाङ्गीम्
आदाय संयति गदामपविद्धचापः ।

(१) अभिसन्धत्से ? व्याकुलयसि ? ।

(२) तस्यैवेति ।—अपविद्धचापः त्यक्तधन्वा, अहं तस्यैव भीमस्यैव, देहरुधिरेश

(क) वध्रातु नाथो दुर्धोषनरुधिराद्रेष इक्षेन दुःशासनमोचितं मे केशहस्तम् ।
इक्षे बुद्धिमतिके । तव प्रत्यक्षमेव नाथेन प्रतिज्ञातम् । सन्दिष्ट तावन्मे टेवकी-
गन्धनेन, केसररचना आरभ्यतामिति, तदपनय मे फुल्लदामानि, बिरचय तावत्
कवरीं, कुरुष्व भगवतः पुरुषोत्तमस्य वचनं, न ह्यलीकं मन्वथते सः ; अथवा
किं मया अतिसन्तप्तया भषितम् ? अदूरगतमाय्येपुत्रमनुगमिष्यामि । महाराज !
आदीपय मे चितां, त्वमपि अत्रधर्ममनुवर्त्तमान एव नाशस्व जीवितहरस्याभि-
मुखी भव ।

भ्रातृप्रियेण कृतमद्य यदर्जुनेन

श्रेयो ममापि हि तदेव कृतं जयेन ॥

राक्ष । राजन् ! रिपुजयविमुखं ते यदि चेतः, तदा यत्र
तत्र वा प्राणत्यागं कुरु, वृथा तत्र गमनम् ।

कञ्चु । [सरोषम्] । धिक् ! ! मुनिजनासद्व्यं राक्षसस्य
सदृशं भवता व्याहृतम् ।

राक्ष । [स्वगतम्] । किं ज्ञातोऽहमनेन ? । [प्रकाशम्] ।
भोः कञ्चुकिन् ! एतत् ब्रवीमि, तयोर्गदाया खलु युद्धं प्रवृत्तम्
अर्जुनदुर्योधनयोः, जानामि तयोर्गदाया भुजसारं, दुःखिः
तस्य राजर्षेरपरमनिष्टश्रवणं परिहरन् एवं ब्रवीमि ।

युधि । [बाष्पं विसृजन्] । साधु महर्षे ! साधु, सुस्निग्धम्
अभिहितम् ।

कञ्चु । महाराज ! किं नाम शोकान्धतया देवकल्पेनापि
देवेन त्वया प्राकृतेनेव त्यज्यते क्षत्रधर्मः ? ।

युधि । आर्य्यं जयन्धर !—

(१) शक्यामि नो परिघपीवरबाहुदण्डी
वित्तेशशक्रवरुणाधिकवोर्य्यवन्तौ ।
भीमार्जुनी क्षितितले प्रविचेष्टमानौ
द्रष्टुं तयोश्च निधनेन रिपुं कृतार्थम् ॥

सञ्चितानि शिक्तानि, अत एव पाटलानि रक्तानि, अङ्गानि यथासाहस्रौ, गदान्
आदाय संशति युद्धे, अवतरन् निधन गच्छामीति अथाहाय्यं व्याख्येयम् । भ्रातृ-
प्रियेण अर्जुनेन यत् कृतं गदायुद्धेन यत् प्राणाख्यता इति भावः, ममापि तदेव श्रेयः
श्रेयः, जयेन विजयलानेन, कृतम् अल, अर्थं नाभिलषामीति भावः । वसन्त-
तिथिकं दृश्यम् ।

(१) शक्यामीति।—परिघवत् पीवरो स्यूषी, बाहुदण्डी ययोः तथाभूजो,
वित्तेशः कुवेरः, शक्रः इन्द्रः, वरुणः कणादिदेवः, तेभ्यः अधिकं वीर्यं त्रियुते यज्ञोः

अयि पाञ्चालराजतनये ! मद्दुर्नयप्राप्तगोचदशे ! यथा
सन्दीप्यते पावकस्तथा महितावेव बन्धुजनं नम्भावयावः ।

द्रीप । अञ्ज । करहिं टारुसंचञ्चं । कहं ! ! ण कोवि महारा-
राअस्स वप्रणं करेदि ! ! हा णाह ! अञ्ज तुए विणा महाराओ
परिअणेण वि परिहवीअदि । (क)

राक्ष । सदृशमिटं भरतकुलवधनां पत्यनुमरश्चम् ।

युधि । महर्षे । न कश्चित् शृ णोनि तावदाबयोर्वचनं, तत्
इन्धनप्रदानेन प्रसादः क्रियताम् ।

राक्ष । मुनिजनबिरुद्धमिदम् । [स्वगतम्] । पूर्वा मे
मनोरथाः, यावदनुपलक्षितः समीपेऽहमिन्धनमादौपयामि ।
[प्रकाशम्] । राजन् ! न शक्नुमो वयमवस्थातुम् । [इति
निष्क्रान्तः] ।

युधि । कश्ये ! न कश्चिदस्मादचनं करोति, भवतु, स्वयमेव
अहं टारुसंचयं कृत्वा चितामादौपयामि ।

द्रीप । तुवरदु तुवरदु महाराओ । [नेपथ्ये कलकलः] ।

द्रीप । [नभयमाकथ्ये] । महाराओ ! कस्स वि एओ
तेओबलदप्पिदस्स शिग्घोसो सुणीअदि, अबरं वि अप्पिअं
सुचिटुं अत्थि निब्बंघो ? तदो विणंवीअदि ? । (ख)

तादृशो, भीमार्जुनो चितितले प्रविचेष्टमानो सुठन्ने, तथोच भीमार्जुनयोः,
निधनेन क्रताथे सिद्धमनोरथ, रिपुं शत्रुं सुयोधनश्च, द्रष्टुं नो शक्यामि । वसन्त-
तिलकं इत्यम् ।

(क) आर्य्य ! कुरु दारुसंचयम् । कहम् ! ! न कोऽपि महाराजस्य वचनं
करोति ! ! हा नाह ! अथ त्वया विना महाराजः परिजनेनापि परिभूयते ।

(ख) महाराज ! कस्यापि एष तेजोबलदापितस्य निर्वोषः शूयते, अपरमन्व-
प्रिषं शोतुमस्मि निर्वन्धः ? ततो विलम्ब्यते ? ।

युधि । न खलु विनाम्ब्यते, उत्तिष्ठ । [इति सर्वे परि-
क्रामन्ति] ।

युधि । अयि पाञ्चालि ! अम्बायाः सपत्नीजनस्य च किञ्चित्
सन्दिश्य निवार्यतां परिजनः ।

द्वीप । महाराज ! अंबाए एब्बं संदिसिस्सं, जो सो बन्ध-
हिडिंबकिम्पीरजरासंधजअमल्लो बि ते मज्झमपुत्तो मम
इदासाए पक्खवादेण परलोअं गदो ति । (क)

युधि । भद्रे ! बुद्धिमतिके ! उच्यतामस्मद्दचनादम्बा—

(१) येनासि तत्र जतुवेश्मनि दौप्यमाने
उत्तारिता सह सुतैर्भुजयोर्बलेन ।
तस्य प्रियस्य बलिनस्तनयस्य पापं
कोऽन्यस्तवास्व ! कथयेत् कथमीदृशस्य ? ॥

आर्य्यं जयन्धर ! त्वमपि सहदेवसकाशं गच्छ, वक्तव्यञ्च
तत्रभवान् पाण्डुकुलबृहस्पतिर्वैमात्रेयः, सकलकुरुकुलकमला-
करवाङ्मवानल्लो युधिष्ठिरः परलोकमभिप्रस्थितः प्रियम् अनुज-
मनुकूलं सततमाशंसनीयम् असम्भूढं व्यसनेऽभ्युदये च श्रुति-
मन्तं भवन्तमचिरमालिङ्ग्य शिरसि चाप्रायेदं प्रार्थयते—(२)

(१) येनेति ।—तत्र जतुवेश्मनि जतुच्छे, दौप्यमाने ज्वलति, येन भीमेन,
भुजयोर्बलेन बाहुबलेन, सुतैः अम्बाभिः सह, उत्तारिताऽसि, अन्व । हे मातः । अन्यः
कः तस्य प्रियस्य बलिनः बन्धवतः, ईदृशस्य एवमप्रभाक्का, तनयस्य पुत्रस्य, पापम्
अनिष्टघटनं, तव, सकाशे इति शेषः, कथं कथयेत् ? न क्वचनपि कथयेदित्यर्थः ।
वसन्ततिथयं वृत्तम् ।

(२) तत्रेत्यादि रक्षणीयं शरीरमिति वदामं वचनं वक्तव्य इत्यर्थः । पाण्डु-

(३) महाराज । अम्बायै एवं सन्दिश्यामि, कः स बन्धहिडिंबकिम्पीरजरा-
सन्धजयमल्लोऽपि ते मध्यमपुत्रो मम इति अम्बायाः पक्षपातेन परलोकं गत इति ।

(१) मम हि वयसा दूरेण त्वं श्रुतेन समो भवान्
 कृतसहजया बुद्ध्या ज्येष्ठो मनीषितया गुरुः ।
 शिरसि सुकुलौ पाणी कृत्वा भवन्तमतोऽर्थये
 मयि विरलतां नेयः स्नेहः पितुर्भव वारिदः ॥

अपि च, बाल्ये संवर्द्धितस्य नित्यमभिमानिनोऽश्मसदृश-
 हृदयसारस्यापि नकुलस्य ममाज्ञया वचने स्यातव्यं, नानु-
 गन्तव्याऽस्मत्पदवी त्वया हि वत्स !—

(२) विस्मृत्यास्मान् श्रुतिविशदया स्वाग्रजौ चात्मबुद्ध्या
 क्षीणे दांष्ट्रावुदकपृषतानश्रुगर्भान् प्रदातुम् ।
 दायादानामपि तु भवने यादवानां कुले वा
 कान्तारे वा कृतघसतिना रक्षणीयं शरीरम् ॥

कुले उच्यते रूपः, प्रशस्तबुद्धिमत्त्वात्, अत एव प्रशस्तबुद्धिश्चालितया प्रशंसनीयत्वात्
 तत्रभवानिति विशेषणम् । कुरुकुलमेव कनसानां कलानाम्, आकरः समुद्रः, तत्र
 आडवानलरूपः, अग्निवाय्वेत्वात् ; दावानल इति पाठे—कनसानामाकरः समुद्रः,
 तत्र दावानलरूपः, अनायासेन दाहादिमेव नाशकत्वात् । परलोकमभिप्रक्षिप्तः
 प्रख्यातुमारब्धः, उक्तविशेषणविशिष्टं भवन्तमादिश्या प्रथयेन शिरसि आप्नाय चेदं
 प्रायेथते ।

(१) प्रार्थनीयमाह, मम वयसा दूरेण हीन इत्यर्थः, भवान् श्रुतेन ज्ञानेन,
 मम समस्तुल्यः, कृतसहजया बुद्ध्या सहजबुद्ध्या, खादबुद्ध्याद्यर्थः, अहं ज्येष्ठस्त्वं
 पुनः मनीषितया बुद्धिमत्त्वेन, गुरुर्मनाधिक्येन, मान्यस्य, अतः कारणात्, त्वयि
 गुरुत्वादित्यर्थः, शिरसि अक्षलिं वहा अहमर्थये पितुर्वारिदो भव अस्मान्
 स्वर्षेणा मरणात् अन्वतर्पणकारकविरहेण तर्पणामाप्नो ना भूदिति, तथा च त्वया
 अस्मत्पदवी नानुगन्तव्येत्यर्थः । हरिषो इत्यम् ।

(२) श्रुतिविशदया शास्त्रज्ञानेन निर्मलया, आत्मबुद्ध्या स्वविद्या, विवेकचित्ते-
 त्वर्थः, अस्मान् माम्, अस्मद् एकत्वेऽपि विभावया बहुत्वानुशासनात्, स्वाग्रजौ
 क्षीमाकुम्भौ च, विद्युन्व शोकविभीषणेनानुचित्वेत्यर्थः, पाण्डो क्षीणे अस्मत्-
 त्वयेच तदंशचयात् क्षीणवो प्राप्ते इतीत्यर्थः, अश्रुगर्भान् अश्रुजलसहितान्,

गच्छ जयन्तर ! अस्मच्छरीरसृष्टिकया शापितेन भवता
अकालहीनमिदमवश्यमावेदनीयम् । (१)

द्वीप । इहा बुद्धिमदिए ! भयाडि मह बभ्रणेण पिभ-
सहीं सुभहां, बच्छाए उत्तराए चउट्टो मासो पडिबस्स
गभ्भस्स, तुमं एब्ब कुलपडिहाबअं साबहाणं रक्ख त्ति ।
कदावि इदो लोआदो गदस्स ससुरकुलस्स अद्धानं अ सलिल-
विंदुदो भविस्सटि त्ति । (क)

युधि । [मासम्] । भोः ! कष्टम् !!—

- (२) शाखारोधस्थगितवसुधामण्डले मण्डिताग्ने
पीनस्कन्धे सुसदृशमहामूलपर्यङ्कबन्धे ।
दग्धे दैवात् सुमहति तरौ तस्य सूक्ष्माङ्गुरेऽस्मिन्
आशाबन्धं कमपि कुरुते क्षाययाऽर्थी जनोऽयम् ॥

एदमप्यतान् जलविन्दून्, प्रदातु दायादानां भवने यादवाना वदुवंशचमियाणां
वा, कुले तस्मिन्ने इत्यर्थः, अत्यन्तनिर्वेदे कान्तारे दुर्गमवने वा, कृतवसतिना
कृतावासेन, भवता शरीरं रक्षणीयं, न तु अस्माभिरिव त्याज्यमित्यर्थः । मन्दा-
कान्ता इत्यम ।

(१) सृष्टिका त्यर्थः, भावे जित् ततः स्वार्थे कः, शरीरस्य सृष्टिकया देहस्यार्थेन,
शापितेन दत्तप्रपथेनेत्यर्थः । अकालहीनम् अचितकालेन न हीनम्, अथाह-
भोजीत्यादिभ्यत् असमर्थसमासः, अस्मन्परणश्रवणे तेनाप्यनुमरणं यथा न विधेयं
तथा ततः प्राप्तेवावेदनीयमिति भावः ।

(२) शाखारोधेन आखाऽऽवरणेन, तद्व्याप्त्यर्थः, स्थगितमाच्छादितं, वसुधा-
मण्डलं यच्च, मण्डिता भूषिताः, आशाः द्विगो धेन, सुसदृशः स्वरूपाणुदपः, महामूल-
मूलस्य पर्यङ्कबन्धः परितोऽङ्कबन्ध आलवालरूपो यस्य ईदृशे, तरौ पाण्डुवंशरूपवधे,

(क) इहा बुद्धिमदिए ! अथ मन बचनेन प्रियसखीं सुभद्रां, बन्धावा एत-
राशासुतुर्षो मासः प्रतिपन्नस्य गर्भस्य त्वमेव कुलप्रतिष्ठापकं सावधानं रक्षेति
कदापीतो लोकाद्गतस्य ससुरकुलस्य आकस्य सलिलविन्दुदो भविष्यतीति ।

[कञ्चुकिनमवलोक्य] । जयन्धर ! अस्मच्छरीरेण शापितोऽसि,
तथाऽपि न गम्यते ? ।

कञ्चु । [साक्रन्दम्] । हा देव पाण्डो ! तव सुतानामजात-
शत्रुभीमार्जुननकुलसहृदेवानामयं दारुणः परिणामः !! हा
देवि कुन्ति ! भोजराजभवनपताके !—

(१) भ्रातुस्ते तनयेन शौचिगुरुणा श्यालेन गाण्डीविनः
तस्यैवाश्विखिलधार्तराष्ट्रनस्त्रिनव्यालोलने दन्तिनः ।
आचार्य्येण हृकोदरस्य हलिनोन्मत्तेन मत्तेन वा
दग्धं तत् सुतकाननं तव मही यस्याश्रयाच्छौतला ॥

[इति रुद्रात्रकान्तः] ।

युधि । जयन्धर ! जयन्धर !—

कञ्चुकी । [प्रविश्य] । आज्ञापयतु देवः ।

युधि । वक्तुमिच्छामि, पुनरेतावन्ति भागधेयानि युष्माकं,
यदि कदाचिद्विजयो स्यादस्मोऽर्जुनस्तद्वक्तव्योऽस्मद्वचनात्
भवता—

देवात् भाग्यदशात्, दग्धे सति ह्यायथा अनातपेन, दुःखाभावेनेत्यर्थः, अर्था
अभिलाषी, अयं मादृशः द्रौपदीरूपी वा, जनः अस्मिन् उत्तरागर्भरूपे, तस्मादुरे
कमपि आश्रायन्त्य क्रुहते प्रगल्भवेसम्पत्तिकस्य हृदयस्मादुरमावे आश्रायन्त्यन-
मतीवानित्यफलकमिति भावः । मन्दाक्रान्ता इत्यम् ।

(१) ते तव, भ्रातृजनयेन, शौरिः कृष्णस्य, गुरुणाऽयजेन, गाण्डीविनोऽर्जुनस्य,
श्यालेन तस्य सुभद्रापतितया तद्गाम्नेत्यर्थः, अश्विखा धार्तराष्ट्रा एव नस्त्रिभानि सुख-
च्छेद्यात्, तेषां व्यालोलने उन्मूलने, दन्तिनः इतिरूपस्य, तस्यैव हृकोदरस्यैव
आचार्य्येण गुरुणा, हलिना तत् तव सुतकाननं दग्धं, भीमनाशनेनैव सर्वेषामपि
नाशनादित्यर्थः, यस्याश्रयाच्छौतला, एवं अन्धादिसम्बन्धिनामध्येवा तेन
हृदयनमन्यन्मानुषितमेवेति ध्वनयन् विद्विगणित, मत्तेन मद्यादिना शीवेण, उन्मत्तेन
आनाविशोन्मादयोगवता, तथा च मत्तोन्मत्तयोर्न कृत्वाकृत्यविवेक इति भावः ।
आर्द्वेषपिक्वीकृतं इत्यम् ।

(१) हृषीकेशुः सत्यं भवति मम वक्षस्य निधने
 तथाऽप्येष भ्राता सहजसुहृदस्ते मधुरिपोः ।
 अतः क्रोधः कार्यो न खलु मयि च प्रेम भवता
 वनं मच्छेर्मा गाः पुनरकरुणां चात्रपदवीम् ॥
 कञ्चु । यदाज्ञापयति देवः । [इति निष्क्रान्तः] ।
 युधि । [अग्निं दृष्ट्वा सहर्षम्] । ननुदूतशिखाहस्ता-
 ङ्गतास्मद्विषयसनिजनः (२) समिद्धो भगवान् हुताशनः, तत्र
 इन्धनमात्मानं करिष्ये ।

द्वौप । प्यसीददु महाराभो मम इमिणा अपच्छिमेण पण-
 एष, अहं एव्व अग्गदो गमिस्सं । (क)

युधि । यद्येवं, सहितावेवाभ्युदयमपि भोक्ष्यावहे ।

चेटी । हा भगवंतो लोअवाला ! परित्ताअह सोमवंस-
 राएसीं, अअं क्खु राभा राअसूअसंतप्पिदहुदवहो खंडव-
 संतप्पिदहुदवहस्स किरीडिणो जेट्ठो भादा सुगहीदणाम-

(१) सहजसुहृदः आभाविश्वान्धवस्य, "आत्मपितुः स्वसुः पुत्रा आत्ममातुः
 स्वसुः सुताः । आत्ममातुषपुत्राय विज्ञेया आत्मवान्धवाः ॥" इति श्रुत्युक्तेः,
 तथा च पितुः स्वसेवादीना सहजनिवलेऽपि कृण्यस्वेव वक्षभद्रस्यापि तथात्वात्
 सदनुक्ता कृण्यथादत्तेनेह कश्चन तस्य कृत्रिमनिवलयोतनाथेन, अथवा नरनारायण-
 रूपयोस्तयोः सहजनिवलयम् अतस्मानिच्छयोरिव पुराणे प्रसिद्धं, तदेवेह याद्यं,
 तेन अन्धावपि सुहृदः भवान्दरेऽपि सुहृद इत्यर्थः, क्रीधः, हृषिकेशोति शेषः,
 तथा न कार्यः, यदि मयि प्रेम खेदः, तदा वनं मच्छेः, अकरुणां दयाशून्यां,
 आत्रपदवीं अत्रियधर्मं युद्धादिकं, मा गाः नावक्षन्वस्य, तथा च वैराग्यमेवासम्बन्धेना-
 भवः । शिखरिणी इत्यम् ।

(२) उदूतशिखेव हस्तसेनाङ्गतोऽस्मद्विधो व्यसनिजनो दुःखिजनो येन ।

(क) प्रसीदतु महाराज, ममानेनापश्चिमेन प्रचयेन, अहमेवाप्यतो ननिष्पानि ।

हे श्री महाराजजुहिष्ठिरो, एसा देवी पंचालराजकुलदेवदा
जस्यवेदिमज्जमंभवा जस्यसेणी. दुवे वि सरीरेण णिकरुणस्स
कालाणलस्स इंधणीहोद, परित्ताअह परित्ताअह । [तयो-
रग्रतः पतित्वा] । किं ब्ववसिदं देवीए देवेण अ ? । (क)

युधि । अयि बुद्धिमतिके ! यन्नाथेन प्रियानुजेन विना
सदृशं, तत् (१) । उत्तिष्ठ, सलिलमुपानय ।

चेटी । जं देवो आणवेदि । [इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य
च] । जेटु जेटु महाराओ । (ख)

युधि । पाञ्चालि ! त्वमपि तावत् स्वपक्षपातिनो वृकोदरस्स
प्रियस्यार्जुनस्य (?) उदकक्रियां कुरु ।

द्रौप । महाराओ एव्व करेटु, अहं उण ज्जलणं
प्पविसिस्सं । (ग)

युधि । अनतिक्रमणीयं लोकवृत्तं, भद्रे ! उदकमुपानय ।

[चेटी तथा करोति] ।

युधि । [पादौ प्रक्षाल्य उपसृश्य च] । एष तावत्

(१) द्रौपद्या नाथेन, मम च प्रियानुजेन विना यत् सदृशं तत् व्यवसित-
मित्यर्थः ।

(क) हा । मगवन्तो लोकापालाः ! परित्रायध्वं सोमवंशराजर्षिम्, अयं खलु
राजा राजसूयसन्तर्पितदृढबद्धः खाण्डवसन्तर्पितदृढबद्धस्य किरीटिनी ज्येष्ठो भ्राता
सुगृहीतनामधेयो महाराजवृषिष्ठिरः, एषा देवी पाञ्चालराजकुलदेवता यज्ञवेदि-
मध्यसम्भवा याज्ञसेनी, हावपि शरीरेण निकरुणस्य कालानलस्य इन्धनीभक्ताः,
परित्रायध्वं परित्रायध्वम् । किं व्यवसितं देव्या देवेन च ? ।

(ख) यद्वैव आशापयति । जयति जयति महाराजः ।

(ग) महाराज एव करोतु, अहं पुनर्ज्वलनं प्रवेक्ष्यामि ।

सलिलाञ्जलिर्गाङ्गेयाय भीष्माय (१) गुरवे, प्रपितामहाय (२)
शान्तनवे, पितामहाय विचित्रवीर्याय । [सास्रम्] । तात !
तवाधुनाऽवमरः, अयमपि तत्रभवते स्वर्गस्थाय गुरवे सुगृहीत-
नाम्ने (२) पित्रे पाण्डवे—

(१) अथ प्रभृति वां दत्तमन्त्रो दुर्लभं पुनः ।

तात ! त्वयाऽस्वया साक्षमेतद्धत्तं निपीयताम् ॥

(४) एतज्जलं जलजनीलविन्नोचनाय

भीमाय भीस्तव ममाप्यविभक्तमस्तु ।

एकं क्षण्यन्तु विषहस्र पिपासितोऽपि

पातुं त्वया सह जवादयमागतोऽस्मि ॥

अथवा सुक्षत्रियाणां गतिमुपगतं वत्सम् अहं स्तोऽप्यङ्गती
द्रष्टुम् । (५) वत्स भीमसेन !—

(१) वितामहस्य विचित्रवीर्यस्य ज्येष्ठभाटत्वेन पितृतुल्यत्वात् भीष्मे प्रपिता-
महत्त्वस्य च द्रष्टव्यम् (१) ।

(२) सुगृहीतनाम्ने प्रातःस्मरणीयाभिधेयाय, “स सुगृहीतनामा स्नात् यः
प्रातरनुचिन्त्यते” इत्युक्तेः ।

(३) अद्येति ।—अद्य प्रभृति अस्मत्तः सखाशात्, दत्तं पयः, वां युवयोः, पुनः
दुर्लभं दुष्प्रापं, हे तात । त्वया अस्वया माद्रा सह, एतत् दत्तं, पय इति शेषः,
निपीयताम् । पथ्यावक्तुं वत्सम् ।

(४) एतदिति ।—भी आतः ! जलजं नीलपत्रं, तद्वत् नीले विलोचने यस्य
साहस्राक्ष, भीमाय, तुभ्यमिति शेषः, एतत् जलं तव ममापि अविभक्तम् अस्तु
तिष्ठतु, त्वं पिपासितोऽपि ढषार्तोऽपि, एकं क्षणं विषहस्र प्रतीक्षस्व, अयमहं त्वया
सह पातुं जवान् वेगात्, सत्वरमित्यर्थः, आगतोऽस्मि । वक्ष्यन्तिलक्षं वत्सम् ।

(५) अहं स्तोऽपि तस्याच्चादशुश्रुतोऽपि, युद्धवतं वत्सं द्रष्टुमङ्गती न
क्षमर्थः, तस्य युद्धमरणेन ब्रह्मलोकावाप्तिर्भूत आतमानरणेन न तत्स्नानमार्तिरिति
भावः ।

(१) मया पीतं पीतं तदनु भवताऽम्बास्तनयुगं
मदुच्छिष्टैर्द्विं जनयसि रभैर्वत्सलतया ।
वितानेष्वप्येवं तव मम च सोमे विधिरभूत्
निवापाश्वः पूर्वं पिबसि कथमेवं त्वमधुना ? ॥

स्रष्टे ! देहि जलाञ्जलिं तत्रभवते भीमाय ।

द्वीप । इंजे बुद्धिमदिए ! देहि मे उदन्नम् । (क)

[चेटो तथा करोति] ।

द्वीप । [उपसृत्य जलाञ्जलिं पूरयित्वा] । कस्म जलं
देहि ? । (ख)

युधि । (१) तस्मे देहि जलं पूर्वं सहसा गच्छते दिवम् ।

अम्बाऽपि येन गान्धार्था रुदितेन समीकृता ॥

द्वीप । षाह ! परिजणोवणोदं सगगदस्स पादोदन्नं
भविस्सदि एदम् । (ग)

युधि । फालानायज !—

(२) असमाप्तप्रतिज्ञेऽपि याते त्वयि ममानुजे ।

(१) वितानेषु अग्न्याधानादिषु, सोमे सोमयाने, एवं सर्वत्र आवयोः पूर्वांपरी-
भूतो विधिरभूत्, अधुना त्वं निवापाश्वः तर्पणजलं, पूर्वं पिबसि ? मानतिक्रम्य तज्जल-
पानं तवानुचितमित्यर्थः । शिखरिणो वृत्तम् ।

(२) तस्मे इति.—सहसा दिवं स्वर्गं, गच्छते तस्मे भीमाय, पूर्वं जलं देहि,
येन भीमेन, अम्बाऽपि माताऽपि, रुदितेन रोदनेन, गान्धार्था समीकृता तुल्यतां
गौता, गान्धारी यथा पुत्रशोकेन रोदति तथा माता कुली अपि तत्पुत्रशोकेनेति
तात्पर्यम् । पथ्यावक्तु वृत्तम् ।

(३) असमाप्ति ।—असमाप्तप्रतिज्ञे अपूर्णप्रतिज्ञे, मम अनुजे त्वयि याते,

(क) इंजे बुद्धिमदिके ! देहि मे उदन्नम् ।

(ख) कस्म जलं दास्यामि ? ।

(ग) ताव ! परिजणोपणोतं सगगदस्स पादोदन्नं भविस्सयेतत् ।

मुक्तकेश्यैव ते दत्तः प्रियया सलिलाञ्जलिः ॥

द्रौप । उद्वेहि महाराज ! दूरं गच्छदि दे भादा । (क)

युधि । [दक्षिणाक्षिस्यन्दनं सूचयित्वा] । पाञ्चालि !
निमित्तानि मे कथयन्ति सन्भावयसि वृकोदरमिति, भवतु,
शीघ्रं दहनमुपसर्पावः ।

द्रौप । आः ! प्यञ्जलिदो भग्नवं हुदवहो । (ख)

[नेपथ्ये अलक्षः] ।

कञ्चुकी । [सन्धान्तः प्रविश्य] । परित्नायतां परित्नायतां
महाराजः ; एष खलु दुरात्मा कौरवापसदः क्षतजाभिषेक-
पाटलीकृताम्बरो रक्तभौषणगदाग्रनिः उद्वतकालदण्ड
इवान्तकोऽत्रभवती पाञ्चालराजतनयामितस्ततः परिमाणेमाण
इत एवाभिवर्त्तते ।

युधि । हा देव ! तेन निर्णयो जातः । हा गाण्डीवधन्वन् !

[इति मुह्यति] ।

द्रौप । हा अञ्जउत्त ! मम सअंवरसअंगहकुटुंब ! धणं-
जअ ! पियअं भादुअं संभाषेसि ण उण महाराअं इमं दास-
जणं अ । (ग) [इति मोहमुपागता] ।

युधि । हा असदृशमज्ञ ! हा निवातकवचोद्धरण-

दिवमिति ज्ञेयः, प्रियया द्रौपया, मुक्तकेश्या अशंयमितकेश्या एव, ते तुभ्यं,
सलिलाञ्जलिः दत्तः । पथ्यावक्रं वृत्तम् ।

(क) उद्वेहि महाराज । दूरं गच्छति ते भाता ।

(ख) आः ! प्रज्वलितो भगवान् हुतवहः ।

(ग) हा आर्यपुत्र । मम अशंवरसयद्गुहकुटुम्ब ! धनसय ! प्रियं भातरं
सन्भावयसि न पुनर्महाराजनिम दासजनस्य ।

निष्काण्टकीकृतामरलोक ! (१) हा वदर्यांश्चममुनिद्वितीय-
तापस ! (२) हा द्रोणाचार्य्यपियशिष्य ! हा अस्त्रशिष्या-
बलपरितोषितमाङ्गेय ! हा राधेयकुलकमस्त्रिनौप्रालेयवर्ष ! हा
मन्धर्वनिर्वासितदुर्योधन ! (३) हा पाण्डवकुलकमस्त्रिनौ-
राजहंस !—

(४) तां वत्सलामनभिवन्द्य विनीतमस्त्रां
गाढञ्च मामनुगृह्य मयाऽप्यनुक्तः ।
एतां स्वयंवरबन्धूं सदृशीमपृष्ट्वा
दौघेप्रताममपि वत्स ! कथं गतोऽसि ? ॥

[इति भोक्तृमुपागमः] ।

कञ्च । भोः कष्टम् ॥ एष दुरात्मा सुयोधनो यथेष्टमित
शवाभिवर्त्तते, सर्वथा सम्प्रत्ययमेव कान्तोचितः प्रतीकारः, भद्रे
बुद्धिमतिके ! चितामसौपमुपनयात्रभवतीं पञ्चालराजतनयाम् ।
[चेटीं प्रति] । भद्रे । त्वमपि देव्या भ्रातरं घृष्टद्यूजं नकुल-
महदेवो वा ब्रूहि । अथवा एवमेव स्थिते महाराजे अस्तमितयोः
भीमार्जुनयोः क्षन् परित्राणम् ? ।

(१) इन्द्रलोकगतैर्गर्जुनेन सुरारिनिवातकवचादेर्मण्डकाया वनपर्वणि १६०
अध्याये अनुसन्धेया ।

(२) द्वितीयतापस ! नरनारायणयोस्तत्र तपस्वरथान तयोर्द्वितीय नररूप !
तापस्विन् ! भृभारहरथाय तयोरेव चित्रितक्षे कृष्णार्जुनरूपाभ्यामाविर्भाव इति
भारतोवा कथाऽनुसन्धेया ।

(३) मन्धर्वांश्चिभरथान, निर्वासितः परिमोषितः, दुर्योधनो येन तस्मिन्सुहो ।
मन्धर्वांश्चिभरथकाया च वनपर्वणि शोषयादापर्वणि २४४ अध्याये अनुसन्धेया ।

(४) वत्सला स्त्रिया, तान्मत्वां गातर, विनीतं यथा तथा नस्त्रदित्यर्थः, चम-
भिवन्द्य, माञ्च मत्सलमिति त्रिपरिचयमस्त्रान्वयितव्य, गाढं यथा तथा अनुप-
गृह्य चमालिङ्ग, मयाऽनुक्तञ्च तव ज्येष्ठान्नाप्रतिपाककालेन मयाशां विनाऽपि, तत्र-
कृपदोर्द्धमवासुत्तमनमत्सलानुचितमित्यर्थः । वदन्मतिकर्क इत्यम् ।

[नेपथ्ये कलकलानन्तरम्] । भोः भोः समन्तपञ्चक-
सञ्चारिणः ! क्षतजास्त्रादमत्तयक्षराक्षमपिशाचभूतवेतालकङ्क-
श्टध्वजम्बूकोलूक्त्रवायसभूयिष्ठावशिष्टविरलाक्ष योधाः ! क्वतं
महर्षेणसन्नासेन, कथय, कस्मिन्नुद्देशे याज्ञसेनौ सन्निहिता ?
किम् ? कथयामि तस्या लक्षणम्—

- (१) ऊरु करेण परिघट्टयतः सलौलं
दुर्योधनस्य पुरतोऽपहृताम्बरा या ।
दुःशासनस्य करकर्षणभिक्षमौलिः
सा द्रौपदी कथयत क्व पुनः प्रदेशे ? ॥

कञ्चु । देवि याज्ञसेनि ! परिभूयसे सम्प्रत्यनाथा कुरुते
कुलकलङ्केन ।

युधि । [सहस्रोत्थाय] । पाञ्चालि ! न मेतव्यं न मेतव्यम् ।
क्वः कोऽत्र भोः ! ? उपनोयतां मे सज्जं धनुः । दुरात्मन् !
दुर्योधनहतक ! आगच्छ, अपनयाभि ते गटाकौशलसम्भतं
भुजदपै शिभीमुग्धासारेण । अन्यच्च रे कुरुकुलाङ्गार !—

- (२) प्रियमनुजमपश्यंस्तं जरासन्धशत्रुं
कुपितहरकिरातद्वेषिणं तच्च वक्षम् ।
त्वमिव कठिनचेताः प्राणितुं नास्मि शक्नो
म च पुनरपहृत्तुं बाणवर्षैस्तवास्नुं ? ॥

(१) उनीवम् चम वाःसतामिति उत्तमहेतं यथा तदा, करेण ऊरु
सङ्घिनौ, परिघट्टयतः पाञ्चालयतः, सुर्योधनस्य पुरतो वाऽपहृताम्बरा, दुःशासनस्य
करकर्षणेन हस्ताकर्षेण, भिक्षः भिक्षितः, भोजिः कवरीपथो वक्ष्याः साहसी,
द्रौपदी पुनः ऊ कुरु, प्रदेशे वसंत ? तत् सङ्घटत । समन्ततिलकं इत्यम् ।

(२) कुपितहर एव क्षिरातः व्याधकपः, तच्च द्वेषिणं तेन सङ्घ कृतयुद्धं, तवना
तोषितो हरो व्याधकपेचाङ्गुलेन सङ्घ हन्तयुद्धं कृत्वा तेनापि तुष्टः सङ्घसुतगर्भ
द्राग्मपानिनि मणपर्णियाः १६ चम्पावस्था कृष्णाङ्गाशुभ्रमेया, कश्चिद्, व द्-

[ततः प्रविशति गदापाणि, अतजसिक्तसर्वाङ्गो भीमसेनः] ।

भीम । [उड्डतं परिक्रामन्] । भो भोः समन्तपञ्चक-
सञ्चारिणः सैनिकाः । कोऽयमावेगः ?—

(१) नाहं रक्षो न भूतो रिपुरुधिरजलप्लाविताङ्गः प्रकामं
निस्तीर्णोऽप्रतिघ्नाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽस्मि ।
भो भो राजन्यवीराः ! समरशिखिशिखादग्धशेषाः ! कृतं व-
स्त्रासेनानेन लीनेर्हृतकरितुरगान्तर्हितैरास्यते किम् ? ॥

कथयन्तु भवन्तः, कस्मिन्नुद्देशे पाञ्चाली तिष्ठति ? ।

कञ्चु । देवि पाण्डुस्रुषे ! उत्तिष्ठोत्तिष्ठ, सम्प्रति चिता-
प्रवेश एव श्रेयान् ।

द्रौप । [सहस्रीत्याय] । कथं य संभावेमि अज्ज वि
चिदासमीवम् ? । (क)

युधि । कः कोऽत्र भोः ! ? सनिषङ्गं धनुरुपनय । कथम् !! न

दुःशासनमरणेऽपि भवान् जीवति, नेवं प्राविशतुमहं शक्तः, तव प्राचापरित्यागी
हेतुगर्भविशेषण, झुरचेताः बाह्यखरहितचित्तः, तद्वान्वाप्राप्तनस्त्विति (१) भावः,
एवं जीवनाशक्तोऽपि तवात्तु अपकर्तुमवधारयितुं, न शक्त इति न, किन्तु शक्त
एवेत्यर्थः । साक्षिणी इत्यम् ।

(१) नाहं रक्षो राक्षसः, नापि भूतः पिशाचः, किन्तु प्रकाम यथेष्ट, रिपुरुधिर-
मेव कलं तेन प्राविताङ्गः खंडितदेहः, निस्तीर्णः पारं गतः, उड्डप्रतिशेव गुरुप्रति-
शेव, जलनिधिगहनः समुद्ररूपदुर्गमप्रदेशो येन तादृशः, अत्रियोऽस्मि, समरमेव
शिखिशिखा शङ्कशिखा, सर्वनाशकत्वात्, तथा दग्धेष्वः नाशितेष्वः, शेषाः अव-
शिष्टाः, हे राजन्यवीरा । वो युष्माकम्, अनेन वासेन भीत्या, कृतं वाससाध्यं नाशि-
त्यर्थः, तेषां वासनेव द्योतयति, किं कथात् हेतोः, इतदकरितुरगान्तर्हितैः
युष्माभिरास्यते ? स्वीयते ? तथा च वासधारणाभावेन वासो न कर्तव्य इत्यर्थः ।
सम्भरा इत्यम् ।

(क) कथं न संभावयाम्यद्यापि चितासमीपम् ? ।

कश्चित् परिजनः !! भवतु, बाहुयुद्धेनैव दुरात्मानं गाढमालिङ्गं ज्वलनमभिपातयामि । [इति परिकरं बध्नाति] ।

कञ्चु । संयम्यन्तामिदानीं नयनोपरोधिनो दुःशासनाव-
कष्टा मूर्हजाः, अस्तमिता सम्प्रति प्रतीकाराशा, चितान्-
समीपमेव द्रुततरं सम्भावय ।

युधि । न खल्वनिहतं तस्मिन् दुर्योधनहतके संह-
र्त्तव्याः केशाः ।

भीम । पाञ्चान्नि ! न खलु मयि जीवति संहर्त्तव्या
दुःशासनविलुलिता वेणी आत्मपाणिभ्याम् । [*]

द्वीप । [भयात् परिक्रामति] ।

भीम । तिष्ठ तिष्ठ मोरु ! काधुना गम्यते ? । [इति
केशेषु ग्रहीतुमिच्छति] ।

युधि । [बलाहोममालिङ्ग्य] । दुरात्मन् ! भीमार्जुन-
शत्रो ! दुर्योधनहतक ! केदानीं यास्यसि ?—

(१) आश्लेषवादनदिनं जनितापराधः

श्रीधो मटेन भुजयोर्हतराजपुत्र ! ।

आसाद्य मेऽन्तरमिदं भुजपञ्चरस्य

जीवन् प्रयासि न पदात् पदमद्य पाप ! ॥

(१) आश्लेषवादिति ।—१ पाप । इतो राजपुत्रो भीमार्जुनो येन तस्मात्क-
श्यान्वहो, अथवा दुष्टराजतमस्य ! आश्लेषवान् वाक्यात् प्रथमि, अनुदिनं प्रतिदिनं,
जनितापराधः कृतापराधः, भुजयोर्मटेन काष्ठकण्टके, श्रीधोः मत्तः, से मत्त, भुज-
पञ्चरस्य इदम् अन्तर मध्यम्, आसाद्य प्राप्य, अथ जीवन् पदात् पदमपि एकमपि
सुदमित्यर्थः, न प्रयासि न प्रयासुं प्रक्रोषि । अस्मत्कालिकं इत्यम् ।

भीम । अये ! कथमार्यः सुयोधनशङ्कया निर्दयं मामा-
लिङ्गति !! आर्य्य ! प्रसीद प्रसीद ।

कञ्चु । [निरुध्य सहर्षम्] । कथम् !! कुमारे
भीमसेनः !! दिष्ट्या वर्द्धसे महाराज ! अयं खल्वायुष्मान्
भीमसेनः सुयोधनक्षतजारुणितसकलशरीराम्बरो दुर्लभ्यव्यक्तिः,
अलमधुना सन्देहेन ।

चेटी । [द्रौपदीमालिङ्ग] । भद्रिणि ! एष क्व पूरिद-
प्पडिस्त्राभरो णाहो देवीए वेणीसंहारं काटुं तुमं अस्सेसिहि । (क)
द्रौप । हंजे । किं मं अस्मीअवअणेहिं आस्सासिहि ? । (ख)
युधि । जयन्धर ! अपि सत्वं, नायं मम वैरो सुयोधन-
हतकः ? ।

भीम । देव ! अजातशत्रो ! भीमार्जुनगुरो ! कुतोऽद्यापि
सुयोधनहतकः ? मया हि तस्य दुरात्मनः पाण्डुकुलपरि-
भाविणः,—

(१) भूमौ क्षिप्तं शरीरं निहितमिदमसृक्चन्दनं भीमगात्रे
लक्ष्मोरार्य्यं निषण्णा चतुर्कटांधपयःसौमया सार्द्धमूव्या ।
भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमखिलं दग्धमेतद्रणाग्नी
नामैकं यत् ब्रवीषि क्षितिप ! तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शिषम् ॥

(१) धार्तराष्ट्रस्य शरीरं भूमौ क्षिप्तं भूमिगतं जलनिक्षेपं, तस्य अक्षय्य-
चन्दनं रत्नरूपानुलेपनं, भीमगात्रे समानकदंदि, निहितं, तस्य भृत्याः दूराः,
मित्राणि बान्धवाः, योधाः भद्राः, निखिलं कुरुकुलस्य एतत्त एतानि, एवाग्नी युद्धवक्रो,
दग्धं दग्धानि, "नपुंसकमनपुंसकनेकवचनान्यतरणान्" (१।२।६६ पा० सू०) इति

(क) भद्रिणि ! एष खलु पूरितप्रतिज्ञाभारो नाथो देव्या वेणीसंहारं कर्तुं
क्षामन्वेषयति ।

(ख) हंजे ! किं नामस्मीअवअणेराश्रावयसि ? ।

युधि । [भौममवलाकयन् अश्रूणि प्रमार्जयति] ।

भौम । [पादयोः पतित्वा] । जयत्वार्थः ।

युधि । वत्स । बाष्पजलान्तरितनयनत्वाच्च पश्यामि ते मुख-
चन्द्रम् । कथय, कञ्चिज्जीवति भवान् समं करीटिना ? ।

भौम । निहतसकलरिपुपक्षे त्वाय नराधपे जीवति
भौमोऽर्जनस्य ।

युधि । [सस्त्रेहं पुनर्गाढमान्निङ्ग्य] ।

(१) रिपोरास्ता तावन्निधनमिदमाख्याहि शतशः

प्रियो भ्राता भौमो मम भवसि योऽनौ वकरिपुः ? ।

भौम । आर्य्य ! सोऽहम् ।

युधि । जरासन्धस्योर.सरसि रुधिरासारसलिले

तटाघातक्रोडाललितमकरः संयति भवान् ? ॥

भौम । आर्य्य ! मुञ्चतु मां क्षणमेकं भवान् ।

युधि । किमपरमवशिष्टम् ? ।

भौम । आर्य्य ! सुमहदवशिष्टं, संयच्छामि तावदनेन
दुर्व्योधनदुःशासनरुधिरोजितेन पाणिना पाञ्चाख्या दुःशासनाव-
काष्टं केशहस्तम् ।

युधि । सत्वरं गच्छतु भवान्, अनुभवतु तपस्विनी वैष्णी-
संहारमहोत्सवम् ।

कपुंसकेशशिवः, विभावया एकवचनस्य । नामैक नामैव, शंभुं, तेन सरस्य स्थित-
मित्यत्र द्रष्टव्यम् । सत्वरं इत्यम् ।

(१) रिपारिति ।—रिपो, शत्रोः, निधनम् खास्ता तिष्ठतु, तावत् तत्कक्षया
‘जातमित्यर्थे, इत्थं शतशः बहुशः, पुन पुनरित्यर्थः, आख्याहि कथय, योऽनौ मम
प्रियो भ्राता वकरिपु भौम’, स त्वं भवसि ? रुधिरासारसलिले रक्तप्रवाहकपलले,
सर सरसि सर सरोवररूपायां, संयति तटाघातक्रोडाललितमकरः तटाघातः
हस्तद्वैतकं शङ्खदलभिरभूदाद्यःखननं, स एव क्रोडा तत्र स्थितो जनोदरः,
मकरः कलत्रन्तुविशेषरूपः, भवान् ? । शिखारिणी इत्यम् ।

भोम । भवति पञ्चालराजतनये ! दिष्ट्या वर्द्धसे रिपुकुल-
क्षयेषु ।

द्वीप । [उपसृत्य] । जेटु जेटु णाहो । (क) [इति
भयाटपमर्षति] ।

भोम । राजपुत्रि ! अलमेवं मामालोक्य त्रासेन, पश्य—
(१) येनाकृष्टाऽसि राज्ञां सदसि नृपशुना तेन दुःशासनेन
स्थानान्येतानि तस्य स्पृश नम करयोः पीतशेषाण्यसृञ्च ।
कान्ते ! राज्ञ कुरुषामपि रुधिरमिदं मद्गदाचूर्णितोरो-
रङ्गेष्वङ्गेषु सक्तं तव परिभवजस्थानलभ्योपशान्त्यै ॥

बुद्धमतिके ! का सम्प्रति भानुमती योपहसति पाण्डु-
दारान् ? भवति वेदिमश्वे ! याञ्जसेनि ! ।

द्वीप । आणवेदु णाहो । (ख)

भोम । स्मरति भवती, यन्मयोक्तम् ? चञ्चद्भुजेति [पूर्वोक्त-
मेव पठति] ।

द्वीप । णाह ! सुमरामि, अणुहवामि अ । (ग)

भोम । भवति ! संयस्यतामिदानीं धार्तराष्ट्रकुलकाल-
रात्रिर्दुःशासनविलुप्तता वेणो ।

(१) येनेति ।—येन नृपशुना नराशमेनेत्यर्थः, दुःशासनेन राज्ञा सदसि सभा-
याम्, आकृष्टाऽसि आकृत्य नीताऽसि, नम करयोः तस्य पीतशेषाणि पीतामिश्रितानि,
स्थानानि घर्षानि, पतानि असृञ्च रत्नानि, स्पृश, ह्ये कान्ते । नम गदाभः चूर्ण-
ितोरो, भयारो, कुरुषा राज्ञ, अपि इदं रुधिरं तव अङ्गेषु अङ्गेषु सक्तं सत् परि-
भवजस्य अवसानजातस्य, अणुलक्ष्य अङ्गे, उपशान्त्यै उपशमाय, भवतीत शंसः ।
अश्वरा इत्यम् ।

(क) जयति जयति नाथः । "जितुवन्तु तिवन्ती" इत्युक्तेः तुपक्तिप् ।

(ख) आज्ञापयतु नाथः ।

(ग) नाथ ! स्मरामि, अनुभवामि अ ।

द्वीप । णाह ! विसुमरिदङ्घ्रि एतं व्यापारं, णाहस्स
प्पसादेण पुणोवि सिक्खिस्सं । (क)

[चेटी वेणी वध्नाति] ।

[नेपथ्ये] (१)—

क्रोधान्धैर्यस्य मोक्षात् कुरुनरपतिभिः पाण्डुपुत्रैः कृतानि
प्रत्याशं मुक्तकेशान्यतुलभुजबलैः पार्थिवान्तःपुराणि ।
कृष्णायाः केशपाशः कुपितयमसखो धूमकेतुः कुरूणां
सोऽयं बद्धः प्रजानां विरमतु निधनं स्वस्ति राज्ञां कुलेभ्यः ॥

युधि । देवि ! एष ते वेणीसंहारोऽभिनन्द्यते नभस्तल-
सञ्चारिणा सिद्धजनेन ।

[ततः प्रविशतो वासुदेवार्जुनौ] ।

वासु । [उपगम्य] । विजयतां निहतसकलारातिमण्डलः
सानुजः पाण्डवकुलचन्द्रमा महाराजो युधिष्ठिरः ।

अर्जु । जयत्यार्यैः ।

० युधि । [विलोक्य] । अये ! कथं भगवान् वासुदेवः
किरीटो च !! भगवन् ! अभिवादये । [किरीटिनं प्रति] ।
एहोहि वत्स ! परिष्वजस्व माम् ।

अर्जु । [प्रणमति] ।

युधि । [वासुदेवं प्रति] । देव ! कुतस्तस्य विजयादभ्यत्
यस्य खलु भगवान् पुण्डरीकाक्षः स्वयं मङ्गलमाशास्ते ? ।

(१) यस्य कृष्णायाः केशपाशस्य, मोक्षात् अतुलभुजबलैः कुरुपाण्डुनरपतिभिः
प्रत्याशं सर्वांश्च द्विच, नरपतीनामन्तःपुराणि अन्तःपुराण्यन्तःपुराणा इत्यर्थः, मुक्तकेशानि
कृतानि, कुपितसत्युत्सवः, धूमकेतुः, निखिलोत्पातहेतुत्वात् कृष्णत्वाच्च, सोऽयं कृष्णायाः
केशपाशः बद्धः, इदानीं प्रजानां निधनं विरमतु, राज्ञां कुलेभ्यश्च स्वस्ति कुशलमस्तु ।
सन्धरा इत्यम् ।

(क) णाह ! विसुमराऽङ्घ्रि एतं व्यापारं, णाहस्स प्रसादेण पुनरपि शिबिष्यामि ।

(१) कृतगुरुमहदाटिचोभलभृतमूर्त्तिं
गुणिनमुदयनाशस्थानहेतुं प्रजानाम् ।
अजमजरमन्त्रिन्यं चिन्तयित्वा भवन्तं
भवति जगददुःखं किं पुनर्देव ! दृष्ट्वा ? ॥

[अर्जुनमालिङ्ग्य । । वत्स ! परिष्वजस्व माम् ।

वासु । एते खलु भगवन्तो व्यासवाल्मीकिजामदग्न्य-
जावालिप्रभृतयो महर्षयः कल्पिताभिषेकमङ्गला नकुलमहदेव-
सात्यकिमुखाश्च मेनापतयो यादवमत्स्यमागधकुलमभवाश्च
राजकुमाराः स्कन्धोत्तम्भिततीर्थवारिकलमास्तवाभिषेकं धार-
यन्ति । अहमपि चार्वाकेण विप्रकृतं भवन्तमुपलभ्यार्जुनेन सह
सत्वरमागतः ।

युधि । किं नाम !! चार्वाकेण विप्रलब्धा वयम् !!
[मरोषम्] । कासौ धातुराष्ट्रमखः पुण्यजनापसदः ? येन मे
महाशित्तविभ्रमः कृतः ।

वासु । गृह्णोतः स दुरात्मा नकुलेन । कथय महाराज !
किमस्मात् परं समीहितम् ? ।

(१) देव । हे सर्वप्रकाशक । कृताः स्वपरिचामेनोत्पादिताः, गुरवः स्थूलभूतानि
पृथिव्यादीनि, महदादयश्च येन तादृशव्यावृत्तत्वं प्रधानम्, लोभेण सृष्ट्वनुगुणप्रवृत्त्या,
सम्भूता मूर्त्तिर्यस्य तथाविध, गुणिन सत्त्वरजसमोहपगुणद्वयोपाधिक, गुण-
द्वयोपाधिकत्वे प्रयोजनमाह, प्रजाना लोकाणाम्, उदयः उद्भवः, नाशः संहारः, स्थानं
स्थितिः, पालनमित्यर्थः, तेषां हेतुभूत, तथा च कन्दस्थितिप्रलयार्थमेव गुण-
द्वयोपाधिकत्वमिति भावः, न जायते इत्यजमुत्पत्तियुक्तम्, अजरं नाशयुक्तं, तथा च
अयोदयरहितत्वात् नित्यमित्यर्थः, अचित्यम् ईदृक्तया नियेतुमशक्यम्, अतद-
व्यावृत्त्येव बोध्यमिति यावत्, एवम्भूत भवन्तं चिन्तयित्वा ध्यानप्रवाहेण संश्रुत्वापि,
जगत् विश्रुत्वा जनाः, अदुःखमाज्यात्किंवाधिभौतिक्वाधिदैविकदुःखवयरहितं, भवति ।
“अशब्दमस्यग्रंमहपमव्ययं तथाऽरुचं नित्यमगन्धवच्च यत् । प्रकृतैः परं पुत्रं निचाप्य
सं सृष्टुमुखात् प्रमुच्यते ॥” इति श्रुतेः, किं पुनर्दृष्ट्वा ? भवन्तं साक्षात्कृत्य ? ।
मालिनी ४४५ ।

युधि । भगवन् ! [* पुण्डरीकाक्ष ! किं न ददासि
प्रसन्नः ?] परमपि प्रियमस्ति ? अहन्तु पुरुषसाधारणया बुद्ध्या
मन्तुष्यामि, न खल्वतः परमर्थगितुं क्षमः । पश्यतु देव,—

(१) क्रोधान्धैः सकलं हतं रिपुकुलं पञ्चाक्षतास्ते वयं
पाञ्चान्या मम दुर्नये पतितया तीर्णो निकारार्णवः ।
त्व देवः पुरुषोत्तमः सुकृतिनं मामादृता भाषसे
किं नामान्यदतः परं प्रियतर यत् प्रार्थये त्वामहम् ? ॥
तथाऽपि प्रीतश्चेद्गवांस्तद्विदमस्तु—

(२) अक्षयणमतिः कामं जीव्याज्जनं पुरुषायुषं
भवतु च भवद्वक्तिर्हेधं विना पुरुषोत्तम ! ।
दयितभवनो विद्वद्बभ्रुर्गुणेषु विशेषवित
सततसुकृतो भूयात् भूपः प्रसादितमण्डलः ॥
वासु । एवमस्तु । इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति षष्ठोऽङ्कः ।

इति महाकविश्रीमद्भारवायविरचित वेणीसंहारनामनाटक समाप्तम् ।

(१) क्रोधान्धैरिति ।—क्रोधान्धे, अन्ध्याभिरिति शेषः सकलं रिपुकुलं हतं
नाशित, ते वयं पञ्च आतरः, अक्षताः अक्षता, मम दुर्नये दुराचारे, पतितया
पाञ्चान्या द्रौपद्या, निकारार्णव परिभवसागर, तीर्णं, पुरुषोत्तम पुरुषश्रेष्ठः,
दिवस्त्वम आदृतः आदरवान् मन्, मां सुकृतिनं पुण्यवन्त, भाषसे कथमसि, अतः परं
किं नाम अन्यत परं श्रेष्ठं, मद्दित्यर्थः, प्रियतरम अतिशयप्रियम्, अस्तीति शेषः,
यत् अहं त्वा प्रार्थये ? याधे ? अतः परं किमपि प्रियं नास्तीति भावः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(२) पुरुषायुषं पुरुषव्यायुःकाल व्यायुः, पुरुषव्यायुः जीवितकालः "अतायुर्वै
पुरुषः" इति श्रुतेः अतवर्षमित्यर्थः, "अचतुर—" (प्रा०७७ पा० सू०) इत्यादिना
निपातनात् सिद्धम्, हे पुरुषोत्तम । हेध संशय, विनाः भवद्वक्ति भवति त्वयि,
भक्ति परमप्रेमानुरागः, भवतु, गुणेषु विशेषवित गुणविवेकी, विद्वद्बभ्रुर्गुणात्, भूपः
सततसुकृतो सततशुभकारो भूयादित्यर्थः । इति षष्ठो वृत्तम् ।

इति महाकविश्रीमद्भारवायव्याकालिदाससावंभोमभट्टाचार्यात्मसम्भवश्रीतारानाथतर्कवाच-
स्पतिभट्टाचार्यविरचिते वेणीसंहारव्याख्याने वेणीसंहारनामक-षष्ठाद्व्याख्या ।

